ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ARTVİN ARAŞTIRMALARI

- 3 -

EDİTÖR
PROF. DR. NURİ YAVUZ

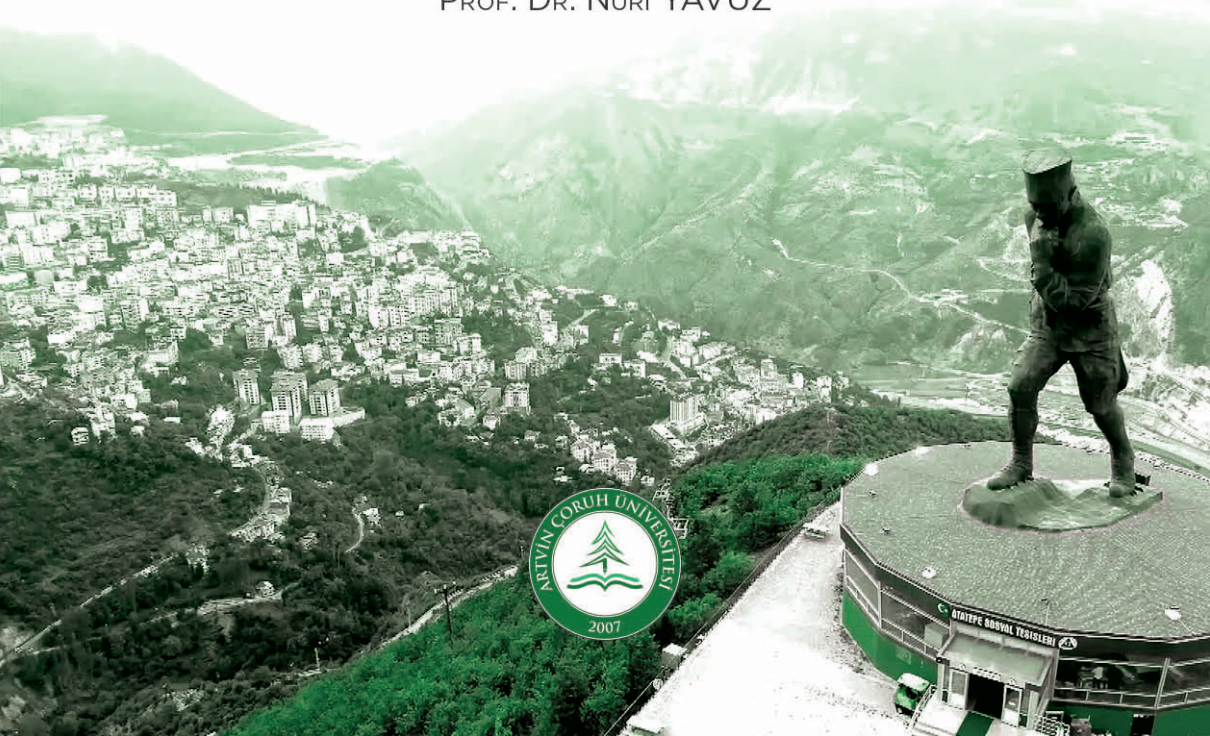

ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ARTVİN ARAŞTIRMALARI

- 3 -

EDİTÖR
PROF. DR. NURİ YAVUZ

ARTVİN ARAŞTIRMALARI - 3

Editör / Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Editör Yardımcısı / Doç. Dr. Kerem ÖZBEY

Yazarlar
Memet Yetişgin, Toroshan Özdamar, Ecem Kutlu, Faruk Taşkın,
Melike Karabacak Yılmaz, Nurhan Aydın, Zafer Işık, Kübranur Öztürk Derici,
İbrahim Yahşi, Mehtap Öztürk, Sabina Abid, Mehmet Nar, Mehmet Şükrü Nar

Üniversiteler yayın yönetmeliğinin 6. maddesine göre, bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Artvin çoruh üniversitesi yayınları no: 6

ISBN 978-605-62377-9-9

1. Baskı Ankara, Kasım 2021

© Artvin çoruh üniversitesi yayınları
Yazışma Adresi: Şehir Yerleşkesi Merkez Kütüphanesi / Artvin
Telefon: +90 466 215 1021 / Sertifika No: 46167
e - posta: library@artvin.edu.tr

Tasarım, Dizgi ve Uygulama Yağmur Arduç
Baskı ve Cilt Uzun Dijital Matbaa

Uzun Dijital Matbaa, Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Tescilli Markasıdır.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
www.uzundijital.com • uzun@uzundijital.com
Telefon: +90 312 341 36 67 • Sertifika No: 47865

TAKDİM

Sosyal bilimler açısından şehirler, modern toplumun inşa edildiği mekânlardır. Sanayileşme, şehirleşme, bürokratikleşme, bireyselleşme, demokratikleşme, bilimsel ve teknolojik gelişmeler şehirleri şekillendiren unsurlardır. Şehirler, tarihten sosyolojiye, antropolojiden iktisada, mimariden etnografyaya ve psikolojiden coğrafyaya kadar uzanan çizgide sosyal bilimlerin temel ilgi odağını oluşturmaktadır. Her bir sosyal bilim kendisini ilgilendiren yönleriyle şehirleri anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Şehirleri anlamak ve açıklayabilmek, çok yönlü bakabilmeyi, çok boyutlu düşünebilmeyi ve çok farklı bakış açılarına sahip olabilmeyi gerektirmektedir.

Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan Artvin, sosyal bilimler açısından önemli bir sınır şehridir. Bu kitap, Artvin'le ilgili birbirinden farklı araştırmaları bir araya getirmektedir. Artvin Araştırmaları serisinin üçüncü kitabı olan bu kitap, önceki eserleri tamamladığı gibi Artvin'e dair yeni ve farklı çalışmaları da içermektedir. Bu eser, Artvin Çoruh Üniversitesi'nin Artvin'e katkısını göstermesi açısından önemlidir. Bu kitabın temel özelliği, hem okuyuculara hem de araştırmacılara Artvin hakkında fikirler sunması ve Artvin'le ilgili bilimsel ve akademik çalışmalar için temel bir kaynak oluşturmaya çalışmasıdır. Artvin için faydalı olan benzeri eserlerin artması temennisiyle, başta Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nuri YAVUZ'u ve esere katkı sunan araştırmacıları tebrik ediyor, bundan sonraki çalışmalarında başarılar diliyorum.

08.11.2021
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Artvin Çoruh Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Artvin, sahip olduğu tarihsel, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal birikimleriyle geçmişten günümüze nev-i şahsına münhasır özelliğini korumuş bir sınır şehridir. Bu özellikleri itibariyle Artvin, her dönemde zengin bir mirasa sahip olmuştur. Sosyal bilimler açısından Artvin, her şeyden önce, araştırılmayı, incelenmeyi, keşfedilmeyi bekleyen bakir bir toprak ve zengin bir kaynak konumundadır. Artvin'in sözü edilen ayrıcalıklı özellikleri, Artvin'le ilgili bilimsel ve akademik çalışmaları yapmayı gerektirmektedir. Bu kitap böyle bir ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmıştır.

Elinizdeki kitap, Artvin hakkında sosyal bilimlerin muhtelif alanlarında yer alan akademisyenlerin yaptıkları araştırmaları bir araya getirmektedir. Daha önce "Artvin Tarihi Araştırmaları 1" ve "Artvin Araştırmaları 2" isimleriyle yayınlanan kitapların devamı niteliğinde olan "Artvin Araştırmaları 3" kitabı, Artvinle ilgili birbirinden farklı konulara odaklanmaktadır. Kitapta, Osmanlı-Rus Savaşlarından Şavşat Sancağı'nın demografik yapısına, Kiskim/Yusufeli Hapihanesinden şehrin anavatana katılma süreçlerine, kuruluş döneminden günümüzdeki milletvekillerine, şehrin ağız yapısıyla ilgili bibliyografik çalışmalardan fonolojik bağlantılara ve ekonomiye dek uzanan geniş bir yelpazede Artvin ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

Bu eserin ortaya çıkmasında emeği geçen Prof. Dr. Memet YETİŞGİN'e, Doç. Dr. Nurhan AYDIN'a, Doç. Dr. Mehmet NAR'a, Doç. Dr. Mehmet Şükrü NAR'a, Dr. Öğr. Üyesi Sabina ABİD'e, Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN'a, Dr. Öğr. Üyesi Melike KARABACAK YILMAZ'a, Arş. Gör. Toroshan ÖZDAMAR'a, Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK'e, Öğr. Gör. İbrahim YAHŞİ'ye, Doktora Öğrencisi Zafer IŞIK'a, Araştırmacı-Yazar Kübranur Öztürk DERİCİ'ye ve Uzman Tarihçi Ecem KUTLU'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Kitabın hazırlanması sürecinde katkıda bulunan Doç. Dr. Kerem ÖZBEY'e teşekkür ederim. Kitabın Artvin ile ilgili okuyucular ve araştırmacılar için kaynak bir kitap oluşturmasını temenni ederim.

Editör
Prof. Dr. Nuri YAVUZ
Artvin - 2021

İÇİNDEKİLER

TAKDİM iii
ÖNSÖZ v

1. BÖLÜM
OSMANLI- RUS SAVAŞLARI BAĞLAMINDA ARTVİN VE ÇEVRESİ (1828-1878)

Prof. Dr. Memet YETİŞGİN
Arş. Gör. Toroshan ÖZDAMAR

Giriş 1
1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi ve Artvin Bölgesi 7
Kırım Savaşı (1853-1856) ve Artvin Bölgesi 14
1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve Artvin Bölgesi 16
Sonuç 23
Kaynakça 24

2. BÖLÜM
1835 NÜFUS DEFTERLERİNDE ŞAVŞAT (SATLIL) SANCAĞININ DEMOGRAFIK YAPISI

Ecem KUTLU
Doç. Dr. Faruk TAŞKIN

Giriş 27
Şavşat (Satlil) Sancağı 30
Şavşat Nüfus Defteri 35
Sonuç 48
Kaynakça 49

3. BÖLÜM
OSMANLI DEVLET'İNİN SON DÖNEMİNDE KİSKİM/YUSUFELİ HAPİSHANESİ

Dr. Öğr. Üyesi Melike KARABACAK YILMAZ

Modernleşme Sürecinde Osmanlı Hapishaneleri 51
Kiskim/Yusufeli Hapishanesi 57
Sonuç 65
Kaynakça 66

4. BÖLÜM
ARTVİN'İN ANAVATANA KATILMASININ BÖLGEDEKİ YANSIMALARI

Doç. Dr. Nurhan AYDIN
Zafer IŞIK

Giriş 69
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Artvin 70
Artvin'de İngiliz ve Gürcü İşgali 75
Milli Mücadele Dönemi'nde Artvin 77
Artvin'in Anavatana Katılması 79
Milli Mücadele'de Artvin Ve Artvinlilerin
Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Çektikleri Telgraflar 81
Kaynakça 83

5. BÖLÜM
ÇORUH İLİNİN KURULUŞU VE GENEL DURUMU (1933-1936)

Doç. Dr. Nurhan AYDIN
Kübranur Öztürk DERİCİ

Giriş 85
Artvin'in de İçinde Bulunduğu Bazı Vilayetlerin
Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun Görüşmeleri ve
Milletvekillerin Kanun Hakkındaki Görüşleri 89
Çoruh Vilayetinin Kurulmasının Ardından Vilayette
Genel Durum İdari Kadrolardaki Durum 90
Halk Arasındaki Durum 93
Sağlık Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması 94
Eğitim Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması 94
Yollardaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması 95
İktisadi Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması 95
Çoruh Vilayet Belediyesine Ayrılan Bütçe 96
Çoruh Halkevinin Kuruluşu 96
1935 Seçimleri ve Çoruh Milletvekilleri 98
Çoruh Vilayetinin İkiye Ayrılması 99
Sonuç 101
Kaynakça 102

6. BÖLÜM
1923'TEN GÜNÜMÜZE ARTVİN MİLLETVEKİLLERİ

Öğr. Gör. İbrahim YAHŞİ

Giriş 105
Hilmi BEY (GÜR) 107
Asım BEY (Mehmet Asım US) 108
Mehmet Ali OKAR 112
Mazhar Müfit KANSU
(Ahmet Mazhar KANSU) 114
Mehmet Atıf TÜZÜN 118
Ali Rıza Erem 119
Sonuç 121
Kaynakça 122

7. BÖLÜM
ARTVIN İLİYLE İLGİLİ AĞIZ ALANINDA YAPILMIŞ OLAN DİL ÇALIŞMALARININ BİBLİYOGRAFYASI

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK

Kitaplar 127
Tezler 127
Makaleler 129
Bildiriler 132
Sonuç ve Değerlendirme 133
Kaynaklar 134

8. BÖLÜM
ARTVİN AĞZIYLA TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN FONOLOJİK BAĞLANTISI

Dr. Öğr. Üyesi Sabina ABİD

Giriş 135
Büyük Ünlü Uyumu 137
Küçük Ünlü Uyumu 137
SES OLAYLARI 138
Ünlü Değişmeleri 138
Ünlü Yuvarlaklaşması 138
Ünlü Kalınlaşması 139
Ünlü İncelmesi 140
Ünlü Genişlemesi 141

Ünlü Daralması 141
Ünlü Düşmesi 142
Ünlü Türemesi 142
Ünsüz Değişmeleri 143
Ünsüz Düşmesi 146
Ünsüz Türemesi 147
Ünsüz Benzeşmesi 147
Ünsüz İkizleşmesi 148
Ünsüz Tekleşmesi 148
Ünsüz Yer Değiştirmesi (Metatez) 149
Sonuç 150
Kaynakça 151

9. BÖLÜM
YEŞİL DENİZ: ARTVİN EKONOMİSİ

Doç. Dr. Mehmet NAR
Doç. Dr. Mehmet Şükrü NAR

Artvin Ekonomisine Genel Bir Bakış 153
Artvin Ekonomisinde Tarım Sektörü 160
Artvin Ekonomisinde Sanayi Sektörü 166
Artvin Ekonomisinde Hizmetler Sektörü 172
Dış Ticaret 174
Turizm 178
Eğitim 179
Sağlık 180
Ulaştırma 180
Finans 182
Konut 184
Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) Sektörel Dağılımı 184
Değerlendirme ve Sonuç 187
Teşekkür 187
Kaynakça 189

1. BÖLÜM

OSMANLI- RUS SAVAŞLARI BAĞLAMINDA ARTVİN VE ÇEVRESİ (1828-1878)

Prof. Dr. Memet YETİŞGİN*
Arş. Gör. Toroshan ÖZDAMAR**

Giriş

Karadeniz'in güney doğusunda Anadolu ve Kafkasya arasında stratejik bir öneme haiz olan ve Ardanuç, Arhavi, Şavşat, Borçka, Hopa, Murgul, Yusufeli ve Kemalpaşa ilçelerine sahip bulunan Artvin ili modern zamanlarda önemli tarihi olayları yaşandığı bir bölgedir. XIX. Asırda Çarlık Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan savaşlarda bölge askeri hareketliliğe sahne oldu ve Ruslar 1828-1829 Osmanlı-Rus, 1853-1856 Kırım Harbi ve 1877-1878 93 Harbi sırasında Erzurum'a kadar gelmeyi başardılar.

Engebeli bir coğrafyaya sahip olması ve genelde Çoruh Nehrinin oluşturduğu vadilerden sağlanabilen zorlu ulaşımı nedeniyle Artvin ve çevresi tarih öncesi çağlardan Anadolu'nun diğer kentlerine göre nispeten daha geri planda kaldığı anlaşılmaktadır. Milattan önce 9. Asırdan Urartu hakimiyetine giren bölgede milattan önce 4. Asırda Kolkhlar, Makaronlar ve Taokhalar gibi kavimler yaşamaktaydı. [1] Antik çağlarda burasına Kolkhis, Klarceti, Gogarene gibi isimler verilmişti.[2] Miladi 5. yüzyılda Bizans egemenliğine giren bölge 646'da İslam topaklarına katılsa da bir süre Arap ve Bizans arasında el değiştirdi. Bu mücadeleler sırasında Bizanslılar tarafından Artvin şehrinin merkezini teşkil edecek olan Livane Kalesi inşa edildi. Bölgede Türk nüfuzu

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Metin Tuncel, "Artvin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 1991, İstanbul, 1991, s.420.

2 Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları I*, Ed: Nuri Yavuz, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019, s.22; Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.49, Erzurum, 2013, s.323.

11. Asırda görülmeye başlanmış, 1068 yılından itibaren Selçuklular bölgeye hâkim oldular. Bölge daha sonra Moğol ve İlhanlı istilalarını tecrübe ettikten sonra Akkoyunlu hakimiyetine girdi. Akkoyunluların zayıflamasıyla bölge Gürcü saldırına açık hale geldi. Gürcü baskıları karşısında Artvin beyleri o dönem Trabzon Valisi olan Şehzade Selim'den yardım istedi ve böylelikle Artvin 16. Asır başlarında Osmanlı himayesine girmeye başladı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesin olarak Osmanlı hakimiyetine giren bölgede Artvin ve Yusufeli'nin içine alacak şekilde Livane Sancağı kurulmuş ve 1537'de 1579'a Erzurum Vilayetine bağlanmıştır. Osmanlı-İran mücadeleleri ile bölgedeki Osmanlı hakimiyeti sağlamlaştırılmış, Hopa ile Borçka Trabzon'a, Ardanuç, Yusufeli ve Şavşat ile Artvin merkezli Livane Sancağı 1579'da yeni oluşturulan Çıldır Eyaletine bağlanmıştır.[3] 1829'da Livane Batum'a bağlanarak Trabzon Eyaleti içerisine alınmış, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası elden çıkarak ve Batum'a bağlı olarak Rus idaresine geçmiştir. Bölge 1918'de Brest-Litowsk Anlaşması ile tekrar Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Ancak Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile işgallere uğrayan Anadolu toprakları gibi Livane İngiliz işgaline uğramış, 1920'de Batum'a bağlı ve Gürcü kontrolünde kalırken, Kurtuluş Savaşı yıllarında kazanılan zaferlerden sonra yapılan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) anlaşmaları ile bölge Türkiye sınırları içerisine alınmıştır. 1921'den 1924'e Müstakil Artvin Sancağı olmuş ve 1924'te Artvin Vilayeti oluşturulmuştur. 1933'den 1956'ya Çoruh Vilayeti kazası olurken, bu tarihte Artvin Vilayeti haline getirilmiştir.[4]

Türklerin Avrasya steplerine miladi 4. Asırdan itibaren Hunlarla başlayan hakimiyeti, Hazar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak, Altınordu ile devam etti. 16. yüzyıla kadar Ruslarla olan münasebeti "aktif göçebe Türk ilerlemesine" karşı "Slavların pasif savunması" temelinde şekillendi.[5] Altınordu Devleti idaresi altında Türk-Moğol merkezi devlet geleneğini ve hareketli genişleme siyasetini öğrenen ve Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte güçlenen Rusya III. İvan (1462-1505) ile bağımsız bir devlete dönüştü. Moskova Knezliği öncülü-

3 Tuncel, *age*, s.420.

4 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, Ankara, 2017, s. 50.

5 Memet Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, Konya, 2016, s.675.

ğündeki Ruslar güçlenirken Karadeniz'in kuzeyinde rekabet halinde muhtelif hanlıklara bölünen Türk siyasi teşekküller zayıfladı ve Ruslar tarafından tehdit edilmeye ve birer birer ortadan kaldırılmaya başlandı. Rus Çarı Korkunç (Müthiş) İvan'ın 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astarhan Hanlığını işgal etmesiyle Ruslar Volga vadisine yerleşti ve Asya kapılarına dayandı. Ruslar Karadeniz, Asya, Kafkasya ve Hazar Denizine doğru saldırgan bir yayılma siyaseti izlemeye başladı. Bu durum Kırım Hanlığına, Karadeniz'in kuzey steplerine ve Kafkasya'ya nüfuz eden Osmanlı Devleti'ni Ruslarla karşı karşıya getirdi.[6] Rusya'yı dengi görmeyen ve çoğunlukla Rusya ile ilişkilerini Kırım hanlığı vasıtasıyla halleden Osmanlı, bu tarihten itibaren Rusya'nın kuzeyden Karadeniz ve Kafkaslar için gerçek bir tehlike olduğunu anlamıştı.[7] 1569 Don-Volga başarısız projesi bu algının somut delilidir.

Ruslar II. Viyana bozgunu (1683) ile başlayan 16 yıllık "felaket senelerinde" Osmanlı Devlet'ine saldırdılar. İlk önce Ukrayna'daki Çehrin'i, sonrasında Kırım'a sefer düzenleyerek Karadeniz'in en stratejik noktalarından biri olan Azak Kalesini (1696) ele geçirdiler.[8] I. Petro (1682-1725) Azak zaferine binaen yaptığı bir konuşmada "*Şükürler olsun ki, şu anda Karadeniz'in henüz bir köşesini ele geçirdik, ama zamanla muhtemelen hepsini geçirebileceğiz. Hemen değil yavaş yavaş*" diyerek Rusya'nın Karadeniz'deki gelecekteki hedefini belirlemişti.[9] Ancak bu hedefe ulaşmak kolay olmadı. 1711'de Osmanlının zaferiyle sonuçlanana Prut Seferi sonrasında Ruslar Azak Kalesi'ni yitirdi, ellerinde yalnızca ticari imtiyazlar kalmıştı.[10] Karadeniz'den bir süreliğine çekilmek zorunda kalan Ruslar Hazar kıyılarına yöneldiler. 1717'de başarısızlıkla sonuçlanan Hive seferini yaptılar. Kafkasların ve sonrasında Doğu Anadolu'nun istila edilmesinin ilk basamaklarından birini 1722'de gerçekleştirdiler. İran'ın zayıflamasından faydalanıp Hazar'da yer tutmak isteyen Ruslar Azerbaycan'ın kıyı bölgelerini işgal ettiler. Osmanlı Devle-

---

6 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII/46, Ankara, 1948, s. 352; N.A. Kuznetsova, XVI. Yüzyılda Rus-İran Ticareti ve Osmanlı Devleti", *Belleten*, S. 202, Ankara, 1988, s.247.

7 Yetişgin, *agm*, s.679.

8 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.237,252.

9 A.B. Şirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.73.

10 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.1, E Yayınları, İstanbul, 2008, s.283.

ti Rusya'nın Hazar'daki işgallerine karşılık vererek Erzurum Beylerbeyine Tiflis ve Güney Kafkasya'ya hareket emri verdi. Osmanlı ile savaşa girmekten çekinen I. Petro, Azerbaycan topraklarını Osmanlı ile paylaşmak zorunda kaldı. Buna göre Osmanlılar ve Rusya İran aleyhine olarak Kafkasya'da kazançlı çıktı. Ruslar Hazar Denizinde önemli bir üstünlük elde etti.[11] İran'ın Osmanlı ile yakınlaşmaya başlaması üzerine bölgedeki şartların kendi aleyhine geliştiğini gören Ruslar Osmanlı-İran ittifakının kurulmaması karşılığında işgal ettiği toprakları İran'a iade ederek bölgeden çekilmiş, ilgisini yeniden Karadeniz'e yöneltmiştir.[12]

Rusların Karadeniz'e yerleşme çabası 18. yüzyıl boyunca sürdü. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır yenilgiyle neticelenmesi üzerine imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Rusların Karadeniz'in kuzeyine kesin olarak yerleşmesine yol açtı. Osmanlı'nın iç denizi niteliğinde olan Karadeniz'deki hâkimiyeti sarsıldı ve Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı "bağımsız" oldu.[13] Kırım'ı ilhak için bu ilk adımdı ve ikinci adımda Kırım iç işlerine karışan Ruslar bahaneler yarattılar ve 8 Nisan 1783'te II. Katerina'nın Kırım'ı ve Kuban Nehrinin sağ kıyısını ilhak ettiğini ilan etmesi üzerine Kırım'ı ilhak ettiklerini ilan ettiler.[14] Bundan böyle Karadeniz'de askeri, stratejik ve psikolojik üstünlük Ruslara geçmiş, sonraki yüzyılda Türk-Rus ilişkilerinin kaderi Rusya lehine şekillenmiştir.

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Karadeniz'deki yerini sağlamlaştıran Rusya Kafkasların kuzeyine dayanmış, Kafkaslardaki Osmanlı etki alanına doğrudan nüfuz etmeye başlamıştı. Öyle ki; Terek Nehri boyunca doğu-batı yönlü oluşturulmaya çalıştıkları müstahkem Kazak Hattı tamamlanarak yeni hedef olan Gürcü topraklarının sınırına varılmıştı.[15] Gürcü toprakları Osmanlı ve İran arasında iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı. Batı Gürcistan'da hakim olan Osman-

---

11 Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.4, S.7, Ankara, 2010, s.111-112.

12 Telaman Guliyev, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.18-23.

13 Roderic H. Davison, ""Russian Skill and Turkish Imbecility": The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, Vol. 35, No. 3, 1976, s.464.

14 Brian L. Davies, *The Russo-Turkish War 1768-1774 Catherine II And Ottoman Empire*, Bloomsbury Academic, London, 2016, s.235.

15 Özgür Türker-Abdolvahid Soofızadeh, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *History Studies*, Vol. 7, 2015, s. 151.

lı bölgeyi ganimet ve köle kaynağı olarak görmekteydi. Doğu Gürcistan ise Gürcülerin hafızasında derin yaralar bırakan Şah Abbas seferinden sonra İran nüfuzunda yarı müstakil şekilde yönetiliyordu. Ruslar bölgedeki bu hoşnutsuzluğu çok iyi tahlil ederek dağınık şekilde bulunan Gürcü soylularıyla uzun yıllardan beri iyi ilişkiler geliştirmişti. Netice itibariyle Gürcüler, Osmanlı ve İran'a karşı, Balkanlardaki Slavlar gibi mezhep birliği içinde oldukları Rusya'yı kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardı.[16] Bu bağlamda Gürcüler 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya'yı desteklemişlerdi. Gürcülerin esas amacı Rusya ile ittifak grup bölgede merkezi bir Gürcü Krallığının kurulması olsa da Ruslar Kafkasya'daki hakimiyetlerini pekiştirmek için Gürcistan'a yerleşmek gayesindeydi. Doğu Gürcistan'da güçlenmeye başlayan II. Irakli (Erekli—Heraclius, 1744-1798), rakip prensler ve İran'a karşı Rusya'nın desteğini talep etmesi üzerine 1783'te imzalanan Georgievsk Antlaşmasıyla Doğu Gürcistan toprakları Rusya'nın himayesine girmişti.[17] Antlaşma Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu güçlendirirken, İran ve Osmanlı nüfuzunu zayıflatmaktaydı. 1793-1800 yılları arasında Gürcistan'ı bir Rus eyaletine dönüştürmek için adımlar atılmaya başlandı. General Gulaikov komutasında Doğu Gürcistan'ın tüm stratejik noktalarına Rus askerleri yerleştirildi.[18]

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Doğu Gürcistan'da her şey Rusların istediği şekilde işliyordu. Kafkaslardaki durum Osmanlı Devletince sınır valilikleri vasıtasıyla takip edilmekteydi. Osmanlıların bölgede Faş, Anakra ve Sohum gibi stratejik noktalar ile Çerkez ve Abazalar üzerindeki nüfuzu dışında etkinliği kalmamıştı.[19] Konjonktürün kendi lehine olduğunu bilen Rusya, 1801'den itibaren Doğu Gürcistan'da askeri bir idare kurdu ve Batı Gürcistan ile Güney Kafkasya'ya yayılmaya başladı. Kısa süre içinde Batı Gürcistan'daki İmeretya ve Mingrelya yerel krallıkları Rus hâkimiyetine girdi. Ruslar izleyen yıllarında Erivan ve Bakü üzerinde nüfuz kurdu. Azerbaycan'ın tamamı ve Dağıstan'ın büyük bir kısmı Rus egemenliğini tanıdı. 1810 yılına gelindiğinde Ruslar Dağıstan'ın bir kısmı ile Kuzey Kafkasların bazı

---

16 David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, Columbia University Press, New York, 1957, s.17-18.

17 Lang, *age*, s.184.

18 Nato Dvali, *Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s.11.

19 Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilası", *Tarih Dergisi*, S.35, 1994, s.170.

bölgeler dışındaki Kafkasya'da egemenliklerini tesis etmişlerdi. [20] Osmanlı ve İran Kafkaslarda büyüyen Rus tehlikesine karşın bir ittifak kurma girişimi içinde olsalar da başarılı olamadılar.[21] Hıristiyan Gürcü ve Ermenileri amaçları için elde etmeyi başaran Ruslar, Osmanlı Devleti'nin gittikçe zayıflayan askeri, iktisadi ve idari yapısından da faydalanarak Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu sınırlarına dayandılar. Doğu Anadolu Rus istilasına açık hale geldi.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği tek güç Rusya değildi. Bu dönemde yaşanan Osmanlı-Fransız Savaşı (1798-1801), Osmanlı-Rus ve İngiliz Savaşı (1806-1812), Vehhabi İsyanı, Azınlık ayaklanmaları gibi pek çok iç ve dış sorunlarla boğuşuyordu. Bu sorunlara ek olarak Balkanlarda ayrılıkçı hareketler hız kazanmıştı. Rusya ve Avusturya'nın doğrudan, İngiliz ve Fransızların dolaylı desteğini alan Sırplar (1804) ve Yunanlılar (1820) ayaklandılar. Sırplar ve Yunanlılar arasında yayılan ulusçuluk akımı Avrupa kamuoyu ve büyük devletler tarafından desteklendi. Bu milletlerin Hıristiyan olması yanında Yunan Antikitesinin ilim, sanat ve felsefede doğurduğu zenginliğin anlaşılması ile Grekler için doğurduğu muhabbet azınlıkların batıdan destek bulmasında etkili oldu. Osmanlı Devlet'ine karşı mücadele etmek ve bağımsız bir Yunan devleti kurmak amacına yönelik 1814'te Odesa'da Rum tüccarları tarafından gizlice kurulan Filiki Eterya (Dostlar Cemiyeti) güçlenerek Rusya ve Balkanlar'da şubeler açtı. Rusya tüm bu gelişmelerde açık ve gizli rol oynadı zira 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile elde ettiği Osmanlı azınlıklarına yönelik haklar ile gizli faaliyetleri, II. Katerina'nın "Grek Projesi" Hıristiyan azınlıkların Türklere karşı kışkırtılması ve özerklikler elde etmeleri sürecinde desteklenmesi anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti hem Tuna boylarında ve Balkanlarda ve hem de Doğu Anadolu'da Kafkasya tarafından Rus baskısına maruz kaldı. Kara Deniz'de güçlenen Rus donanması İstanbul'u tehdit etmekteydi. Rusların Osmanlı Devleti'ne saldırmak için her cihetten bahaneleri mevcuttu. Balkanlar'da Ortodoksluk ve Slavlık iddiaları, Kafkasya'da Hıristiyan Ermeni ve Gürcü beklentileri, Türk Boğazları üzerinde ticari ve askeri çıkarları Rusya'yı Osmanlı Devleti'nin amansız düşmanı yapmaktaydı. Tarihi olaylar

20 Kurat, *age*, s.300.

21 Hasan Oktay, "Kafkaslarda Rus Yayılması Karşısında Osmanlı-Kaçar Faktörünün Harekete Geçirilme Teşebbüsü (Ağustos-Eylül 1811)", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, 2017, s.390.

Rus tezlerini destekliyordu zira olayların seyri zayıf bir Osmanlı'nın izlediği siyasetle güçlenen Batının izlediği siyasetler sayesinde şekilleniyordu. Osmanlılar 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş Anlaşmaları ile kazandıkları ayrıcalıklı durumlarına 1812'de Bükreş Anlaşması ile önemli ödünler kazanmışlardı. Rum ayaklanması ve İngiltere, Fransa ve Rusya donanmalarının birlikte Osmanlı-Mısır Donanmasına yönelik Navarin Baskını (1827) Rusları cesaretlendirmişti. Rusların İran'a karşı kazanımları da Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırlarını tehdit etmede etkili oldu. 1804-1813 Rus-İran savaşları neticesinde zaferle çıkan Rusya 1813 Gülistan Anlaşması ile Doğu Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Kuzey Ermenistan'ı topraklarına kattı.

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi ve Artvin Bölgesi

Mehmet Ali Paşa'nın Mora'ya müdahalesinden ve Yunan asileri sindirmesinden rahatsız olan Rusya, 1826'da Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom vererek 1812 tarihli Bükreş Antlaşmasının uygulanmasını istedi ve Osmanlıyı savaşla tehdit etti. Durumun ve zamanın zorluğu Rusya ile savaşı kaldıramazdı. Dolayısıyla II. Mahmut, İngilizlerin de baskısıyla, Ruslarla Akkerman Antlaşmasını imzaladı (7 Ekim 1826). Anlaşmada Yunan bağımsızlığı ile ilgili bir madde olmamakla birlikte Osmanlılar Rus isteklerine boyun eğdiler. Rusların Kafkasya'daki üstünlüğünü kabul ettiler ve daha fazla ticari imtiyazlar verdiler.[22] Bu esnada Rusya ile İran savaşa tutuştu.

İran, İngiltere ve Fransa'nın desteğine güvenerek Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek istemiş, 1826'da Rusya'ya savaş ilan etmişti. Savaşın başlarında başarı gösterse de Rusya kısa süre içinde toparlanarak Erivan ve Nahcivan'ı ele geçirdi. İranlılar kış şartlarını bahane göstererek barış yapmak isteseler de Rus ordusu daha da güneye inerek Tebriz, Erdebil ve Urumiye'yi zapt etti. [23] Öte yandan Yunan taleplerinin kabulü için uğraşan Rusya, İngiltere ile birlikte Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyordu. Buna karşın II. Mahmut, Yunanistan'ın Osmanlı toprağı olduğunu ilan edip Atina'yı zapt etmişti. İngiltere,

---

22 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 206-265; Stanford Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, E Yayınları, İstanbul, 2010, s.58.

23 Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.36, Erzurum, 2008, s. 188-189.

Fransa ve Rusya II. Mahmut'u bu hareketten menetmek için çeşitli önlemler aldılar ve Osmanlı donanmasını Navarin'de yaktılar (1827). Her ne kadar Navarin baskını neticesinde Osmanlıların geri çekileceği düşünülse de II. Mahmut boğazları kapatmış ve Rusya ile Yunanistan'a karşı asker toplamaya başlamıştı.[24] Bu sırada İranlılar aleyhine çok ağır şartlar taşıyan Türkmençay Antlaşması imzalanmış ve Ruslar Kafkaslarda kendilerine yönelebilecek İran tehlikesini bertaraf etmişti.[25] II. Mahmut'un hareketine karşı Çar I. Nikola, İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan tarafsız kalacaklarına dair taahhüt alarak 28 Nisan 1828'de Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Rusların savaşta iki hedefi vardı.[26] İlk olarak Türk ordusunu Balkanlardan atıp kendi güdümünde devletler kurulmasını sağlamak ve ikinci olarak Kafkasya'da düzeni sağlamaktı. Bu amaçla Kars ve Artvin'inde bağlı olduğu Çıldır Eyaletinin merkezi Ahıska'nın işgal edilmesi gerekiyordu.[27] Artvin, Şavşat, Ardanuç'un idari taksimatı zaman zaman değiştirilse de 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde Çıldır Eyaleti dâhilindeydi.[28] Dolayısıyla Rusların Ahıska üzerine saldırması bölgeyi doğrudan etkileyecekti.

General İ.F. Paskeviç Erivansky komutasındaki Rus Kafkas ordusu 40 bin askerden oluşuyordu. Bunlardan bir kısmı Kafkasya güvenliğinin sağlanması için ayrılmıştı.[29] İleri harekât için ise 15 piyade taburu, 8 süvari bölüğü, 7 Kazak alayı ve 58 top ayrılmıştı. Osmanlı'nın doğu cephesi seraskeri Erzurum Valisi Galip Paşa'nın ise Kars Kalesinde 11.000, Erzurum Kalesi ve civarında 15.000 ila 20.000 askeri vardı. Bunlardan yalnızca 6.000'ni düzenli askerdi.[30] Nitekim Rusların en büyük avantajı donanmasıydı. Öyle ki; 1827'de Navarin'de Türk donanması yakılmış ve denizlerdeki üstünlük kesin olarak Ruslara geçmişti.[31] Bu avantajdan yararlanan Ruslar Kafkas yolunu temizlemek için ilk önce Anapa'ya saldırdı. Karadeniz'in kuzey doğusunda bulunan Anapa ile güney doğusunda bulunan Faş (Poti) kaleleri stratejik, ti-

---

24 Shaw-Shaw, *age*, s.59.

25 Yeşilot, *age*, s,189.

26 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.5, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s.121.

27 Şirokorad, *age*, s.339.

28 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s.118.

29 Şirokorad, *age*, s.339.

30 Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", *Yeni Türkiye*, S.44, 2002, s.141.

31 Ian Drury-Raffaele Ruggeri, *The Russo-Turkish War 1877*, Osprey, London, 1994, s.4.

cari ve askeri öneme haizdi. Osmanlı Devleti Karadeniz'in doğu kıyılarının çoğunu yitirmesine karşın bu kaleler sayesinde bölgedeki Rus ticari etkinliği kırılıyordu.[32]

3 Mayıs'ta Sivastopol'den hareket eden 8 muhrip, beş firkateyn ve 11 küçük gemiden oluşan Amiral Greigh komutasındaki Rus filosu 6 bin askeri 18 Mayıs'ta Anapa'ya indirdi.[33] Ayrıca birlikler Anapa'ya çıkmadan önce Taman'dan gelen Rus yardımcı kuvvetleri kısmi güvenliği sağlamıştı. Osmanlı ise bölgeye yalnızca dört nakliye gemisi göndermiş ancak bunlar kısa sürede Rus muhripleri tarafından imha edilmişti.[34] Rus donanmasının yüksek ateş gücü altında 40 gün dayanabilen kale 24 Haziran'da teslim oldu.[35] Amiral Greig diğer yandan Faş (Poti) Kalesine saldırmıştı. Kafkasya'nın tam girişinde yer alan bu kale sahip olduğu küçük limanı sayesinde Batum limanı ile Artvin dahil olmak üzere Ahıska bölgesinin güvenliği açısından çok önemliydi. General Hesse kuşatmaya karadan üç tabur piyade, bir bölük topçu ve 1.500 Grücü gönüllü ile destek veriyordu.[36] Sayı olarak az olan Faş muhafızları 28 Haziran'da kaleyi teslim etti.[37] Faş'ın ele geçirilmesiyle hem Kırım ve Azak limanları ile Transkafkasya deniz ticareti Rusların eline geçmiş oluyor hem de arasında Karadeniz ve Kafkasya'nın sağ kanadı güvenlik altına alınmış bulunuyordu. Dahası Batum ve Ahıska yolu Ruslara açılmış oluyordu.[38]

General Paskeviç Ahıska'ya doğrudan saldırmak yerinde Kars'ı ele geçirip Ahıska'ya Erzurum'dan gelebilecek yardımları engelleme niyetindeydi. 19 Haziran akşamı Kars önlerinde toplanan Rus birlikleri 21 Haziran sabahı topçu ateşine başladı. 23 Haziran sabahı 38 topla aralıksız devam eden ateş neticesinde 5.000 kişilik Rus birliği taarruza geçerek şehri ele geçirdi.[39] Toplamda 11.000 kişi olan Türk ordusu baskın karşısında dağılmış, yaklaşık 3.000 kişi savaş alanını terk etmiş, bir kısmı Kumadan Mehmet Emin Paşa'yla birlikte

---

32 *La Spectateur militaire*, 1 janvier 1828, s.382-383.

33 Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 And 1829*, Redfield, New York, 1854, s.145.

34 *La Quotidienne*, 28 juin 1828, s.2

35 *La Quotidienne*, 20 juillet 1828, s.2.

36 Mustafa Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Yay. Haz. Sedat Bahadır, Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2017, s. 14.

37 Mustafa Aydın, "Faş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek 1, İstanbul, 2016, s.445.

38 W. E. David Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battefields, A History of The War on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge Universty Press, 1953, 30.

39 Şirokorad, *age*, s.340.

iç kaleye çekilmişti. Ancak kısa bir süre sonra onlar da teslim oldu. Mehmet Emin Paşa ve Vali Ağa gibi pek çok teğmenle asker esir alındı. Ayrıca kalede çok sayıda top ve silah ile önemli miktarda cephane ve erzak Rus eline geçti.[40]

Paskeviç ordusunun bir kısmını Kars'ta bırakarak hızlı bir şeklide Ahıska'ya ilerlemeye başladı. Ahıska'ya Erzurum'dan gönderilen Köse Mehmet Paşa kumandasındaki Türk ordusundan önce varıp müstahkem bir mevki elde etme niyetindeydi. Rus ordusu hızlı bir ilerleyişle Ahılkelek önlerine geldi. Küçük bir kuvvet tarafından korunan Ahılkelek Kalesi Gürcistan istikameti stratejik olan Kura Nehri boyundaki bir köprüye hakim olduğu için çok önemliydi. 23 Temmuz'da Ahılkelek önlerine kamp kuran Rus ordusunu 400 Karapapak süvarisi karşılamıştı. Nitekim Kazakların ileri sürülmesiyle Karapapaklar çekilmek zorunda kaldı. Kısa sürede top atışına başlayan Ruslar karşısında kale kısa sürede teslim oldu. Böylece Gümrü başta olmak üzere Gürcistan yolu Rus kontrolüne giriyordu.[41]

Ahılkelek'i işgal eden Paskeviç, hızla Ahıska üzerine yürüdü. Köse Mehmet Paşa da Ahıska önlemine gelmişti. Ahıska'nın savunulmasına Livane (Artvin) Beyi Ali Bey 2.000 kişiyle yardıma gelmişti.[42] Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Kura Nehrinin sağ kıyısında Türk ordugahının karşısına yerleşti. Saldırıyı üç hat üzerinden planlayan Paskeviç, ertesi gün Şirvan garnizonu, öncü birlikler ve Erivan alayından 6 müfrezeden vücuda getirilen üç taburdan oluşan ilk grubu saldı.[43] Tavşan Tepe'ye çıkan Ruslar kısa sürede Türk kuvvetlerini dağıttı ki bunun üzerine Köse Mehmet Paşa 5.000 askerle kaleye çekildi. Kale dışında kalan 6.000 başıbozuk kaçtı ya da öldürüldü. Kaleyi bir süre daha savunan Köse Mehmet Paşa, 16 Ağustos'ta beraberindeki 4.000 askerle teslim oldu.[44]

---

40 Gazete haberin General Paskeviç'in yardımcısı Erivan Kontunun verdiği bilgilere göre yapıldığını belirmiştir. *Journal des débats politiques et littéraires*, 13 août 1828, s.2.

41 William Monteith, *Kars and Erzeroum*, Longman, Brown, Green, & Longmans, London, 1856, s.172-177.

42 Akbulut, *age*, s.143. Yazar'a göre savaş sırasında Livane Beyi Ali Bey 2.000 kişilik kuvveti ile firar etti. Ayrıca Selim Paşazade Hüseyin'de 800 piyade ile kaçtı. Geride kalanlar kaleye çekilerek savunmaya devam etti. Ruslar evleri yakınca kadın ve çocuklar da kaleye sığındı. Sonunda kale Ruslara teslim oldu. Türkler bu çatışmalarda 5.000 zayiat verirken Ruslar 62 subay ve 557 er kaybettiler.

43 Feliks Petrovich Fonton, *La Russie dans l'Asie-Mineure: ou, Campagnes du maréchal Paskévitch en 1828 et 1829*, Chez les Principaux Libraires, Paris, 1840, s.312-316.

44 Allen-Muratoff, *age*, s.29.

Ahıska Kalesinin işgalinden sonra Rus kuvvetlerinin güvenliği Akçur ve Ardahan'ın ele geçirilmesiyle mümkün olabilirdi. Özellikle Ardahan Kars ile Ahıska arasındaki güzergâhtaki konumu itibariyle Rus işgallerinin pekiştirilmesi amacıyla önemliydi. Paskeviç ilk önce Prens Waldbelski komutasındaki bir birliği 500 kişilik bir garnizon tarafından korunan ve Borjom Vadisi girişinde müstahdem bir kale olan Akçur Kalesine gönderdi. Mühimmat ve yiyecek stokları yeterli olan ve konumu itibariyle ele geçirilmesi zor olan Akçur Kalesinin komutanı kaleye savunamadı ve Ruslara teslim etti. Ardahan'a ise Ahıska'dan Tümgeneral Mouravieff ve Kars'tan General Bergmann komutasında iki birlik gönderilmişti. Ardahan'a Mouravieff'ten önce gelen Bergmann şehri hemen kuşatarak Erzurum yolunu kapatmıştı. Ardahan Kalesine çekilen Türk kuvvetleri Tümgeneral Mouravieff'in de gelişiyle umutsuzluğa kapılarak teslim oldular. Böylece Rus kuvvetleri Şavşat önlerine kadar ilerledi. Güneyde ise Prens Tchevtzevadze güçleri Toprakkale ve Bayazid'i ele geçirdi.[45] Diğer taraftan Kuzeyde General Hesse Gürcistan'ın Türk nüfuzunda olan bölgelerini işgal etmeye başlamıştı. Osmanlı nüfuzunda olan Gürya'nın Prensesi Sofia Rus işgali karşısında Trabzon'a sığınınca Gürya Rusların kontrolüne geçmişti.[46] General Hesse ayrıca Batum üzerine yürüme girişiminde bulundu. Batum Limanının ticari ve stratejik önemini takdir eden ruslar Ruslar fırsattan istifade ile burasını almak istiyordu. Ancak kışın yaklaşması ve bölgedeki Laz milislerinin saldırıları karşısında General Hesse geri çekilmek zorunda kalmıştı.[47] Genral Paskeviç Kasım ayının yaklaşmasıyla Gürcistan içlerine çekildi. Rus ordusunun beş aylık operasyonları sona ermişti.[48] Ruslar Bayazid'ten Kars, Ardahan ve Ahıska'ya uzanan alanı yarım daire şeklinde işgal etmişti.[49] Bu işgallerle Kafkasya'daki Rus varlığı güvence altına alınmış, Artvin ve Batum kıyı bölgeleriyle Çoruh Vadisi dışında ideal bir sınır oluşturulmuştu.[50]

Şubat 1829'da Ahıska'nın geri alınması Acaralı Ahmet Paşa görevlendirilmişti. Ahmet Paşa büyük çoğunluğunu Lazların ve Acaralıların oluşturdu-

45 Chesney, *age*, s.162-163.
46 Lang, *age*, s.271.
47 Monteith, *age*, s.220.
48 Şirokorad, *age*, s.342.
49 Fonton, *age*, s.364-366,371-372.
50 Allen-Muratoff, *age*, s.30.

ğu 15.000 kişilik bir orduyla Ahıska'ya girmiş ve kaleyi kuşatmıştı.[51] Kalenin teslim alınması mümkünken Ahmet Paşa ve Livaneli Ali Bey arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle kale alınmamıştır. Nisan ayında Ahmet Paşa kaleye yeniden taarruz etmiş ise de başarılı olunamamıştır.[52]

Kafkas topraklarını güvence altına alan Ruslar takviye birliklerle 70.000 mevcutla Erzurum'a doğru hareket etmeye başladılar.[53] Erzurum'da yığınak yapan Türkler de Karadeniz kıyısı başta olmak üzere çeşitli bölgelerden asker topluyorlardı. Bu doğrultu da Livane, Rize ve Of'tan 7.000 piyade gönderilmişti. Nitekim diğer yerlerde olduğu gibi Erzurum savunması hüsranla bitmiş ve Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmiştir. General Paskeviç'in yeni hedefi kuzeye yönelip donanmanın desteğiyle Trabzon'u işgal etmekti.[54] Bu durumda karadan çevrelenmiş olacak Rize, Livane ve Batum kısa sürede ele geçirilebilirdi. Bu amaçla Rus kuvvetleri kuzeye doğru yönelerek Bayburt'u da işgal etti.[55]

Ruslar Artvin'in doğusunda Batum ve Çürüksu dolaylarında Acaralılar ve Lazlarla büyük sıkıntı yaşıyordu. Acaralılar ve Lazlar Ahıska veya Karadeniz kıyılarında Ruslara karşı direniş gösteriyordu. Acaralıların saldırılarına son vermek isteyen General Sacken Ahıska'dan Yalnızçam'ın sırtlarını takip ederek dört tabur, iki Kazak alayı ve dört dağ topuyla Hulo'ya doğru ilerledi.[56] Acaralıların ve Ahmet Paşanın merkezi konumunda olan Hulo kısa sürede teslim oldu. Nitekim Ahmet Paşa ve beraberindeki Acaralılar dağlara çekilmişti. Kendisine yardıma gelecek olan General Hesse'den haber alamayan Sacken, erzak stoklarının azalması nedeniyle geri çekilmeyi düşündü. Ancak geldiği yola Acaralılar tarafından kesilmişti. Durumu fırsata çevirmek isteyen Ahmet Paşa, bölgedeki tüm askerleri toplayarak Rusları sıkıştırmaya başladı. Bu nedenle Gürcistan içlerine ilerlemeye karar veren Sacken kısa sürede pek çok kayıp verdi. Sacken'in uzaklaşmasını fırsat bilen Ahmet Paşa'nın oğlu Batum ile Çürüksu yakınında yer alan ve Acaristan ile Artvin bölgesinin

51 Chesney, *age*, s.203-204.
52 Akbulut, *age*, s.143.
53 *Journal du commerce*, 9 juillet 1828, s.1.
54 Akbulut, *age*, s.144,146.
55 Monteith, *age*, s.297-298.
56 Chesney, *age*, s.216; Allen-Muratoff, *age*, s.42.

bağlayan yol üzerinde bulunan kaleyi Ruslardan geri aldı.[57] Ruslar güçlü birlikleriyle burasını almaya kalkıştıysa da başaramadı ve Osmanlılar Acaristan ile Artvin arasındaki iletişimi korumuş oldular.[58]

1829 Eylülüne gelindiğinde Ruslar batıda Edirne'ye doğuda Erzurum'a kadar ulaşmış Trabzon'u tehdit ediyorlardı. Ruslar tehlikesi gerçekti. Edirne ve Erzurum düşmüştü. İmparatorluk büyük bir tehdit altındaydı. Padişah II. Mahmut'un barış istemekten başka yolu kalmamıştı. Çar I. Nikola da Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yanaydı. Nikola'ya göre Osmanlı'nın bundan sonraki Rus yayılmasına karşı koyamayacak kadar zayıf olması yeterliydi. Bu şartlar altında yapılan Edirne Antlaşması'nın (14 Eylül 1829) toprak konusundaki maddeleri her ne kadar sert olsa da sahadaki durum dikkate alındığında Osmanlı lehineydi.[59] Antlaşmaya göre Ruslar Erzurum, Bayazid, Kars ve Ardahan ile Kura Nehrinin başladığı güney Ahıska'yı boşaltacaktı. Ahıska, Ahılkelek ve Açkur'u tutacaklardı.[60] Kuzeyde Batum ve Çürüksu Osmanlı'ya bırakılırken sınır Natnebi deresinin kuzeyindeki Şekvetil'den (St Nicholas Kalesi) çizildi. Ayrıca Osmanlılar Anapa ve Faş'ı Ruslara bırakarak Çerkezistan'daki tüm haklarından vazgeçmiş oluyordu.[61]

Edirne Antlaşması 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşının bitirmişti. Antlaşma ile Gürcistan başta olmak üzere Kafkaslardaki Rus hakimiyeti kesin olarak tanınmıştı. Bunun dışında antlaşma Balkanlarda hem de doğuda yeni sorunların kaynağı olacaktı.[62] Özellikle Rusların Doğu Anadolu'yu boşaltmasıyla onları takip eden Ermeniler Ahıska, Erivan ve Ahılkelek'in demografisini değiştirerek büyük devletlerin bölgeye müdahalesi için yeni fırsatlar yaratacaktı.[63]

Ahıska'nın Ruslara bırakılmasıyla merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaletinin idari yapısını bozulduğundan Artvin ve çevresiyle ilgili yeni bir düzenlemeye gidildi. Buna göre merkezi Artvin olan Livane Kazası Batum Sancağına dâhil

---

57 Monteith, *age*, s.297-298.

58 Fonton, *age*, s.513-515.

59 Shaw-Shaw, *age*, s.61.

60 Şerafettin Turan, "1829 Edirne Anlaşması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2 (1951), s. 133-134.

61 Allen-Muratoff, *age*, s.43.

62 M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1065.

63 Allen-Muratoff, *age*, s.44.

edilerek Trabzon Eyaletine bağlandı.[64] Ardanuç ve Şavşat ise eyalet vasfını yitiren Çıldır Sancağına bağlanmıştı.[65]

Kırım Savaşı (1853-1856) ve Artvin Bölgesi

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı ve Rusya yenide karşı karşıya gelmişti. Çar I. Nikola (1824-1855), 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbiyle alamadığı İstanbul'u almak için siyasi şartların uygun olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla öncelikle İngilizlerle anlaşma zemini arayan I. Nikola hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif etmiş ancak başarılı olamamıştı. Bu sıralarda çıkan Macar İhtilali ve kutsal yerler sorunu I. Nikola'a savaş için neden vermişti. Nitekim İngiltere ve Fransa Rusya'nın boğazlara hâkim olmasına izin veremezdi. Bu nedenle Osmanlı ile üçlü bir ittifak kurarak Rusları karşı cephe aldılar. İstanbul'a olağanüstü Rus elçisi olarak gelen Prens Mençikov, Osmanlı'dan son derece ağır taleplerde bulunması ve Rus ordusu Eflak-Boğdan'a girmesiyle Kırım Harbi olarak bilinen 1853-1856 Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu.[66] Müttefik kuvvetleri ile Rusya arasındaki savaş kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. En önemli mücadele alanları Tuna, Kafkaslar, Akdeniz, Karadeniz, Azak Denizi, Pasifik ve Baltık Deniziydi.[67]

Savaşın Kafkaslara sıçraması Türklerin Çürüksu ötesindeki Rus sınır karakolu konumunda olan Şekvetil'e saldırmasıyla oldu. Hassa Müşiri Selim Paşa küçük bir Rus garnizonu tarafından korunan Şekvetil'e saldırı planlamıştı. Çürüksu'lu Hasan ve Ali Bey ile Dede Ağa komutasındaki yerel milislerle birlikte Şekvetil'e ani bir saldırı yapıldı ve kale kısa sürede düşürüldü. Özürgeti'den gönderilen bir kısım Rus taburu Şekvetil'i geri almaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Ruslar Şekvetil'den Anapa'ya kadar tüm Karadeniz kıyılarını boşaltmaya başlamıştı. Şekvetil'den sonra Kars ve Ardahan'daki Osmanlı kuvvetleri Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'yü geri almak için hazırlıklar yapmaya başladı. [68]

---

64 Tuncel, *age*, s.420.

65 Ömer Kucak, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2018, s.21.

66 Kurat, *age*, s.527-528.

67 Trudi Tate, *A Short History of The Crimean War*, I.B. Tauris, London, 2019, s.1.

68 Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden, 2010, s.155-156.

Abdi Paşa komutasındaki Anadolu ordusunun bir kısmı Gümrü'ye ilerlemişti. Ruslarla Gümrü'nün güneyindeki Bayındır'da karşılaşan Ruslar ağır kayıplar vererek geri çekilmişti. Osmanlı ordusu da Kars ile Gümrü arasındaki Başgedikler Köyüne çekilmişti. Diğer taraftan Abdi Paşa 13 Kasım'da Ahıska'yı topa tutmaya başladı. 14 Kasım'da Ahıska önlerinde başlayan çarpışmalarında Türkler ağır kayıplar verdi. Başgediklerde'ki ordu ise 1 Aralık'ta Ruslarla yeniden savaş tutuştu. Her iki tarafta da ağır kayıplar verdi.

1854'teki Ruslarla ilk ciddi muharebe Çürüksu ve Özürgeti arasındaki Çolok Nehri civarında yaşandı. Bu muharebede Selim Paşa 4.000 asker kaybederken Rusların kaybı 1500'dü. Yılın en kanlı çarpışması ise Kars ve Gümrü arasındaki Kürekdere Köyü civarında yaşandı. 5 Ağustos'ta başlayan çarpışmada Türk tarafı 8.000, Rus tarafı ise 3.000 kişi kaybetti. Üstün gelen taraf olmadığından iki tarafta eski mevzilerine çekilmiştir.[69]

Kafkasya ve Doğu Anadolu'da 1853 ile 1855 yazına kadar yapılan muharebeler iki taraf adına kesin sonuç vermemişti. Ruslar Kırım üzerindeki baskıyı kırmak ve Osmanlılara doğrudan saldırmak için Kars'a saldırmaya kalkıştılar.[70] General Mouravieff'in Kars'a hareket ettiği haber alındığında Kars'ta 15.000 civarında asker vardı. Bayezid garnizonundan alınan takviye ve Livaneli 600 kadar gönüllünün[71] de için de bulunduğu milis kuvvetlerinin katılımıyla kısa sürede mevcut 20.000'ne yükseltildi. Diğer taraftan Babıali Kırım'daki Osmanlı birliklerinin bir kısmını bölgeye sevk etmek istiyordu. Nitekim İngiliz ve Fransızlar savaşı Kırım'da tutmak istediklerinden buna sıcak bakmıyorlardı.[72] Ancak İngiliz ve Fransızlar Osmanlıların isteğini kabul ettiler ve Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasında 40.000 kişilik ordu Batum'a doğru yola çıkarıldı. Ahmet Muhtar Paşa'nın geldiğini haber alan Mouravieff 17 Eylül şafağında Kars'a saldırmış ancak büyük kayıp verdiğinden muhasarayla yetinmişti. Ahmet Muhtar Paşa Abhazya'da asker toplamak, kış şartları ve Rus saldırıları nedeniyle Kars'a zamanında yetişememiş ve müdafiler kaleyi 16 Ekim'de Ruslara teslim etmişti.[73] Savaş sonrası 1856'da yapılan Paris

---

69 Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853-1856*, Bloomsbury, London, 2020, s.192-194.

70 Shaw-Shaw, *age*, s.179.

71 Özder, *age*, s.27.

72 Baumgart, *age*, s.194.

73 Şirokorad, *age*, s.398-400.

Anlaşması ile Kars ve Rusların işgal ettiği yerler Osmanlı Devleti'ne verildi. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus sınırı savaş öncesinde olduğu gibi muhafaza edildi.[74]

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve Artvin Bölgesi

Artvin ve çevresi 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları ve Kırım Harbi'nin sosyal, ekonomik ve askeri etkilerini derinden hissetmesine karşın Batum'un düşmemesi nedeniyle işgal edilememişti. Ancak 1877'de başlayan yeni Rus Savaşı Doğu Anadolu ve Kafkasların tümünde olduğu gibi Artvin'in tarihinde mühim bir yer kapsayacaktı. Savaşın görünürdeki en önemli sebebi Balkanlarda yaşanan olaylardı. Hersek'te başlayan bunalım Karadağ ve Sırp saldırılarıyla devam etmişti. Bulgar toprakları kaynamaktaydı. Olayların bizzat içinde olan Rusya, Balkanlar üzerinden Osmanlı'yı tehdit ediyordu. 1877'ye gelindiğinde ise savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Nitekim Kırım Savaşının aksine İngiliz ve Fransız desteğini kaybeden Osmanlı Devleti Rusya karşısında yalnız kalmıştı.[75]

Rusların doğu cephesindeki temel hedefi Kars ile Erzurum kalelerini ele geçirmek ve Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarına hâkim olmaktı. Osmanlı ise Kafkaslarda Rusları geri itmek ve kaybettiği toprakları tekrar almak istiyordu. Bu amaçları gerçekleştirmek adına her iki taraf milis kuvvetlerinden geniş ölçüde yararlanmıştır.[76]

93 Harbi sırasında Doğu cephesinde Osmanlı orduları Gazi Muhtar Ahmet Paşa, Rus orduları ise Loris Melikoff komutasındaydı. Rus ordular Gümrü, Ahıska, Erivan ve Çürüksu merkezli olarak dörde ayrılmıştı. Gümrü garnizonu ve Ahıska garnizonu Kars ve Ardahan'ı, Erivan garnizonu Bayezid'i, Çürüksu garnizonu Batum'u almakla görevliydi.[77] Savaş ilanından sonra 24 Nisan'da Gümrü'den sınırı geçen Melikoff'un birlikleri Kars'a doğru hareket etti. Rusların harekete geçmesi üzerine Muhtar Paşa Kars'tan ayrılarak So-

74 Shaw-Shaw, *age*, s.180.

75 Alfred Rambaud, *History of Russia From The Earliest Times To 1882*, Vol. 3, Estes And Lauriat, Boston, 1882, s.325-346.

76 Şirokorad, *age*, s.437.

77 Allen-Muratoff, *age*, s.115.

ğanlı Dağları mevkiine çekildi.[78] Muhtar Paşa'yı takip etmeyen Melikoff Kars ile Ardahan arasına yerleşerek Ardahan'ın ikmal yolunu kesti. Diğer taraftan General Devel komutasındaki Ahıska garnizonu Ardahan'ı kuşatmıştı.[79] Batum'dan Erzurum'a kadar ulaşım hatlarının kontrolü için çok stratejik olan Ardahan'da Mehmed Bey komutasında küçük bir garnizon bulunuyordu. Ardahan mevzilerini kuvvetlendirmek isteyen Muhtar Paşa, bölgeye Sabri Paşa'yı göndermişti. Nitekim Rus saldırıları karşısında çok dayanamayan Sabri Paşa Ardahan tabyalarının düştüğünü görünce iki tabur askerle Ardanuç'a çekildi. Rusların şehre girmesinden sonra ahaliden 800 kadarı da Artvin'e geçmişti.[80] Ardahan'ın düşmesiyle Çoruh Nehri boyunca Batum'a giden Artvin yolu açılmıştı. Dolayısıyla Batum'da Derviş Paşa komutasında bulunan Osmanlı ordusu iki hem Artvin hem de Çürüksu yönlerinden saldırıya açık hale gelmişti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa burasını kapayabilmek için Artvin Sancakbeyleri ailesinden Kığı Kaymakamı Dede Bey'i Ardanuç Kaymakamlığına atadı. Bölge ahalisi üzerinde nüfuzu olan Dede Bey'in öncelikli görevi Artvin, Ardanuç ve Şavşat bölgelerinden Asakir-i Muavene adı altında milis kuvvetleri oluşturarak Ardahan-Batum yolunu kapatmak ve Rusların Türk ordusunun sol kanadından Erzurum'a ilerlemesini engellemekti. Muhtar Paşa bölgeden toplanacak kuvvetlere o kadar güveniyordu ki Dede Bey ve Artvin bölgesi milislerine Ardahan'ın geri alınması planlarında yer veriyordu. Nitekim ardı ardına yaşanan bozgunlar bölge ahalisinin moralini bozduğundan yeterli beklenilen sayıda milis kuvvet vücuda getirememişti.[81] Topladığı beş tabur gönüllüyü Ardanuç'ta Binbaşı Ali Nihat Efendi'nin komutasına bırakan Dede Bey daha fazla milis toplamak için Artvin içlerine yöneldi. Ardanuç'ta biriken Türk milislerinin haberini alan Albay Komarov, Dede Bey'in de bölgeden ayrılmasını fırsat bilerek bir Kazak alayı, üç tabur ve bir sahra topuyla Ardanuç'a saldırdı. Ardanuç'u büyük zarar veren Komarov kolordudan milis kuvvetlerini takip etmek için Artvin'e hareket izni istedi. Nitekim Ardahan'a dönmesi emredilince harekâttan vazgeçmek zorunda kalan Kamarov Ardanuç'u boşaltarak Ardahan'a döndü.[82]

---

78 Charles Boswell Norman, *Armenia And The Campaign of 1877*, Cassel Peter And Galpin, London, 1878, s.62.

79 Rambaud, *age*, s.370.

80 *L'Avenir républicain*, 26 mai 1877, s.1; Norman, *age*, s.67.

81 Özder, *age*, s. 38-40.

82 Norman, *age*, s.192-193.

Erivan garnizonu komutanı General Tergukassoff da Bayezid'i ele geçirmişti.[83] Ahmet Muhtar Paşa Bayezid'in kurtarılması için Ferik Faik Paşa'yı görevlendirmişti. Faik Paşa Van civarından topladığı milislerle Bayezid Kalesini kuşatma altın aldı ve 23 günlük muhasara neticesinde Ruslar kaleyi boşaltmak zorunda kalmıştı. Bu sırada Tergukassoff birlikleri Türkler tarafından sıkıştırılmaktaydı. Melikoff, Tergukassoff'a yardım etmek amacıyla Zivin mevkiinde Muhtar Paşa'ya saldırdı ancak Osmanlı ordusu Ruslara ağır kayıplar verdirdi.[84] Yenilginin ardından Kars kuşatmasını kaldıran Melikoff sınıra doğru çekildi. Yaz aylarında yaşanan diğer muhaberelerin tek meyvesi Ardahan'ın alınmasıydı fakat 10.000 asker yitirilmişti. Osmanlı ordusu açısından da durum farklı değildi. Balkan cephesinde yaşanan yoğun çarpışmalar nedeniyle doğu cephesine asker sevkiyatı yapılamıyor, yerel halktan taburlar oluşturuluyordu.[85] Savaş devam ederken bölgede yaşayan Ermenilere zulmedildiğine dair propaganda haberler Avrupa basınında dolaşmaya başlamıştı. Haberlere göre; Artvin, Erzurum, Trabzon ve Harput'taki Katolik Ermeni din adamları Türklerin yalnızca Müslümanları koruduğunu, savaşın İslami radikalizmi azdırdığını ve katliama kurban girmekten korktuklarını iddia ediyorlardı.[86]

Eylül ayına doğru Ruslar takviye kuvvetlerle ilerledilerse de Yahniler muharebesinde yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar ve önemli mevkileri Türklere teslim ettiler.[87] Kars'ı kesin olarak ele geçirmeye çalışan Ruslar, Alacadağ'da Ahmet Muhtar Paşa'yı iki yönden çevrelemiş ve çok ağır kayıplar verdirmişti. Bu zaferin neticesinde Kars yolu açılmıştı. Nitekim Ruslar bu evrede ciddi bir stratejik hata yapmıştı. Öyle ki; Erzurum'a çekilen Ahmet Muhtar Paşa'nın birliklerinin peşinden gidilmemiş Rus ordusu ikiye bölünüp bir kısmı Kars'a bir kısmı da Heimann komutasında Erzurum önlerine gitmişti. Dolayısıyla vakit kazanan Ahmet Muhtar Paşa ordusunu yeniden düzene sokabilmişti.[88] General Lazarev komutasındaki Rus birlikleri 30 Ekim

---

83 Grant Barnwell, *The Russo-Turkish War*, John E. Potter And Co., Philadelphia, 1877, s.474.

84 L.P Brockett-Porter C. Bliss, *Conquest Of Turkey, 1877-8*, (Yayın Yer ve Tarih Bilgisi Yok), s. 427-430.

85 Rambaud, *age*, s.373.

86 *L'Univers,* 6 août 1877, s.3.

87 Rambaud, *age*, s.374-375.

88 *La Presse,* 17 novembre 1877, s.1.

itibariyle Türk mevzilerini ateşe tutmuştu. İkmal yolları hem Ardahan hem de Erzurum yönünden kapadığından destek alamayan Kars müdafileri yoğun taarruzlar karşısında teslim olmak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan General Heimann Erzurum'a saldırmış fakat geri püskürtülmüştü.[89]

Kars'ın düşüşüyle birlikte Rusların hedefinde Erzurum ve Batum kalmıştı. Bu amaçla Ruslar Heimann'a takviye olarak bir piyade tümeni göndermişti. Ahmet Muhtar Paşa Kasım ayı boyunca Erzurum'a asker toplamak için uğraşmıştı. Aralık ayı başına kadar yaklaşık 18.000 piyade ve birkaç bin milis toplayabilmişti. Nitekim askerler arasında baş gösteren salgınlar Ahmet Muhtar Paşa'yı endişelendiriyordu. Buna ek olarak Plevne'nin düştüğü haberini alan Muhtar Paşa, Anadolu'nun savunulması için bir miktar asker bulundurmak gerektiğine inanarak 7.000 civarı piyade ve 20 topla Bayburt'a çekilerek Erzurum savunmasını İsmail Hakkı Paşa'ya verdi. Rus tarafında ise Melikoff komutayı bizzat teslim almıştı. Ayrıca Ruslar Erzurum önüne üç tümen yığmışlardı. 5 Ocak 1878'de Trabzon yolu üzerindeki Ilıca Köyünün işgal edilmesiyle Erzurum tam ablukaya alınmıştı. Ruslar kentin 2 ay içinde düşeceğini planlıyordu. Şiddetli kış şartları ve beraberinde gelen salgınlar iki tarafı da çok yıpratıyordu. Özellikle tifüs salgını nedeniyle Heimann'ın da aralarında bulunduğu 3.000'den fazla Rus askeri ölmüştü.[90] Bu zorlu koşullar 31 Ocak 1878'de imzalanan mütarekeyle İsmail Hakkı Paşa'nın beraberindekilerle şehri terk etmesi ve şehrin geçici olarak Ruslar tarafından işgal edilmesiyle son bulmuştu.[91]

Batum operasyonu ise Kasım ayı sonunda başlamıştı. Batum için Gürya'daki Özürgeti'deki Rus kuvvetlerine takviye sevk edilmişti. Ayrıca Komarov Ardahan'dan Artvin yoluyla Batum üzerine yürümesi emredilmişti. Komarov'un yaptığı plana göre Batum'da bulunan Derviş Paşa'ya General Denibekov Özürgeti'den ve kendisi de Artvin'den olmak üzere iki yönden saldırılacaktı. Zaten yardım alamayan Derviş Paşa'ya iki yönden saldırma planı oldukça mantıklıydı. Ancak Komarov Artvin Dağlarını ve kış şartlarını hesaba katmamıştı. Komarov planını gerçekleştirmek için 14 Aralık'ta üç tabur asker, bir Kazak alayı, bir milis taburu ve 12 dağ topuyla Ardanuç üzerine

89 Norman, *age*, s.405-410.

90 Allen-Muratoff, *age*, s.212.

91 *Le Petit Journal*, 4 février 1878, s.3; *La Gazette*, 5 février 1878, s.1.

yürüdü. Türkler ise Artvin yolu üzerindeki Hane Köyünde iki tabur piyade ve ahaliden toplanan 2.000 gönüllü ile savunma hattı kurmuştu. Nitekim bu savunma hattı kısa bir çarpışmadan sonra yarıldı.[92] Türk birlikler yeni bir mevzi kurabilmek adına Ardanuç'u boşaltarak Artvin'e çekilmek zorunda kaldı.[93] 17 Aralık'ta Ardanuç'a giren Komarov bölgenin artık Ardahan Rus yönetimine bağlı olduğunu ilan etti.[94] Komarov bu düzenlemelerden sonra hemen yola çıkmak istemişse de şiddetli kar yağışı nedeniyle Çoruh Vadisinin sağ tarafındaki yolun kapanması nedeniyle Ardanuç'ta bekledi. 1878'in ilk günlerinde savaşın sona ermesi için şartlar olgunlaşıyordu. Petersburg yönetimi mütareke yapılmadan önce Batum'un alınmasında ısrarcıydı.

Derviş Paşa ise Temmuz ayından beri kuvvetlerinin büyük kısmını Kintrishi Nehrine yerleştirmiş, Hutsubani tepelerine de birkaç batarya kurmuştu. Ruslar bu süre boyunca savunmada kaldıklarından yalnızca Rus yanlısı Gürcü ve Acaralılarla çatışmalar yaşanmıştı. Kasım ayında altı tabur askerini İstanbul'a sevk eden Derviş Paşa, savunma hattını kısaltmak zorunda kalmış ve Hutsubani tepelerini 27 Kasım gecesi boşaltmıştı.

General Denibekov saldırı başlatmak için Komarov'un Artvin'e girmesini bekliyordu. Ancak Komorov 13 Ocak'ta Ardanuç'tan çıkabildi. Türkler yeni savunma hatlarını Artvin merkez yakınlarındaki Dolishane civarında kurmuşlardı. 21 Ocak'ta bu bölgede Türkler Komarov'a saldırmışlar ve Ruslara biri subay olmak 61 kayıp verdirebilmişlerdi. Hattı ufak sayılabilecek bir zayiatla kıran Komarav için Artvin yolu açılmasına karşın önünde hala 80 kilometrelik bir yol vardı. Yerel kuvvetler Ardanuç-Dolishane hattında yaptıkları vur kaç saldırıları ile Rusları epey yıpratmış iken kalan yolda daha fazla zorlanılacağı aşikârdı. Rus Genelkurmayı mütareke yapılacağı endişesiyle Özürgeti'deki birliklerin Batum'a saldırması emrini verdi. Ruslar Balkanlardaki durum nedeniyle Türklerin moralinin bozuk olacağını ve teslim olacaklarını düşünüyordu. Yıllarca Ruslara karşı çetin savaş vermiş yerel unsurların kararlığını hesaba katmıyorlardı. Keza Ruslar saldırının ilk günlerinde büyük kayıplar vermişti. Sonuç olarak savaş fazla sürmedi. Ateşkesin imzalanmasıyla çatışmalar durdu. [95]

---

92 Allen-Muratoff, *age*, s.212-213.
93 *Le Gaulois*, 14 février 1878, s.2.
94 Norman, *age*, s.405417.
95 Allen-Muratoff, *age*, s.213-215.

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 19. maddesinde Osmanlı Devleti Rusya'ya 1.410.000.000 ruble savaş tazminatı ödemeyi kabul etmişti. Osmanlı Devleti'nin bu tazminatı ödemeyeceği aşikâr olduğundan Rusya tazminatın bir kısmının toprak devri karşılanmasını kabul ediyordu. Mezkûr maddenin b fıkrasına göre; Ardahan, Kars, Batum, Bayezid ile Soğanlı'ya kadar olan kısım içinde yer alan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ve Hopa'nın bir bölümü Rusya'ya terkedilecekti. Aynı antlaşmanın 21. maddesine göre burada yaşayan yerel halk üç sene içerisinde mallarıyla bölgeden göç edebilecekti. [96]

Artvin'deki bir kısım Türk askeri Ayastefanos Antlaşması gereği çekilmeye başlamıştı.[97] 17 Nisan'da bir kısım Rus askeri Hristiyan ahalinin alkışlarıyla Artvin'e gelmişti. İlk günlerde Müslüman ahali çok tepki göstermese de Mayıs ayında yerel halk silahlanmaya başladı. General Komarov güvenlik endişesiyle şehirdeki Rus askerlerini Çoruh Nehrinin sağ tarafına nakletti.[98] Esasında Rusların asıl hedefi Artvin'den ziyade Batum'du. Derviş Paşa Batum'u teslim etmiyordu. Batılı güçler siyasi çıkarları gereği Ayastefanos Antlaşmasının yumuşatılması için Berlin'de bir kongre düzenlenmeyi ve yeni antlaşma yapılmasını kararlaştırmıştı. Bu nedenle Babıali Batum'un elde tutulması için çabalıyordu. Çünkü Batum'un elde tutulması Berlin Kongresinde Osmanlı'nın elini çok güçlendirecekti. 13 Haziran'da başlayan Berlin Kongresinde Batum'un durumu delegeler arasında büyük tartışmalara neden olmuştur.[99] İngilizler bölgede kesin bir Rus egemenliğini istemiyordu. Kongre devam ederken Ruslar Batum'a saldırı pozisyonlarını koruyorlardı. Komarov Batum'un Artvin ile bağlantısını kesmek amacıyla Artvin'in yukarısında mevzilenmişti. Avrupa basınında ve diplomatik belgelerde Lazlar olarak zikredilen bölge halkı da çok heyecanlıydı. Artvin ve Batum halkı Rusların aleyhinde protesto gösterileri düzenliyordu.[100]

---

96 Thomas Erskine Holland, *The European Concert in the Eastern Question and Other Public Acts-The Preliminary Treaty of Peace, signed at San Stefano, 17 March 1878*, Clarendon Press, Oxford, 1885, s.344-345.

97 *Le Temps,* 7 mai 1878, s.1.

98 *L'Écho rochelais*, 25 mai 1878, s.3; Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Tom 2, Tiflis 1907, s. 244-245.

99 Henry F. Munro, *The Berlin Congress*, Goverment Printing Office, Washington, 1918, s.49.

100 *Le Temps*, 5 juillet 1878, s.1.

Berlin Kongresi neticesinde 13 Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması'nın 58. ve 59. maddesi gereği Batum serbest bir ticaret limanı olması şartıyla kesin olarak Ruslara bırakıldı. Artvin ile ilgili olarak Ayastefanos Antlaşmasından farklı bir uygulamaya gidilmedi. Böylelikle Ruslar hem Batum'u hem de tampon bölge olarak gördüğü Artvin'i ele geçirmişti.[101] Antlaşmadan büyük üzüntü duyan bölge aşiretleri 15.000 kişiyle Artvin-Batum arasındaki geçitleri kapattı.[102] 26 Temmuz'da Çürüksu'da yapılan bir mitingde bölge ahalisi Ruslara karşı direnme çağrısı yapmıştı. Rus istihbaratına göre 24.000 silahlı gönüllü Abdullah Bey adında birinin önderliğinde mücadeleye hazırlanıyordu.[103]

Ruslar Eylül ayında Antlaşma maddelerinin uygulanması için harekete geçerek Çürüksu ve civarını işgal ederek Batum'a girdi. General Lazarev komutasındaki bir birlik ise Artvin'i teslim almak için gönderilmişti. Lazarev'in geleceği duyulunca Artvin halkı 6.000 kişiyle Rus ordusunun şehre girmesini engellemeye çalıştılar. [104] Sonuç itibariyle 20 Eylül 1878'de bölgenin hakimiyeti Ruslara geçti. Artvin, Batum merkez olmak üzere kurulan Batum oblastının (Vilayet) Artvin okruğunun (sancak) merkezi oldu. Ayrıca Artvin okruğuna Ardanuç ve Şavşat-İmerhev alt bölgeleri bağlandı.[105]

101 Benoit Brunswik, *Le Traite de Berlin Annote et Commente*, Paris, 1878, s.314-315.

102 *La Liberté*, 11 août 1878, s.1; *Le Voltaire,* 12 août 1878, s.4.

103 *Le Gaulois,* 6 septembre 1878, s.1.

104 *L'Univers,* 4 septembre 1878, s.4; *Le Gaulois,* 6 septembre 1878, s.1.

105 Esadze, *age*, s.261.

Sonuç

Artvin, Rusların Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerindeki siyasi emelleri nedeniyle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Rus mücadelesinin etki alanında kalmıştır. Bölge, coğrafi konumu itibariyle, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Kırım Savaşının yıkıcı etkilerinden doğrudan etkilenmemiştir. Buna karşın bölge halkı her iki savaşta da oluşturulan gönüllü birlikler ile büyük yararlık göstermiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde ise Batum ve dolayısıyla Kafkaslara çıkış kapısı olması hasebiyle çatışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle 1877'de iki kez Ruslar tarafından işgal edilen Ardanuç savaşın etkilerini yakından hissetmiştir. 1878'te yapılan mütareke ve barış antlaşmaları neticesinde bölge, tarihi ve coğrafi olarak bütün içinde sayılabilecekleri Batum ile birlikte Rus hakimiyetine bırakılmış, bu oldu bitti karşısında Artvin halkı sonuna kadar mücadele etmiştir. Nitekim yaklaşık 40 yıl sürecek Rus hakimiyeti engellenememiş ancak I. Dünya Savaşı sonundan imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması (1918) ile yeniden anavatana dahil olunabilmiştir.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

-Journal des débats politiques et littéraires.

-Journal du commerce.

-L'Avenir républicain.

-L'Écho rochelais.

-L'Univers.

-La Gazette.

-La Liberté.

-La Presse.

-La Quotidienne.

-La Spectateur militaire.

-Le Gaulois.

-Le Petit Journal.

-Le Voltaire.

Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Uğur (2002),"Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı", *Yeni Türkiye*, S.44, s.140-156.

ALİZADE, Orhan (2010)"18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 4/7, Ankara, s.105-114.

ALLEN, W. E. David - MURATOFF, Paul (1953), *Caucasian Battefields, A History of The War on The Turco-Caucasian Border1828-1921*, Cambridge Universty Press.

AYDIN, Mustafa (2016), "Faş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek 1, İstanbul, s.443-445.

BADEM, Candan (2010), *The Ottoman Crimean War (1853-1856),* Brill, Leiden.

BARNWELL, Grant (1877), *The Russo-Turkish War*, John E. Potter And Co., Philadelphia.

BAUMGART, Winfried (2020), *The Crimean War 1853-1856*, Bloomsbury, London.

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BROCKETT, L.P -BLİSS, Porter C., *Conquest Of Turkey, 1877-8*, (Yayın Yer ve Tarih Bilgisi Yok.)

BRUNSWİK, Benoit (1878)*, Le Traite de Berlin Annote et Commente*, Paris.

CHESNEY, Coloneln(1854), *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 And 1829*, Redfield, New York.

DAVİES, Brian L. (2016), *The Russo-Turkish War 1768-1774 Catherine II And Ottoman Empire*, Bloomsbury Academic, London.

DAVİSON, Roderic H. (1976), "Russian Skill and Turkish Imbecility": The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, Vol. 35, No. 3, s.463-481.

DRURY, Ian – RUGGERİ (1994), Raffaele, *The Russo-Turkish War 1877*, Osprey, London.

DVALİ, Nato (2019), *Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ERİM, Nihat (1953), *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ESADZE, Semen (1907), *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Tom 2, Tiflis.

FONTON, Feliks Petrovich (1840), *La Russie dans l'Asie-Mineure: ou, Campagnes du maréchal Paskévitch en 1828 et 1829*, Chez les Principaux Libraires, Paris.

GULİYEV, Telaman (2010), *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

HOLLAND, Thomas (1885), Erskine, *The European Concert in the Eastern Question and Other Public Acts-The Preliminary Treaty of Peace, signed at San Stefano, 17 March 1878*, Clarendon Press, Oxford.

İLGÜREL, Mücteba (1994), "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilası", *Tarih Dergisi*, S.35, s.167-176.

İNALCIK, Halil (1948), "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII/46, Ankara, s.349-402.

KARAL, Enver Ziya (2017), *Osmanlı Tarihi*, C.5, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KUCAK, Ömer (2018), *Çıldır Sancağı (1830-1877),* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KUZNETSOVA, N.A. (1988), "XVI. Yüzyılda Rus-İran Ticareti ve Osmanlı Devleti", *Belleten*, S. 202, Ankara, s.247-256.

LANG, David Marshall (1957), *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, Columbia University Press, New York.

M. Alaaddin YALÇINKAYA (2002), "III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.620-650.

MONTEİTH, William (1856), *Kars and Erzeroum*, Longman, Brown, Green, & Longmans, London.

MUNRO, Henry F. (1918), *The Berlin Congress*, Goverment Printing Office, Washington.

MUTLU, Gülseren (2019), "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları I*, Ed: Nuri Yavuz, Kriter Yayınevi, İstanbul, s.17-58.

SUBAŞI, Ömer (2013), "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.49, Erzurum, s.323-342.

NORMAN, Charles Boswell (1878), *Armenia And The Campaign of 1877*, Cassel Peter And Galpin, London.

OKTAY, Hasan (2017), "Kafkaslarda Rus Yayılması Karşısında Osmanlı-Kaçar Faktörünün Harekete Geçirilme Teşebbüsü (Ağustos-Eylül 1811)", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, s.379-392.

ÖZDER, Mustafa Adil (2017), *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Yay. Haz. Sedat Bahadır, Yusufeli Belediyesi Yayınları.

RAMBAUD, Alfred (1882), *History of Russia From The Earliest Times To 1882*, Vol. 3, Estes And Lauriat, Boston.

SCHEVİLL, Ferdinand (1922), *The History of The Balkan Peninsula, From The Eariest Times To The Present Day*, New York.

SHAW Stanford, - SHAW, Ezel Kural (2010), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, E Yayınları, İstanbul.

SHAW, Stanford J. (2008), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.1, E Yayınları, İstanbul.

SEZEN, Tahir (2017), *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayını, Ankara.

ŞİROKORAD, A.B. (2013), *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul.

TATE, Trudi (2019), *A Short History of The Crimean War*, I.B. Tauris, London.

TUNCEL, Metin (1991), "Artvin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 1991, İstanbul, s.420-422.

TURAN, Şerafettin (1951), "1829 Edirne Anlaşması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, s. 111-151.

TÜRKER, Özgür- SOOFIZADEH, Abdolvahid (2015), "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *History Studies*, Vol. 7, s.149-165.

UÇAROL, Rıfat (1995), *Siyasi Tarih (1789-1994),* Filiz Kitabevi, İstanbul.

YEŞİLOT, Okan (2008), "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.36, Erzurum, s.187-199.

YETİŞGİN, Memet (2016), "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, s.671-702.

2. BÖLÜM

1835 NÜFUS DEFTERLERİNDE ŞAVŞAT (SATLİL) SANCAĞININ DEMOGRAFİK YAPISI

Ecem KUTLU*
Doç. Dr. Faruk TAŞKIN**

Giriş

Dünya tarihine baktığımızda nüfus, insanlığın varlığından itibaren toplumları ve devletleri önemli derecede ilgilendiren bir alan olarak karşımıza çıkar. Dönemin şartlarına göre belirli amaçlar adına nüfus sayımları yapılmaktadır. *"Sayımının tarihçesi, tarım sayımlarının yapıldığı Babil dönemine kadar geriye gider. Eski Çin'de bölgelerin gelirlerini ve ordunun askeri gücünü belirlemek amacıyla insanlar sayılırdı. Nüfusun ve arazilerin düzenli sayımı Eski Roma döneminde başladı. Yapılan bu sayımlar, yurttaşların siyasal statüsünü karara bağlamak ve devlete karşı askerlik ve vergi yükümlülüklerini belirlemek için kullanılırdı."*[1] Orta Çağ Avrupası'nda nüfusa dair bilgi edinilen kayıtlar güvenli bir şekilde muhafaza edilirdi. Bunda kilise faaliyetlerinin rolü önemlidir.

Nüfus sayımlarıyla ilgili ilk çalışmalar Osmanlı Devleti'nde tahrir şeklinde kendini göstermektedir. Öncelikli olarak bu tahrirler ülkenin mevcut vergi durumunu ve vergi sorumlularının sayısını belirlemek amacıyla yapılırdı. Tapu Tahrir Defterleri adı verilen bu defterler, Osmanlı İmparatorluğuna ait memleketlerin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ilişkin istatistik

---

* Bu çalışma birinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Uzman Tarihçi.

** Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Mustafa Köse, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2010, s. 3-4.

kaynaklardır.[2] Bu defterlerde hâne reisinin adı, işi, vergi cinsi, vergi oranı gibi veriler yer almaktadır.

Hazineye para, orduya asker sağlamak amacıyla yapılan tahrirlere tam olarak nüfus sayımı denilemez. Kadınlar, çocuklar büyük oranda bu tahrirlerin dışında tutulmuştur. Tahrir defterleri toplam nüfus hakkında net bir sonuç vermese de çok yönlü incelendiği zaman o bölgenin nüfusu hakkında yaklaşık bilgiler ortaya koyabilir.[3] Ayrıca tahrir defterleri üzerine pek çok çalışması bulunan Ömer Lütfi Barkan'ın *"5 Emsali formülü, yani hâne sayısının 5 ile çarpımı yöntemiyle, Osmanlı Devleti'nde çeşitli yıllara ilişkin nüfusun sayısal değerini tahmin etme imkanını sunmuştur."*[4] 5 Emsali formülü her şartta güvenilir bir sonuç vermese de bize görece bir sonuç sağlayabilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde tahrirler vergi gelirlerindeki değişim, nüfus üzerinde denetim kurma, yapılan savaşlar sonucu toprak kaybı veya kazanımı gibi nedenlerden ötürü 15. ve 16. yüzyıllarda her on yılda bir, sonraki dönemlerde ise her otuz yılda bir yapılmıştır.[5] 17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin bozulmasıyla beraber tahrir sisteminde de değişimler görülmektedir.

"XVII. yüzyılın başlarında klasik tahrirlerin terk edilmesiyle birlikte Nüfûs/Hâne, Mukataalar, Cizye, Tımar ve Evkaf defterleri yerine daha ayrıntılı bilgi içeren belli konulara yoğunlaşan, Avârız-Hâne Defterleri, Mukataa Defterleri, Cizye/Cizye Muhasebe Defterleri, Tımar Tevcih/Yoklama/Defterleri, Evkaf Tahriri/Evkaf Yoklama Defteri, Nüfûs Yoklama Defterleri, Vilayet Muhasebe Defterleri, Mevâcib Defterleri, Tahrir-i Emlâk ve Nüfûs Defterleri, Nüfûs Tahrirleri, Temettü'ât Defterleri gibi defterler tutulmaya başlanmıştır."[6] Yine 17. ve 18. yüzyıllarda avarız tahrirleri Osmanlı Devleti'nin çeşitli sancaklarında yapılmıştır.[7]

---

2 https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/438_numarali_muhasebei_vilayeti_anadolu_defteri_937_1530_1(t%C4%B1pk%C4%B1bas%C4%B1m).pdf (22.10.2019).

3 Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili*", Akademik Bakış*, Cilt 8, Sayı 15, Kış 2014, s. 223.

4 Faruk Taşkın-Ali İrfan Kaya, *Ardanuç Nüfus Defterleri (1835)*, Gece Akademi, Aralık 2018, s. 9. Faruk Taşkın- Ali İrfan Kaya, "1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç, Sancağının Demografik Yapısı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 42, Summer 2019, s. 103.

5 Kemal Karpat*, Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2017, s. 44.

6 Taşkın-Kaya, *age*, s. 9.

7 Mehmet Öz, "Tahrir" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 429.

19. yüzyılda özellikle II. Mahmut döneminde nüfus sayımıyla ilgili çalışmaların olduğu bilinmektedir. Nitekim II. Mahmut merkeziyetçilik anlayışıyla hareket ederek Avrupai tarzda yaptığı yeniliklerle merkezi otoriteyi sağlayıp toplum üzerinde denetim kurmayı hedeflemiştir. Bu yeniliklerden biri 1826 yılında artık işlemez durumda olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak yerine daha modern bir ordu kurmaktır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu adını alacak bu ordunun asker ihtiyacını karşılamak, Osmanlı'nın gelir durumunu tespit etmek, ülkenin mevcut durumunu görüp değerlendirmek amacıyla bir nüfus sayımı II. Mahmut tarafından başlatılır. Ancak 1828-1829'da gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle bu sayım sonuçlandırılamaz. İmzalanan Edirne Antlaşmasıyla savaş sona erince II. Mahmut'un talimatıyla 1831 tarihinde İstanbul, tüm Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde nüfus sayımı yapılmasına kara verildi.[8]

"II. Mahmut tarafından Anadolu ve Rumeli'de sayımı yürütecek memurlara gönderilen talimatta yer alan "bunu usulü sabıkadan çıkarmağa gelemez" ifadesinden hareketle, 1831 sayımının ilk olmadığını ve sayım yönteminin uzak olmayan sayımlarda sık sık uygulandığı sonucunu çıkarılmaktadırlar. ...Nitekim birçok çalışmada Osmanlıda yapılan çağdaş veya modern anlamda ilk genel nüfus sayımı olarak 1831 sayımının gösterilmesine karşılık, ...1829 İstanbul sayımının, ülke çapında ve genel olmamasına rağmen, çağdaş anlamda ilk nüfus sayımı olduğu ifade edilmektedir."[9]

1831 nüfus sayımı ise ilk genel sayım olması, doğum-ölüm, gelen-giden gibi nüfus hareketlerinin tespiti; kişilerin fiziksel özellikleri, askerlik yapabilecek durumda olan erkeklerin defterlere işlenmesi vb. özellikler bakımından büyük önem teşkil etmektedir.

"Bundan sonra 1838-1845, 1882-1893 ve 1905-1907 yıllarında genel nüfus sayımları yapılır. Bunların haricinde, bazı yerleşim yerleriyle sınırlı kalan sayımlar da vardır. Sayımlar genel itibariyle Anadolu ve Rumeli'yi kapsamış; 1882 yılına kadar, sadece erkek nüfus sayılmıştır".[10] 1844 yılın-

---

8 Muammer Demirel, *Yusufeli Nüfus Defteri*, İstanbul 2011, s. 9.

9 Adnan Çimen, "Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, 2012, s. 194. Bkz. Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 23/36 (Ekim 2004), 43-60.

10 Remzi Çavuş, "Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2018, Cilt 4, S. 1, s. 53.

da askere alım ve nüfus hakkında bilgi toplamak için nüfus sayımı yapılmıştır. Ama vergilerde artış olacağı korkusuyla bu sayım halk tarafından tepki ile karşılanmış, bu tarihten 1866'da Tuna vilayetinde yapılacak olan sayıma kadar detaylı bir nüfus sayımı yapılmamış ve değerlendirmeler yüzeysel kalmıştır. Bir yerel sayım olan 1866 Tuna sayımında kişiler, meslekler, mal varlıkları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir.[11] *"Çok ayrıntılı olması yanında 1866 yılında yapılan sayımın önemli amaçlarından biri de Osmanlı vatandaşı olan herkese "Tezkere-i Osmâniyye" veya Osmanlı Nüfus Cüzdanı vermek olmuştur*."[12] Burada sayımın Osmanlı Devleti'nin benimsediği Osmanlıcılık fikir akımının etkisiyle yapılmış olduğu sonucuna varabiliriz.

Osmanlı Sicili Nüfus Nizâmnâmesine dayanarak 1885 ve 1907 yıllarında yapılan sayımda nüfus; cinsiyete, yaşa, çalışma alanına, medeni duruma vb. göre defterlere kaydedilmiştir. *"1907 sayımında oluşturulan ve Nüfûs Kayıt Defteri ile Vukûât Defterleri adı ile düzenlenen defterlere dayanan nüfus kayıt sisteminin Türkiye'de bugün kullanılmakta olan nüfus kütüklerinin temelini oluşturduğu bilinmektedir."*[13]

Şavşat (Satlil) Sancağı

Şavşat adının kökeniyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Eski Yunan ve Bizans kaynaklarında rastlanılmayan isim, Gürcü kroniklerinde *Şavşeti* adıyla anılan bölge Bagrat hanedanı döneminde önem kazanmıştır.[14] Şavşat, eski yazılışlarda *şava-şat*, Kafkas Kumuk Balkan Türklerinde *şava*: memleket, vatan ve aynı dilde *şat*: şen, abaza soyu anlamına geldiği, Gürcüce *savi*: siyah, Arapça şat: büyük ırmak, *Şavişat*: kara dere anlamları verilmektedir.[15] Nişanyan, Şavşat adı ile ilgili olarak, *"Şavş-i bu kelimenin köküdür. -et coğrafi adları belirtmek için kullanılır. -i ise isim halidir. Gürcü toplumunun bir boyu olan Şavşi-lerin yaşadığı yere Şavşet-i denirdi. Şavşet-i-nin Gürcüce*

---

11 Çimen, *agm*, s. 196-197.

12 Çimen, *agm,* s. 197.

13 Demirel, *age*, s. 10.

14 Özhan Öztürk, *Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Nika Yayınları, Ankara 2016, s. 800.

15 Osman coşkun, Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz varlığı (Artvin-Rize-Trabzon), İstanbul 2013, s. 256.

Şavi-Kara kelimesiyle benzerliği doğrudur ama Şavşet ismiyle ilgisinin kurulması biraz zorlama olmaktadır"[16] ifadesini kullanmaktadır.

Bir başka kaynakta ise, *"Oğuz–Partlarından Tayk Eyaleti'nin oymak adlarından Şavşeti Sancağı'nın Savuş-Şavşi adlı Saka oymağının yurdu olduğu Khorenli coğrafyasında geçmektedir. Kara anlamına gelen Şav ile hakandan sonra gelen yetkileri taşıyan kişilere verilen Şad ünvanının birleşmesiyle Şav-Şad adı verilmiştir. Başka bir kaynakta Şav Kara, Şat orman anlamında kullanılmaktadır. Latince kaynaklarda Şavsethia, Gürcüce Şavşati, Ermenice Şavşet ve Arapça Şavşit olarak geçmektedir. Yine yerel bir araştırmacı ve yazar olan Bahçeci'ye göre ise Şav anlamı inişli yer, bayır, meyilli yerdir. Şad ise Farsça da sevinçli demektir. Şavşat ise dağlarla çevrili meyilli-sevinçli yer demektir. Şavşat adı, Şavşad, neşeli, şen Türk Boyu adıyla da anlamdaştır. Göktürkler de ve Hazar Türklerinde Şad; Hakandan sonra gelen, çoğunlukla genel vali görevli, şehzadelerin unvanıdır. Şavşad/Şavşat adı İskit/Saka, Göktürk ve Hazar Türklerinden oluşan bir Türk boyu adıyla da eş anlamlıdır."*[17] Şavşat adının ilk olarak *"Urartu kralı Minua dönemindeki kuzey seferleri sırasında"*[18] geçtiği belirtilmektedir. Bilge Umar, Şavşat adının kökenini ve anlamını saptayamadığını belirtmektedir.[19] Şavşat Kalesinin de yer aldığı Söğütlü mahallesinin eski ismi olan Satlel/satle'nin de hangi dilde olduğu ve anlamı konusunda bilgiye rastlanılmadığı ifade edilmektedir.[20]

Şavşat'ın tarihsel geçmişinin eski çağlara kadar uzandığı bilinmektedir. Bu döneme ait bilgilerin Meydancık köyü kırsalında bir mağarada bulunan kalıntılara dayandırılmaktadır.[21] Bölge tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. M.Ö. 3 binlerde Asyatik tolum olan Hurrilerin bu coğrafyada yaşadıkları düşünülmektedir.[22] Tarihte Çıldır, Hurri prensliklerinden birine (*Ukhimeani Prensliği*) merkez olmuş ve Hurrilerden sonra bölgeye

---

16 https://nisanyanmap.com/?y=%C5%9Fav%C5%9Fat+&t=%C5%9Eav%C5%9Fat&lv=1 (15.04.2020).

17 Sefa Yıldırım, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 62.

18 http://www.seranderyayinevi.com/wp-content/uploads/2012/12/9-24.12.pdf, (16.02.2020).

19 Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 757.

20 Osman Aytekin, *Taşların Hikayesi Şavşat Kalesi*, Şavşat Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 30.

21 Aytekin, age, s. 33.

22 Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1987, s. 17

Etiler ve Urartular yerleşmiştir. Bu dönemde de bölge Ukhimenia olarak adlandırılır.[23] Doğu Anadolu'da üç yüzyıl egemenlik süren Urartuları, İskitler M.Ö. 609 yılında yıkarak bölgeyi hakimiyetleri altına aldılar. [24] Bölge zaman içinde *"Medlerin, Perslerin, İskender'in, Selevkos'un, Araks'ın, Romalıların, Sasanilerin, Hazarların (merkezin adı Skiten ya da Sakasen), Selçukluların, Timur'un, Karakoyunluların, Akkoyunluların, Gürcistan'ın, Safevilerin"*[25] egemenliği altına girdi. Bu süreçte bölgeye Barseller ve Bagratlar da yerleşmiştir.[26]

Çıldır'a adını veren Selçuklu Türkleridir *ve "Selçuklular bugünkü Çıldır başkent olmak üzere Ardahan, Livane (Artvin), Olti (bugünkü Artvin iline bağlı Zeytinlik Bucağı), Ardanuç, Şavşat, Yusufeli, Ahılkelek, Posof'u içine alan Çıldır Beyliği adında bir beylik oluştururlar."*[27] *"Osmanlının bölgeyle ilgilendiği dönemlerde Akkoyunlulara bağlı Kıpçaklı-Ortodoks Atabeklik ülkesinin beş sancak bölgesinden Maçakhel-Şavşat kesimi 1479'da Osmanlılara bağlanmış ve kendi Atabek kolundan gelen beyleri idaresinde "ocaklık-hükümet"*[28] biçimde idare edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne gönüllü olarak bağlanan bu bölge Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde Maçakhel, İmerkhev, Şavşad adı ile üç idare bölgesine ayrılmıştır.[29]

---

23 Ababay, *age*, s. 18.

24 Ababay, *age*, s. 29.

25 Ababay, *age*, s. 98. Ayrıca Bkz. Bayram Arif Köse, *Ortaçağ Artvin ve Çevresi (Klarceti) Hakkında Gürcü ve Ermeni Kaynakların Değerlendirilmesi*, Ed. Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Araştırmaları 2, Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

26 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI.Yy.) Ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) İle Ortodoks -Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 46.

27 Bayram Arif Köse, *İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hakimiyetinde Artvin ve Çevresi*, Ed. Nuri Yavuz, Artvin Tarihi Araştırmaları 1, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 68.

28 Osmanlı Devleti, yurtluk-ocaklık hükümetlerini daha çok sınır boylarında merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak adına kurmuştur. Bu topraklar sefer sırasında başarı gösterenlere bazen de başarı pek dikkate alınmadan Osmanlı saflarında bulunan bölgenin ileri gelenlerine verilmiştir. Bu idari birimler otonom yapıya sahiptir. Bu sancaklarda tahrir uygulanmaktadır. Sancak beyleri savaş durumunda sancak askeriyle beraber bulundukları eyaletin beylerbeyinin emri altına girmektedir. Sancak beyleri öldüklerinde yurtluk-ocaklık sancakların idaresi yine aynı aileye verilmiştir. Bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10, 1999, s. 119-137.

29 Kırzıoğlu, *age*, s.157.

1554 tarihli ruûs kaydında Gürcü beylerinden Yusbet(?) Bey, Şavşat Sancakbeyi olarak geçmektedir ve bu kayıtta Şavşat'ın ocaklık tariki ile idare edilen bir sancak olarak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı olduğu, Sancağın 4 Eylül 1563 tarihinde Mehmed Bey isminde birinin idaresinde olduğu tespit edilir.[30] *"1568-1585 yılları arasındaki beylerbeyleri ve sancakbeyleri tayinleri de bulunan bir imparatorluk teşkilatı defterinde Şavşat, Erzurum Beylerbeyine bağlı iki ayrı sancak olarak görülür. Bunlardan Şavşat Sancağı ocaklık tarikiyle 1574 tarihinde Husrev Bey'in uhdesinde, Nısıf Şavşat Sancağı'nın da Mahmud Bey isminde birinin idaresinde olduğu kayıtlıdır... 1577 de Gürcü Beylerinden Levanoğlu Aleksandr Han'ın Müslüman olan damadı Ahmed veya Mehmed'e Şavşat Sancağı verilir."*[31]

Tarihte birçok devletin eline geçen Çıldır ise Osmanlıların etkin olduğu bir dönemde Safevilere bağlı Atabeglerin hakimiyeti altındadır. Osmanlı Devleti'nin İran ve Kafkasya'yı nüfuzu altına almaya başladığı zaman bu bölge (Kuzeydoğu Anadolu-eski Atabekler Yurdu) 1578-1579'da Osmanlı topraklarına katılmıştır.[32] *"Atabegler Yurdu üzerinde Çıldır eyaleti ilk kurulduğunda, Arpalı, İmirhev, Ardanuç, Çaçarak, Aspinze ve Ude olmak üzere altı sancaktan oluşurken, 1582'de yapılan yeni bir idari düzenleme ile Livane Sancağı da Çıldır Eyaleti'ne bağlanmıştır."*[33] Zaman içinde şartlar doğrultusunda eyaletin yapısı değişikliğe uğramış ve sancakların sayısı da değişiklik göstermiştir. Şavşat'ın eyalet içindeki durumu 1609 tarihli Ayn Ali Efendi, 1631-1632 Tevcihat Defterleri, Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi'nin listelerinde yer almıştır.[34] 18. yüzyılda değişiklikler yine devam etmiş ve 1682-1702, 1717-1730, 1740, 1755-1800 tarihli tevcihat defterlerinde de Şavşat ocaklık olarak gösterilmiştir.[35]

---

30 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 284.

31 Aydın, *age*, s. 285.

32 Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 8/5 Spring 2013, s. 407.

33 Kızılkaya, *agm*, s. 407.

34 Mehmet İnbaşı, "XVIII, Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1, 2006, s. 80.

35 İnbaşı, *agm*, s. 81-82.

1801'de Gürcistan, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ise Ahıska, Rus işgaline uğramıştır. Savaş sonrası imzalanan Edirne Antlaşması sonucu, eski Çıldır Eyaleti dağılmış, Erzurum Eyaleti'n e bağlı ve merkezi Oltu olan Çıldır Sancağı kurulmuştur. Artvin, Ardanuç, Yusufeli ve Şavşat Çıldır Sancağına; Borçka, Hopa ve Arhavi ise Trabzon Eyaleti'ne bağlı Batum Sancağına dahil olmuştur. 1856-1857 yılı Devlet Salnamesine göre Şavşat (Satlil) Nahiyesi, Erzurum Eyaletinin Çıldır Livası teşkilatı içerisinde yer almaktadır. 1864 yılında Eyaletler yerine Vilayet Teşkilatı tanzim edilince, 1871'de Erzurum Vilayet teşkil atındaki Şavşat, Çıldır Sancağı içerisinde Ardanuç Kazasına bağlı nahiye olarak görülmektedir.[36]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bu bölge tekrar işgale uğramıştır. 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması'yla Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) ve Bayezit Sancağı savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiştir. Bu dönemde Batum Sancağına bağlı olan Artvin merkez, Ardanuç, Şavşat ve Murgul Rus yönetimine geçti. Bu durum 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla da onaylanmıştır.[37]

Elviye-i Selase, Rus hakimiyetine geçtikten sonra bölge Tiflis merkezli Kafkasya Genel Valiliği'ne dahil olmuştur. *"Batum ve Artvin Tiflis vilayetine, Kars sancağı ise Oblast şeklinde teşkilatlandırılarak doğrudan genel valiliğe bağlanmıştır."*[38] Rusya bölge üzerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası izlemiştir.[39]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında doğu vilayetleri Rus işgaline uğrasa da 1917 yılında Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali ve ardından 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı Devleti işgal altındaki yerleri geri alma imkânı yakalamıştır. Çarlık yönetiminin yerine kurulan Sovyet Rusya, antlaşmanın 4. maddesiyle Elviye-i Selase'ye ver-

---

36 Aytekin, *age*., s. 39.

37 Esin Derinsu Dayı, "Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 22, 2006, S.64-65-66, s. 92.

38 Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar 2011, S. 47, s. 648.

39 İstanbul'da 8 Şubat 1879'da imzalanan Muâhede-i Kat'iyye'ye göre bölge halkı 3 yıl içinde göç edebilecek maddesini kendi lehine kullanarak bölgeye Türklerin yerine Rus köylülerini getirip yerleştirmiştir. Türklük izlerini silmek için Kars şehri Baltık üslubuyla yeniden düzenlenmiştir. Bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul Matbaası, C. 1, İstanbul 1953, s. 553.

miş olduğu halk oylaması fırsatıyla bölgede var olan hukuki hakimiyetini kaybetmiştir.[40]

Elviye-i Selase'de halk oylaması 12 Haziran 1918'de yapılmaya başlanmıştır. Halk oylamasının sonucunda halkın büyük bir kısmı ülkeye katılmayı istedi. 15 Ağustos 1918'de VI. Mehmet Vahdettin yayınladığı fermanla Elviye-i Selase'nin anavatana katıldığını ilan etti.[41] 30 Ekim 1918 Mondros Antlaşması'yla Osmanlı askerleri bölgeden çekilince, Batum İngilizler tarafından işgale uğradı.[42] Millî Mücadele dönemi içinde bölgede süren İngiliz destekli Ermeni faaliyetlerini durdurmak amacıyla yapılan Türk askerinin harekâtı başarıya ulaşır ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından imzalanan bu ilk antlaşma ile Kars ve çevresinin Türkiye'ye katılması önemlidir. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'yla Sovyetler Misak-ı Milli'yi tanıdı ve bu antlaşmayla Kars, Ardahan, Artvin Türkiye'ye; Batum Gürcistan'a, Nahçıvan da Azerbeycan'a bırakılmıştır.[43] 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'yla Moskova Antlaşması'nın maddeleri kabul edilmiştir.

Şavşat Nüfus Defteri

Osmanlı Devleti'nde H.1247/M.1831 yılında başlayan nüfus sayımı birkaç yıl sürmüştür. Çıldır Eyaleti nüfus sayımı ise H.1251/M.1835 tarihinde yapılmıştır. Sayımın sağlıklı yapılabilmesi için halkın güven duyduğu kişiler (ulema, kadı, naip, müderris, hacegan, vb.) sayım işlerinde görevlendirilmiştir. Sayım işinde muhtar, imam, kocabaşı, kâhya gibi yerel yöneticilere de sorumluluklar yüklenmiştir.[44]

Osmanlı'da nüfus, din ve inançlara göre sınıflandırılmaktadır. Bir bölgenin Osmanlı'ya katılmasından sonra *Ehl'i Kitap* adı verilen grupların hukuki

---

40 Ural, *agm*, s. 650

41 Dayı, *agm*, s. 93

42 İngilizler 11 Kasım 1918'de verdikleri notada Türk askerlerinin Elviye-i Selase'yi terk etmelerini istemiştir. Osmanlı askerleri 25 Ocak 1918'de, 1914 yılı sınırlarına geri çekilmiştir. Bu durumda Brest-Litovsk Antlaşması'yla kazanılan topraklar Gürcü ve Ermeni saldırılarına açık hale gelmiştir. Bu durum karşısında bölgede milli teşkilatlanma yolına gidilerek anavatana bağlı kalma mücadelesi verilmeye başlanmıştır. Bkz. Esin Derinsu Dayı, *agm*, s. 97.

43 Durmuş Yalçın vd. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 226.

44 Çavuş, agm, s. 53.

bir varlık oluşturdukları ve dini liderlerin yönetiminde bulunan bu grupların da *"millet sistemini"* olarak tanımlandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin millet sistemini uygulamasındaki amacı, tebaasında bulunan grupların farklılıklarının korunmasını sağlayarak toplumsal düzeni denetim altına almaktır.[45] Bu grupların kendilerine ait kilise örgütlenmeleri bulunmaktadır ve Osmanlı Devleti bu örgütlerin yapılanmalarına müdahil olmamıştır.[46] 1251 tarihli bu nüfus sayımının da millet sistemine göre deftere kaydedildiği görülmektedir. Müslim, Gayrimüslim ve Kıptîler[47] için ayrı defterler tutulmuştur. Müslüman Nüfus Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Nüfus Kataloğunda BOA, NFS. d 2775'te, Kıpti Nüfus Defteri diğer sancaklarla beraber BOA, NFS. d 2778'te, Gayrimüslim Nüfus Defteri yine diğer sancaklarla beraber yazılmış olup, BOA, NFS. d 2779'da yer almaktadır ve bu defterde Esseyid Mehmed Aziz Efendi'nin bölgede sayım yapmak üzere görevlendirildiği görülmektedir.[1]

Defter incelendiğinde sayımın merkezden köylere doğru yapıldığı tutulan kayıtlardan anlaşılmaktadır. Köylerin yazımında ise merkeze olan uzaklıklarına göre sıra takip edilmiştir. Ayrıca hane ve kişilere ayrı ayrı numaralar verilerek bu şekilde kimin hangi haneye ait olduğu belirtilmiştir. Genellikle köy ve mahallelerde muhtar, imam, hatipler defterin ilk sıralarına kaydedilmiştir. Ancak bunun istisnalarına da rastlanılmaktadır.

---

45 Karpat, *age*, s. 17.

46 II. Mahmud, *"Ben teb'anın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada farkederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur."* İfadeleriyle toplumsal yapıyı yeniden düzenlemeye çalışmıştır. II. Mahmut'tan sonra yine toplumu kaynaştırmak adına millet sistemi çerçevesinde nizamnameler yayınlanmıştır. Bkz. Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. IV, Ankara 1999, s.198.

47 Tayyib Gökbilgin "Çingeneler" adlı makalesinde çingenelerle ilgili geniş bilgilere yer vermiştir. Yaşam tarzlarıyla diğer milletlerden farklı olup gezici bir kavim olan çingelerle/kıptîlerle ilgili çeşitli görüşler vardır. Çingenelerin lisanlarını Hint lisanıyla karşılaştırdıklarında onlarla akraba toplum oldukları hatta zamanında İndus nehri kıyısında yaşayan çangar/ zingar denilen halktan geldikleri kabul edilir. Diğer bir görüş kıptî (egyptus) ifadesinin Mısır'dan doğma olduğudur ki Avrupa'da kıptîlere verilen (İngilizlerin gipsy, Fransızların gitane gibi...) ifadeler de bu kökten gelmektedir. 15. yy sonlarına doğru Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları bilinmektedir. Çingenelerin geçimlerini sağladığı meslekler genelde aynıdır: sepetçilik, bakırcılık, kalaycılık, at canbazlığı gibi... Çingeneler, yerleşim yerlerinin kenarlarında kendilerine ait mahallerlerde yaşam sürmektedirler. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler Maddesi", *İslam Ansikopedisi*, C. 3, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 421, 422, 425.

Sayımın yazımında hane reisi ve ardından hanedeki erkek nüfusun yaşı dikkate alınarak bir sıra takip edilmiştir. Ancak bireylerdeki bir rahatsızlık durumunda bu sıranın değişiklik gösterdiği görülmüştür. Örneğin Karye-i Kuçlin sayımında hane 22'de üç yaşındaki Kaya, alîl olan 19 yaşındaki kardeşinden önce yazılmıştır.[48] Hanede kalanların akrabalık durumları belirtilmiş, yazılan ilk çocuğa oğlu, ardından gelenlere diğer oğlu, diğeri denilmiştir. Kardeşi, oğulluğu, torunu, yeğeni, kayını, damadı, babası ve babalığı yazılan tanımlamalar arasındadır. Kişilerin fiziksel özelliklerinden bahsedilmiş; kara sakallı, sarı sakallı, köse sakallı, kır sakallı, az sakallı, kısa boylu, orta boylu, uzun boylu, henüz sakalı-bıyığı çıkmamışlar şâbb-ı emred, delikanlı yaşına gelip bıyığı yeni çıkmış olanlar ter bıyıklı, tek gözü görmeyenler yek çeşm, iki gözü görmeyenler âmâ, ayağı sakat olanlar topal, bir yaşın altındaki çocuklar için mah (ay), askere alınmada yeterli olabilecekler için güçlü anlamında tüvana, kırk yaşın üstündekiler müsin olarak kaydedilmiştir. Boyu tanımlarken kullanılan sıfatlarda hangi ölçütün esas alındığı belirtilmeyip sadece uzun, orta, kısa olarak tanımlanmıştır. Oğlu anlamında bin ve veled ifadeleri kullanılmıştır. Kişinin yaşı için "sinn" ifadesi kullanılmıştır. Müsîn ve tüvana olarak yazılan kayıtlar daha sonra yapılan yoklamalarda "H.1252/M.1836, H.1253/M.1837, H.1254/M.1838, H.1255/M.1839" şeklinde kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir. Ayrıca bir yere gidenler (reft), bir yerden gelenler (amed), ölenler (fevt), doğanlar (tevellüd) yine yapılan yoklamalarda kırmızı renkle deftere eklenmiştir. Notlarda aylar kısaltılarak verilmiştir.[49]

H.1251/M.1835 tarihli Şavşat Nüfus Defteri'nde bazı köyler vakıftır ve bu köyler Virhunal, Hantuşet ve Ahaldaba'dır. Müslümanların yaşadığı 31 köyden en kalabalık nüfusa sahip yerleşim yeri 75 hane 292 erkek nüfusla Ahaldaba, en az nüfusa sahip yerleşim yeri ise 4 haneli olan 14 erkek nüfusun bulunduğu Zebta'dır. 1835'te merkezi Satlil olan Şavşat'ta 613 hanede toplam 2611 Müslüman erkek nüfus yaşamaktadır. Kadın nüfusunu erkek nüfusa yaklaşık olarak hesaplandığında Şavşat'ta 5222 Müslim kişinin yaşadığı sonucu elde edilebilir.[50] Kıpti Nüfus Defteri'nde Çıldır Eyaleti'nin Kıpti erkek nüfusu 4 sancak 83 hanede toplam 191 kişidir. Satlil'de ise Kıp-

48 BOA. NFS.d. 2775.
49 BOA. NFS.d. 2775.
50 BOA. NFS.d. 2775.

tiler 15 hanede 27 kişi olarak kaydedilmiştir. Defterde Kıptilerin dinlerine ve mesleklerine dair bilgiye rastlanmamıştır.[51]

Gayrimüslim Nüfus Defteri'nde Çıldır Eyaleti'nde 47 sancakta toplam 4935 Ermeni erkek nüfus bulunmaktadır. Satlil'de 198 hanede 565 gayrimüslim vardır.[52] Bu deftere gayrimüslimler yazılırken Katolik Milleti ve Ermeni Milleti olarak kayıtları tutulmuştur. Gregoryen cemaatine mensup olanlar Ermeni Milleti adıyla yazılmıştır.

1835 yılında Satlil Sancağında erkek nüfus toplam 826 hanede 3203 kişidir. Verdiğimiz bu sayılar, defterlerde yerleşim yerlerinin bulunduğu belgelerden ulaştığımız rakamlardır. Ancak defterlerin incelemesinde yeni doğan erkek bebeklerin hane içerisinde numaralandırılmadığı görülür. Bebeklerin kaydı, babasının kaydının hemen altına eklenmiştir. İnceleme sonucunda ulaşılan Satlil Sancağı'ndaki toplam erkek nüfus bu durumda 3442 kişidir. Bu verilerden yola çıkarak yaklaşık kadın nüfusu da eklendiğinde Şavşat'ın tahmini 6884 sayısı verilebilir.

Şavşat Merkez ve Köyleri (Müslim)	Hane	Nüfus
Karye-i Nefs-i Satlil (Söğütlü)	51	176
Mahalle-i Dabagetil (Yaşar Köyü)	11	44
Mahalle-i Sabudare (Akkıraç Mahallesi?)[53]	5	17
Mahalle-i Morgil (Kurudere)	21	56
	188	293
Mahalle-i Gürnatil (Susuz)	7	24
Karye-i Singot (Küplüce)	20	57
Karye-i Zebta (Başkale)	4	14
Karye-i Sıra Singot (Çayağzı)	11	43
	130	431
Karye-i Muhoban (Üzümlü)	12	27
Karye-i Mogta (Savaşköy)	53	148
Karye-i Seshılavur (Ziyaret)	26	78
	221	653

51 BOA. NFS.d. 2778.

52 BOA. NFS.d. 2779.

53 Bugün Kurudere Köyünün sınırları içinde bir mahalledir.

Şavşat Merkez ve Köyleri (Müslim)	Hane	Nüfus
Karye-i Sorsil (Çavdarlı)	27	65
Karye-i Guvatetris (Kireçli)	29	98
Karye-i Virhunal (Karaağaç)	21	87
	298	903
Karye-i Hantuşet (Hanlı)	7	40
Karye-i Samcil (Armutlu)	33	109
Karye-i Mamanelis (Yavuzköy)	43	174
Karye-i Kuçlin (Kuçyen) (Kocabey)	33	99
	314	1425
Karye-i Şavget (Karaköy)	10	38
Karye-i Süles-i Ulyâ (Yukarı Koyunlu)	16	33
Karye-i Süles-i Suflâ (Aşağı Koyunlu)	15	47
	355	1443
Karye-i Balvana (Kirazlı)	12	27
Karye-i Mirya (Veliköy)	44	124
Karye-i Suhloban (Pınarlı)	68	224
	479	1818
Karye-i Tibet (Cevizli)	59	151
Karye-i Sıhizir (Kayadibi)	42	131
Karye-i Cuvareb (Şalcı)	30	118
	510	2228
Karye-i Ohiyet-Manatba (Yeşilce)	11	40
Karye-i Ahaldaba (Tepeköy)	75	292
Karye-i Diğer Balvana (Dereiçi)?	11	32
Karye-i Okrobaget (Köprülü)	6	19
Yekûn Karye-i: 31	**613**	**2611**

Defter kayıtlarından kişilerin mesleklerine (demürci gibi), unvanlarına, lakaplarına, uğraşılarına, inançlarına, sülale isimlerine (Mortolazeoğlu vb.) ulaşmaktayız. Bugün var olan isimler gibi süreç içinde bölgeden göç vb. sebeplerden ötürü, günümüzde rastlayamadığımız sülale isimleri de bulunmaktadır. Bazı isimler zamanla telaffuz değişikliğine de uğramış olabilir. Yine transkript sırasında yanlış okunmuş isimler de bulunabilir. Sülale isimleri;

kişilerin fiziksel özellikleri, unvanları, meslekleri, geldiği yerler, inançları vb. gibi özellikler içermektedir.[54] Aşağıdaki tabloda defterden elde ettiğimiz sülale isimleri yer almaktadır.

Köyler	Sülale İsimleri
Mahalle-i Dabaketil	Mortolazeoğlu, Zayoğlu, Mengayazeoğlu
Mahalle-i Sabudare	Ceşioğlu
Mahalle-i Morgel	Yegnioğlu
Mahalle-i Gürnatil	Şatıroğlu
Karye-i Singot	Celehyaoğlu
Karye-i Zebta	Levendoğlu,
Karye-i Sıra Singot	Mamonunoğlu, Abbasınoğlu, Sarı Şavgozunoğlu
Karye-i Muhoban	Diyâroğlu
Karye-i Mogta	Sofioğlu, Dikincioğlu, Musaoğlu, Çepnioğlu, Babokoğlu, Seyioğlu, Kara Osmanoğlu
Karye-i Seshılavur	Canoğlu, Mamicaoğlu?, Hacıoğlu, Süleymanoğlu
Karye-i Sorsil	Kahyaoğlu, Dervişoğlu, Munbaroğlu
Karye-i Guvatetris	Vanlıoğlu, Sakioğlu
Karye-i Virhunal	Calhaoğlu, Tamaloğlu, Dürgaroğlu, Cergenioğlu, Lazoğlu, Berberoğlu, Zulioğlu, Cankıroğlu, Dalgarooğlu, Tagüdoğlu
Karye-i Hantuşet	Bandekooğlu, Cakıroğlu, Canooğlu, Punpuloğlu, Terekimeoğlu
Karye-i Mamanelis	Ruzanoğlu?, Köroğlu, Hüseyinoğlu
Karye-i Kuçlin (Kuçyen)	Babokoğlu, Muradoğlu
Karye-i Süles-i Suflâ	Elefoğlu
Karye-i Balvana	Zebadoğlu
Karye-i Mirya	Derzioğlu, Şatıroğlu, Kartaloğlu, Vanlıoğlu, Türkmanoğlu
Karye-i Suhloban	Loluoğlu, Kahvecioğlu, Kavakoğlu, Şalikoğlu
Karye-i Tibet	Timürcioğlu, Bucioğlu, Ha'lâcoğlu, Sagvioğlu?, Yoramoğlu?, Maharoğlu, Terzioğlu Maçaroğlu, Türkmanoğlu, Nadiroğlu
Karye-i Sıhizir	Parmuzoğlu?, Zoraboğlu, Sasonoğlu, Tenezzühoğlu, Mıcıroğlu, Güceloğlu?, Çiftcioğlu, Saracoğlu, Devliloğlu, Receboğlu, Kırmuzoğlu?, İbramoğlu, Serracoğlu

54 BOA. NFS.d. 2775.

Köyler	Sülale İsimleri
Karye-i Cuvareb	Çanioğlu, Şahanoğlu, Narinoğlu, Balcıoğlu, Gavezoğlu, Şalikoğlu
Karye-i Ohiyet-Manatba	
Karye-i Ahaldaba	Dervişoğlu, Ardahanlıoğlu, İlyasoğlu, Mamazoğlu, Coranlıoğlu?
Karye-i Diğer Balvana	Külükoğlu
Karye-i Okrobaged	Huhunoğlu?
Ribat-ı Okrobaged tabî-i Satlil Ermeni	Rumoğlu, İvanoğlu, Boyacıoğlu, Cilyozoğlu, Nalbantoğlu,, Keşişoğlu, Ayvazoğlu, Taşoğlu
Nefs-i karye-i Satlil mahallesinde Katolik	Masrufoğlu, Seropoğlu, Kazancıoğlu, Abdaloğlu, Gürcüoğlu, Tagvaoğlu?, Boyacıoğlu, Sanioğlu
Ribat-ı mezbûrda Mütemekkin Millet-i Ermeni	Kirkoroğlu, Kırkıroğlu?

Müslümanlar arasında yaygın olarak görülen aile büyüğünün ismini koyma geleneği gayrimüslimler arasında da yaygındır. Özellikle aile büyüklerinin adları torunlara verilmiştir. Soyadı olmadığı için kişilere Ayvazoğlu Mıkırdıç, Avcı İbrahim, Boyacıoğlu Ohannes gibi lakapların verildiği görülmektedir.

Müslim defterinde kişilere; Kara, Sarı, Kara Sarı, Uzun, Küçük, Koca, Kaba, Genç, Kör, Kel, Sağır, Altı Parmak, Topal, Yetim, Tenbel, Deli, Gök, Gül, Koç, Takır, Çoban, Seyis, Hacı, Molla, Katip, Hatip, Hafız, Hattat, Derzi, Timürci, Pehlivan, Avcı, Topçu, Degirmanci, Köle, Subaşı, Serrac, Cefci, Şerşi, Kürt, Laz, Lazki, Mil, Harzo, Ganyat?, Kozan, Misafir, Hayta, Çaçan, Kulu, Lolo, Caryaşı, Gatnaze, Ferkeden?, Zagar, Badeci, Çiftci, Derviş, Balvan, Müzmin, Coligize, Batı Kara Canlı gibi lakapların verilmiştir.[55] Kıptîyân defterinde de Kara, Genç, Şah, Kel gibi lakapların verildiğini görmekteyiz.[56]

Gayrimüslim defterde de; Kara, Kel, Kör, Deli, Yetim, Çakal, Derzi, Nalband, Dikici, Terzi, Serrac, Yancı, Çavuş, Katarcı, Kapucı, Cankuş? gibi fiziksel özelliğini tanımlayan ya da mesleklerine göre tanımlamalar yapılmıştır.[57] Kişilere verilen bu sıfatlar, toplumun algı ve gündelik ihtiyaçlarının bilinmesi açısından önem taşır.

55 BOA. NFS.d. 2775.
56 BOA. NFS.d. 2778.
57 BOA. NFS.d. 2779.

Defterde 10 yaşından küçük olan 65 çoçuğun "fevt" ve "mürd" olarak kaydedildiği tesbit edilmiştir. Özellikle H.1255/ M.1839 tarihli vefat bilgisinin çok olması ve bir aileden birkaç çocuk ölümünün olması (Virhunal köyünde "hâne 1'de" 4 çocuğun ölümü gibi) salgın hastalıklarından kaynaklanabilir. 1835 yılında Satlil Sancağı'nda bulunan kişilerin sağlık durumlarıyla ilgili veriler aşağıdaki taploda verilmektedir. Rahatsızlığı olduğu tespit edilen 71 kişi kayıtlara geçmiştir.

1835 Şavşat Nüfus Defterinde Kaydedilen Rahatsızlıklar																		
Yerleşim Birimleri	Alîl	Âmâ	Amel-mande	A'rec	Çolak	Divâne	Elleri mecruh	Elleri sakat	Fena illetine müptela	Kolu sakat	Lal	Ma'lûl	Meczup	Sağır	Topal	Yek çeşm	Yek pay	Toplam
Nefs-i Satlil			1			1									2	1		5
Mahalle-i Dabaketil				1												1		2
Mahalle-i Sabudare												1						1
Mahelle-i Morgel						1									1			2
Karye-i Singot	1											1				1		3
Karye-i Muhoban												1						1
Karye-i Mogta															1	1		158
Karye-i Seshılavur															1			1
Karye-i Sorsil				1														1
Karye-i Guvatetris																1		1
Karye-i Virhunal						1	1								2			4
Karye-i Hantuşet	1																	1
Karye-i Samcil															1			1
Karye-i Mamanelis	1			1		1		1	1		1							6

58 Mogta köyünde yek çeşm ve topal olan aynı bireydir.

1835 Şavşat Nüfus Defterinde Kaydedilen Rahatsızlıklar																			
Yerleşim Birimleri	Alîl	Âmâ	Amel-mande	A'rec	Çolak	Divâne	Elleri mecruh	Elleri sakat	Fena illetine müptela	Kolu sakat	Lal	Ma'lûl	Meczup	Sağır	Topal	Yek çeşm	Yek pay	Toplam
Karye-i Kuçlin	2											1			1	1		5
Karye-i Şavget	1																	1
Karye-i Süles	1																	1
Karye-i Balvana												1						1
Karye-i Mirya				1	1	1										1		4
Karye-i Suhloban		1			1								1				1	4
Karye-i Cuvareb		1																1
Karye-i Uked-Manatba				1												1		2
Karye-i Ahaldaba	3					1												4
Tâ'ife-i Kıptîyân		1													1	1		3
Ribat-ı Okrobaged tabî-i Satlil Ermeni			3							1		1		1		2		8
Nefs-i Karye-i Satlil mahallesinde Katolik		1	1			1										1		4
Ribat-ı mezbûrda Mütemekkin Millet-i Ermeni			1													1		2
Satlil kazâsında Katolik			4															4
Toplam	10	4	10	5	2	7	1	1	1	1	1	6	1	1	10	13	1	74

Hastalıklar içerisinde tek gözlü engel durumunun en fazla olduğunu görmekleyiz. Yine hastalık ve yaralanmaya bağlı vakaların da hastalılar içerisinde fazlalığı söz konusudur.

1835 Şavşat Nüfusunun Yaşa Göre Dağılımı													
Yerleşim Birimleri	0-10 yaş	11-20 yaş	21-30 yaş	31-40 yaş	41-50 yaş	51-60 yaş	61-70 yaş	71-80 yaş	81-90 yaş	91-100 yaş	100+ yaş	Belirtilmeyen	Toplam
Nefs-i Satlil	54	40	35	22	15	15	3	1	-	1	-	-	186
Mahalle-i Dabaketil	16	10	10	6	4	1	1	-	-	-	-	-	48
Mahalle-i Sabudare	6	4	5	-	1	1	-	-	-	-	-	-	17
Mahelle-i Morgel	18	11	11	5	7	5	3	-	-	-	-	-	60
Mahalle-i Gürnatil	8	5	4	3	3	1	-	1	-	-	-	-	25
Karye-i Singot	25	11	5	10	2	4	3	-	-	-	-	-	60
Karye-i Zebta	5	3	1	2	3	-	-	-	-	-	-	-	14
Karye-i Sıra Singot	21	5	8	3	6	-	1	-	1	-	-	-	45
Karye-i Muhoban	10	3	5	-	3	4	1	-	1	-	-	-	27
Karye-i Mogta	67	30	19	21	14	7	6	1	3	-	-	-	168
Karye-i Seshılavur	31	19	15	8	6	5	1	2	-	-	-	-	87
Karye-i Sorsil	25	17	10	10	5	2	3	2	-	-	-	-	74
Karye-i Guvatetris	45	21	15	8	8	7	1	1	1	1	-	-	108
Karye-i Virhunal	33	28	15	3	8	4	2	3	-	-	-	-	96
Karye-i Hantuşet	19	3	7	3	4	3	2	-	-	1	-	-	42
Karye-i Samcil	41	21	21	10	13	5	4	1	-	-	-	-	116
Karye-i Mamanelis	80	27	28	20	14	13	3	3	3	-	-	-	191
Karye-i Kuçlin	61	14	7	10	17	6	2	-	-	1	-	-	118
Karye-i Şavget	17	5	9	3	1	2	3	1	-	-	-	-	41

1835 Şavşat Nüfusunun Yaşa Göre Dağılımı													
Yerleşim Birimleri	0-10 yaş	11-20 yaş	21-30 yaş	31-40 yaş	41-50 yaş	51-60 yaş	61-70 yaş	71-80 yaş	81-90 yaş	91-100 yaş	100+ yaş	Belirtilmeyen	Toplam
Karye-i Süles-i Suflâ	13	5	5	7	3	2	-	-	-	-	-	1	36
Karye-i Süles-i Ulyâ	20	3	8	13	1	3	1	-	-	-	-	-	49
Karye-i Balvana	12	3	4	1	3	4	1	-	1	-	-	-	29
Karye-i Mirya	51	41	21	10	14	3	-	1	1	-	-	-	142
Karye-i Suhloban	79	49	27	23	20	21	4	5	-	-	-	-	228
Karye-i Tibet	55	30	32	20	10	13	6	-	-	-	-	1	167
Karye-i Sıhizir	54	26	18	15	14	6	-	2	-	-	-	-	135
Karye-i Cuvareb	51	30	15	13	4	5	3	-	1	-	-	-	122
Karye-i Uked-Manatba	15	6	8	3	-	3	4	1	-	-	-	-	40
Karye-i Ahaldaba	96	57	34	42	30	19	14	4	1	-	-	-	297
Karye-i diğer Balvana	16	3	2	6	2	2	-	1	-	-	-	-	32
Karye-i Okrobaged	7	4	3	1	2	1	-	1	-	-	-	-	19
Toplam	**1051**	**534**	**407**	**301**	**237**	**167**	**72**	**31**	**13**	**4**	**0**	**2**	**2820**
Tâ'ife-i Kıptîyân	7	9	6	1	2	-	-	-	1	-	-	1	27
Toplam	**7**	**9**	**6**	**1**	**2**	**-**	**-**	**-**	**1**	**-**	**-**	**1**	**27**
Ribat-ı Okrobaged tabî-i Satlil Ermeni	121	46	58	31	24	13	19	2	3	-	1	-	318
Nefs-i Karye-i Satlil mahallesinde Katolik	68	47	49	14	15	10	5	-	1	-	-	1	210
Ribat-ı mezbûrda Mütemekkin Millet-i Ermeni	14	2	12	2	3	2	2	-	1	-	-	-	38
Satlil kazâsında Katolik	7	9	4	-	4	1	-	4	-	-	-	-	29
Toplam	**210**	**104**	**123**	**47**	**46**	**26**	**26**	**6**	**5**	**0**	**1**	**2**	**596**
Genel Toplam	**1268**	**647**	**536**	**349**	**285**	**193**	**98**	**37**	**19**	**4**	**1**	**4**	**3442**

Nüfus yoğunluğunun 0-10 yaş aralığında yoğunlaştığını görmekteyiz. Otuz yaş sonrası sayının azaldığını az da olsa seksen yaşın üzerinde kişilerin kayıtları söz konusudur.

1835 Şavşat Nüfus Defterlerinde Bir Kez Bulunan İsimler				
Müslim ve Kıpti İsimler				
Abdülaziz	Ceyo	Habip	Kibar	Nezrullah
Abdülgani	Çaviş	Hail	Latif	Rahmid
Abdülmelik	Duran	Halim	Lüti	Salim
Akif	Edhem	Hemit	Medret	Sami
Alagöz	Fethullah	Hasva	Memi	Sanuh
Aleddin	Feto	Human	Mikdad	Sufyan
Alhan	Fıtnat	İrel	Mozdak	Şuayb
Arslan	Gafur	İhtiyar	Nadim	Sülo
Beral	Gevni	Karani	Nazif	Tufan
Cahid	Güral	Kail	Nevi	Tuğva
Celebi	Habo	Kemaleddin	Nezhet	Zirvan

Gayrimüslim İsimler			
Abracam	Efsad	Madon	Sakil
Akhad	Evak	Melken	Samil
Anbar	Evanis	Mimak	Sehrab
Arakin	Evhacan	Mihran	Simor
Arkis	Gabrih	Mozo	Soğoman
Asbet	Gamos	Netavoz	Yaldon
Avekim	Halef	Nikefos	Zek
Baler	Hashar	Osgomon	Zomanes
Besbi	Kigas	Oskvan	-
Cankuş	Kostar	Posip	-
Efgar	Madhar	Pilnos	-

Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan insanlardan çeşitli vergiler alırdı. Cizye vergisi bunlardan biridir. Cizye, Osmanlı Devleti'nde yerleşik gayrimüslim reayadan yılda bir kez alınan vergidir. Kadın, çocuk, âmâ, eli iş tutmayan erkekler, rahipler bu vergiden muaftır. Defterde ekonomik durumla-

rıyla paralel olarak yüksek gelirli mükellefler "a'la", orta gelirli mükellefler "evsat", düşük gelirli mükellefler "edna" olarak belirtilmektedir. A'la, evsat, edna defterde sırasıyla ا, ا, ا olarak kısaltılmıştır.[59] Ancak a'la gelir grubuna sahip mükellef bu defterde bulunmamaktadır. Çoğunluğun evsat gelir düzeyinde olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin gelir durumları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tabloda kaydı tutan memurun üzerini çizip gelir durumunu düzelttiği veriler esas alınmıştır.

1835 Şavşat Nüfus Defterine Göre Gayrimüslim Reayanın Gelir Durumu			
	A'la	Evsat	Ednâ
Ribat-ı Okrobaged tabî-i Satlil Ermeni	-	195	13
Nefs-i Karye-i Satlil mahallesinde Katolik	-	141	10
Ribat-ı mezbûrda Mütemekkin Millet-i Ermeni	-	22	2
Satlil kazâsında Katolik	-	17	2

59 BOA. NFS.d. 2779.

Sonuç

Defterlerde nüfus sayımının yapıldığı dönemdeki köy isimleri günümüzde de bölge halkı tarafından kullanılmaktadır. Kadın nüfus sayılmadığı için nüfusla ilgili net sonuçlara ulaşılamasa da bu çalışma bize tarihin anlaşılması, geçmişin tanınması, o dönemde Şavşat'ın nüfus yapısı, ekonomik yapısı, dini yapısı, aile yapısı, Şavşat'taki meslek dallarının zaman içindeki değişimi ve gelişimi açılarından özelde yerel halkın, genelde okuyucunun merakını gidermeye çalışacağı düşünülmektedir.

1835 yılında Şavşat köylerinden iş veya tahsil için başka bölgelere gidilmiştir. Gidilen yerler arasında Ardahan, Kars, Erzurum, Trabzon, Amasya, Sivas, Kayseri, Kırım, Mısır, Asitâne (İstanbul) yer almaktadır. Yine çevre bölgelere (Mirhev, Maçhil, Çidil gibi) gidildiği kayıtlarda belirtilmektedir. Nereye gidildiği bilinmeyenler için "gurbette" veya "gaipte" ifadeleri kullanılmıştır. Defterlerde bazı hanelerde "hizmetçisi", "hademesi", "kölesi" gibi ifadeler bulunmaktadır. Bu tür ifadeler, ekonomik durumu yerinde olmayan yoksul bireylerin varlığını gösterdiği gibi varlıklı ailelerin de bölgede yaşadığı anlaşılmaktadır. Özellikle "Ahıshevi" olarak adlandırılan kişilerin hizmetçi olarak, varlıklı ailelerin yanında çalıştı kayıtlarda görülmektedir.

Nüfus defterinden elde ettiğimiz verilere göre bölgede Müslümanlar, Ermeniler ve az da olsa Kıptilerin yaşadığını görmekteyiz. Bölgede Müslümanlar önemli oranda çoğunluğu oluşturmaktadır. Nüfus defterlerinde bölgenin ekonomisine dair az çok bilgiler de elde etmekteyiz. Köylerde tarım ve hayvancılık yapılırken, bazı meslek guruplarının varlığı da söz konuşur.

Kaynakça

T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

NFS.d. (Nüfus Defterleri), Defter No: 2775.

NFS.d. (Nüfus Defterleri), Defter No: 2778.

NFS.d. (Nüfus Defterleri), Defter No: 2779.

Adnan Çimen, "Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, 2012, s. 194. Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 23/36, Ekim 2004.

Bayram Arif Köse, *İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hakimiyetinde Artvin ve Çevresi*, Ed. Nuri Yavuz, Artvin Tarihi Araştırmaları 1, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.

Bayram Arif Köse, *Ortaçağ Artvin ve Çevresi (Klarceti) Hakkında Gürcü ve Ermeni Kaynakların Değerlendirilmesi*, Ed. Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Araştırmaları 2, Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.

Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.

Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

Esin Derinsu Dayı, "*Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan*" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 22, 2006.

Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul Matbaası, C. 1, İstanbul 1953.

Faruk Taşkın-Ali İrfan Kaya, *Ardanuç Nüfus Defterleri (1835)*, Gece Akademi, Aralık 2018.

Faruk Taşkın- Ali İrfan Kaya, "1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Volume: 42, Summer 2019.

Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1987.

https: //nisanyanmap.com/?y=%C5%9Fav%C5%9Fat+&t=%C5%9Eav%C5%9Fat&lv=1 (15.04.2020).

https: //www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanli-arsivi-yayinlar/438_numarali_muhasebei_vilayeti_anadolu_defteri_937_1530_1(t%C4%B1pk%C4%B1bas%C4%B1m).pdf (22.10.2019).

Kemal Karpat*, Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2017.

M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI.Yy.) Ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) İle Ortodoks -Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden),* TTK Yayınları, Ankara 1992.

M. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, MEB Yayınları, Eskişehir 1997.

Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili*", Akademik Bakış*, Cilt 8, Sayı 15, Kış 2014.

Mehmet İnbaşı, "XVIII, Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1, 2006.

Mehmet Öz, "Tahrir" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010.

Muammer Demirel, *Yusufeli Nüfus Defteri*, İstanbul 2011.

Mustafa Köse, 1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Afyonkarahisar 2010.

Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 8/5 Spring 2013.

Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10, 1999.

Osman Aytekin, *Taşların Hikayesi Şavşat Kalesi*, Şavşat Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Osman Coşkun, *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz varlığı (Artvin-Rize-Trabzon),* İstanbul 2013.

Özhan Öztürk, *Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Nika Yayınları, Ankara 2016.

Remzi Çavuş, "Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 4, S. 1, Nisan 2018.

Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 23/36, Ekim 2004.

Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar 2011.

Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", Osmanlı, *Yeni Türkiye Yayınları, C. IV*, Ankara 1999.

3. BÖLÜM

OSMANLI DEVLET'İNİN SON DÖNEMİNDE KİSKİM/YUSUFELİ HAPİSHANESİ

Dr. Öğr. Üyesi Melike KARABACAK YILMAZ*

Modernleşme Sürecinde Osmanlı Hapishaneleri

Hapsetme kadim zamanlardan beri bilinen ve kullanılan bir yöntem olmakla birlikte hapishanenin bir kurum olarak ortaya çıkışı modern zamana aittir. Bir suçun soruşturulması aşamasında sanığın kaçmasını önlemek, ödemekle mükellef olduğu borcu ödemeyene baskı yapmak gibi durumlarda ihtiyâtî hapis yani tutuklamanın Hz. Muhammed döneminden itibaren başvurulan bir yöntem olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Hz. Ömer'in Mekke'de satın alıp hapishane olarak kullandığı evin İslam tarihinin ilk hapishanesi olarak kabul edildiği görülür[1]. Yaygın ve çok kullanılan bir ceza olamamakla birlikte dünyanın öteki bölgelerinde olduğu gibi İslamiyet dönemi Arap edebî kaynaklarında çokça hapishane öykülerine rastlanılması da hapis yönteminin geleneksel toplumlarda bilinip kullanıldığının bir işareti olarak kabul edilebilir[2].

Hapis cezası 18. yüzyılın sonlarına kadar gerek İslam hukukunda, gerek örfî hukukta gerekse Batı hukukunda sıra dışı bir uygulamadır. Osmanlı Devleti'nde ilk hapis olayı, Yıldırım Bayezid döneminde (1839-1402) yaşanmıştır[3]. Tanzimat'a kadar hapis, cezalandırma yöntemi olarak değil, insanın

* Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, melike_karabacak@artvin.edu.tr. ORCID ID: https: //orcid.org/0000-0001-6589-0831.

1 Ali Bardakoğlu, "İslâm Hukukunda Ceza", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.7, İstanbul, s.474.

2 Franz Rosenthal, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çev. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 56-61,65.

3 Necdet Öztürk, "Osmanlı'da Hapis Olayları (1300-1512), *Hapishane Kitabı*, ed. Emine G. Naskali, Hilal O. Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, s.101-102.

hüküm giyip cezasının belirlendiği zamana değin tutulması şeklinde kullanılmaya devam etmiştir. Bu anlayıştan mülhem Osmanlı'da hapsetmenin mekânı olarak "mahbes" herhangi bir yer olarak seçilebiliyordu. Bununla birlikte en çok tersane, kale veya zindanların bu amaçla kullanıldığı görülür[4]. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar başkent İstanbul'daki başlıca mahbes-tevkifhane mekânı bir kulübeden ibaret Baba Cafer zindanıydı. Hırsızlık, zina, katil, borç zanlıları ve mahkûmları burada, esirler ve siyasî elitler Yedikule ve Rumeli Hisarı zindanlarında tutulurdu. Şehirlerdeki kale, hisar ve bunların bünyesinde bulunan zindanlar başkentteki kapatma mekânlarının taşradaki benzerleriydi[5].

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti merkezî hükümetin nüfuz alanını genişletme, idareyi güçlendirme, yeni bir ordu ve idare kurma yolunda çalışmalar yapmıştır. Esasen bu yenileşme hareketlerinin temeli XVIII. yüzyılda atılmış olsa da XIX. yüzyılda yapılmak istenen yeniliklerin sâikleri değişmiştir. Kırım, Mora ve Mısır'da yaşanan gelişmeler sonucu Osmanlı Devleti dışarı kaynaklı askerî, malî ve diplomatik desteğe mecbur kalmıştır. Bu sebeple XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı sultanı ve devlet adamlarının yeniden yapılanma arzusuyla giriştiği "ıslâhat" sürecinin yerini dış desteği verenler tarafından belirlenen bir "reform" süreci almıştır. Avrupalı büyük güçler Osmanlı Devleti'ni kendi belirledikleri yenidünya düzeninin bir parçası yapmak istiyorlar bunu yaparken de en çok "reform" ve "civilization" kavramlarının arkasına gizleniyorlardı[6].

XIX. yüzyılda Osmanlı ceza hukukundaki değişimin Avrupa ülkeleri ve yakın komşularıyla eş zamanlı ilerlediği görülür. İngiltere'de hapishanelerle ilgili yapısal düzenlemeler XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, mahkûmların hayat şartlarının iyileştirilmesi ve sağlık hizmetlerinden faydalanmalarının önü açılmıştır. Yine Rusya ve Mısır'da Osmanlı Devleti ile eş zamanlı reformlar yapılmıştır. Bu reformların hepsinin modernleşme çabası dışında bir diğer ortak noktasının merkezî devletin etki alanı ve müdahale gü-

---

4 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 6.

5 Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 18-19.

6 Yıldız, *Hapishane Islahatı*, s. 60.

cünü artırma arzusu olduğu görülür. Devletin suça müdahale etme kapasitesi arttıkça bu alanı kontrol etme imkânlarının da artacağı düşünülmüştür. Oluşturulmaya çalışılan yeni sistemde doğrudan bedeni hedefleyen cezalandırma biçimlerinden uzaklaşılmaya başlanmıştır. Bu yeni sistemde devlet yöneticileri cezalandırma biçimlerinin rasyonelleşmesinden, suçluların tüketilebilir birer nesne değil üretim mekanizmasına katılabilecek birer özne olarak değerlendirilmesinden taraftırlar. Geleneksel cezalandırma yöntemlerinin terk edilmesi ve ceza sisteminin daha rasyonel kurallarla yeniden inşa edilmesi mekâna kapatma uygulamasını gündeme getirmiştir[7].

XIX. yüzyılda Osmanlı ceza sistemi ve hapishaneler alanında gerçekleşen gelişmeleri sadece Batı'daki gelişmelerin Osmanlı'daki "taklitçi" bir tezahürü ya da modernleşme teorisi zaviyesinden ele almak hatalı ve eksik olacaktır. Osmanlı devlet yapısı ve toplumsal yaşamında ortaya çıkan değişimi ve zihniyet dönüşümünü merkezîleşme ve siyasî merkez ile çevre arasındaki iktidar ilişkisinin yeniden inşası olarak ele almak daha anlamlı olacaktır[8]. Ceza kanunları, suç, suçlu ve hapishane tanımlarının değişmesi ve bu konularda yapısal reformların gerçekleşmesi hem Avrupa hem de diğer komşularıyla Osmanlı Devleti'nin aynı zamanlarda gündemine oturmuş, ceza ve hapishaneler reformu Osmanlı aydınlarınca birer "medenîleşme" nişanesi olarak kabul görmeye başlamıştır[9].

İngiltere'nin İstanbul elçisi Canning, Osmanlı Devleti'nde cezalandırma sisteminde değişiklikler yapılması konusunu oldukça yakından takip etmiş, konuyla ilgili rapor hazırlayıp tespitlerinin hayata geçirilmesi konusunda ısrarcı bir tutum göstermiştir. Canning, kendi ülkesinde ve diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bedenî cezalardan polis ve hapishane merkezli gözetleme ve kapatma sistemine geçilmesini arzu ediyordu. Canning, Osmanlı başkentindeki hapishanelerin bile kendi ülkesindekilerin

---

7 Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 201- 203.

8 Yıldız, *Hapishane Islahatı*, s. 16; Şen, "Hapishane Mefhumu", s. 202.

9 Şen, "Hapishane Mefhumu", s. 202; Kent Schull, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çabaları ve Bunların 1911- 1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 219.

iki üç asır önceki hallerine benzediği gibi abartılı yorumlarda bulunuyordu[10]. 1839-1845 tarihleri arasında İstanbul'daki başlıca hapishanelerin Tersâne-i Âmire Zindanı, Babıâli Tomruğu, Bâb-i Seraskerî Tomruğu, Ticarethene-i Âmire Hapishanesi ve Tophane-i Âmire Hapishaneleri olduğu bilinmektedir[11]. Bunlar, Canning'in olmasını istediği hapishane projesinden oldukça uzak yapılardır.1840'lı yıllarda taşra ile yapılan yazışmalardan hapishane ile kastedilenin hükümet konakları içindeki mahbesler olduğu anlaşılmaktadır[12]. İmparatorluğun pek çok yerindeki bu durumun örneği olarak Livane kazasında da suçluların muhafazası için kaza müdür konağında bir mahallin aylık 50 kuruşa kiralanmasının mevzubahis edildiği görülür[13].

1850'de Osmanlı yöneticilerinin görevlendirdiği müfettişlerin Anadolu ve Rumeli'deki mahbesleri gezmeye başladığı sırada Canning, Osmanlı Devleti'nde görev yapan İngiliz konsoloslarından kendi bölgelerindeki hapishaneler hakkında bilgi toplamış ve bunu "*Osmanlı'daki Hapishanelerin Islâhı*" adını verdiği kapsamlı bir rapor olarak Osmanlı yönelicilerine sunmuştur. Raporda Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilanından ve Ceza Kanunu'nun uygulamaya girmesinden beri hapishaneler konusunda bir ilerleme kaydedilmediği ifade edilmiştir. Hemen bütün hapishanelerin bina olarak uygunsuz ve yetersiz olması, mevkuf ve mahkûmların derecelendirilmeden aynı mekânlarda alıkonmaları, beslenme, sağlık ve temizlik şartlarının son derece elverişsiz olması raporda belirtilen en genel başlıklardır[14].

Canning'in bu "hapishane ıslâhatı" için 1851'de sunduğu önerileri beş sene rafta bekletildikten sonra Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasî krizle yeniden ve bu sefer çerçevesi daha genişletilmiş olarak gündeme gelecektir[15]. 1856 Islâhat Fermanı'nda işkence ve ağır bedensel cezaların kaldırılması ile hapishane usul ve kanunlarının insan haklarına uygun

---

10 Yıldız, *Hapishane Islahatı*, s. 84.

11 Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine G. Naskali, Hilal O. Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, ss.152-162, s. 154.

12 Yıldız, *Hapishane Islahatı*, s 90.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ (MVL)*, 568/102, 19 Şaban 1274 (4 Nisan 1858).

14 Schull, "Tutuklu Sayımı", s. 217-218; Yıldız, *Hapishane Islahatı*, 100-125.

15 Yıldız, *Hapishane Islahatı*, s. 138.

hale getirilmesi hakkında hükümler yer almıştır[16]. 1858 Ceza Kanunname-i Hümâyunu'nun hazırlanmasından hemen sonra hem kanunun hapishaneler ile ilgi maddelerini hayata geçirebilmek hem de yabancı elçiliklerin bu konudaki eleştiri ve itirazlarının önünü alabilmek amacıyla hazırlıklara başlanmıştır. İngiltere'den getirilen ve bu konuda uzman olan Binbaşı Gordon devlet hizmetine alınmış, Meclis-i Tanzimat dairesinde bu konu üzerinde çalışmak üzere ayrı bir meclis kurulmuştur[17]. 1860 yılında da hapishaneler ile ilgili emirnameler çıkarılmış, toplanan para cezalarının hapishane ve hastanelerin kötü durumunu iyileştirmek için kullanılması düşünülmüştür[18].

Mahpusların hayatına mal olan olumsuz hapishane koşullarının bir an evvel düzeltilmesi konusu XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı yöneticilerinin gündeminde olmuştur. Koğuşların izdiham içinde ve temizlik kurallarından uzak olması, kalabalık sebebiyle mahkûmların sürekli huzursuzluk çıkarmaları, mevcut hapishanelerin yetersizliği, hapishaneleri yenileme taleplerini karşılayacak bütçenin olmaması yaşanan en genel sorunlardı[19]. 1870'de Sultan Ahmet'te ilk model hapishane yapılmıştır. Bina yapmanın kendi başına bir sorun olduğu bu dönemde planlandığı gibi modern tarzda bir hapishane yapılabilse de işleyişte istenilen yeni düzeni tesis etmekte güçlüklerle karşılaşılmıştır. Sultan Ahmet hapishanesi temiz ve düzenli koğuşları ve atölyeleri ile tam da arzu edilen düzene uygun şekilde inşa edilmişken mahkûmlar eski alışkanlıklarını devam ettirip kendi düzenlerini kurmak konusunda ısrar edebiliyorlardı[20].

Kanun-i Esasi'nin ilanı ve Meşrutiyet dönemi boyunca özellikle Said Paşa'nın gayretleriyle adliye alanında ıslahatlar devam etmiştir. Bu süreçte zindandan, mahbesten hapishaneye doğru gidiş hızlanmış, yeni hapishaneler inşa edilmiş, yayımlanan nizamnamelerle hapishane ve tevkifhanelerde düzenleme-

---

16 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul,1999, s. 137.

17 Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*,, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 109-110.

18 Ayşe Özdemir Kızılkan, *Osmanlı Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 71.

19 Saadet Tekin, Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, s. 193-195.

20 Tekin, Özkes, s. 188.

ler yapılmıştır[21]. 21 Şubat 1876 tarihli *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Hakkında Tâlimât* ile vilayet memurlarına kayıt tutup düzenli raporlar hazırlamak suretiyle hapishaneleri denetleme yetkisi verilmiş, mahkûmla sanık arasındaki fark açık şekilde belirtilmiş ve keyfî tutuklamaların önüne geçilmek istenmiştir[22].

Büyük devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı suç işlediği halde kendilerine sığınanları, Osmanlı hapishanelerinin "kötü" durumda olduğunu gerekçe göstererek teslim etmiyorlardı. 1879'da Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanan nizamnamede hem yabancı devletlerin bu suistimallerinin önüne geçmek hem de daha insanî koşullar yaratmak maksadıyla hapishanelerin tanzim ve tefriki hakkında düzenlemelere yer verilmiştir. Bu nizamnamede suçların Ceza Kanunu'ndaki tasnifi de göz önünde bulundurularak cinayet, cünha ve kabahat suçlularının, kadınların ve çocukların ayrı yerlerde tutulmasının özellikle altı çizilmiştir[23]. 25 Haziran1879 tarihli Usul-i Muhâkemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 448-458. maddeleri tevkifhane ve hapishane konusuna ayrılıp tafsilatlı düzenlemelere yer verilmiştir[24]. Nihayet 1880'de *Tevkifhane ve Hapishanelerin İdarelerine Dair Nizamname* yayınlanmıştır. 97 maddeden oluşan bu nizamnamede hapishanelerin sağlık, temizlik, yaşam koşullarının düzenlenmesi, farklı dereceden suçluların ayrı yerlerde tutulması, hapishane personelinin görevleri, mahkûmların üstlenecekleri işler gibi pek çok konu detaylı bir şekilde ele alınmıştır[25]. Bu nizamnamenin yayınlanmasından sonra da büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne hapishaneler konusu üzerinden tazyikleri devam edecektir. Nitekim 17 Haziran 1895'te Osmanlı Devleti'nin bir notayla bildirdiği ve kabul edeceğini beyan ettiği altı maddeden biri hapishaneler hakkındaki nizamnamenin uygulanmasına aittir[26].

Osmanlı Devleti, 1890'da St. Petersburg'da ilk olarak uluslar arası bir hapishane konferansına katıldı. 1872'deki ilk uluslar arası ceza kongresine iz-

---

21 Saadet Tekin, "Dr. Poliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Anadolu Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.24, S.24, 2008, s. 207.

22 Schull, s. 220.

23 Bozkurt, s. 111-113.

24 Kızılkan, s. 73.

25 Schull, s.220; Bozkurt, s. 112; Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 254-258.

26 Ali Karaca, *Anadolu Islahât-ı Umûmî Müfettişi Ahmet Şakir Paşa ve İcraati (1838-1899)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992, s. 34.

leyici olarak katılabilmişti. Sadece Avrupa ve Kuzey Amerika'nın "medeni" ülkelerinin katıldığı bu konferansta yer almak hapishane reformları için yeni fikirler öğrenmek dışında itibar sağlamak yönüyle de önemliydi. Kongrede mahkûmların sınıflandırılması, personelin seçimi, hapiste işlenen suçlar, çocuklarla ilgili suçlar, mahkûmların çalıştırılmaları, suç ve ceza konusunda kamuoyunun bilgilendirilmesi gibi konular ele alınmıştır. Osmanlı Devleti 1910'a kadar hapishaneler kongrelerine katılmaya devam etmiştir[27].

Kiskim/Yusufeli Hapishanesi

Kiskim, Osmanlı belgelerinde XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Pertekrek sancağına ve Çıldır beylerbeyliğine bağlı bir köy olarak geçmektedir. Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan idari taksimat ile Çıldır sancak haline getirilip Erzurum eyaletine bağlanmıştır. 1848 tarihinde Kiskim ve Pertekrek, Çıldır sancağına bağlı kazalar olarak yazılmıştır. 1849'da yapılan düzenleme ile Pertekrek kazası lağvedilmiş, Kiskim kazası ise Erzurum merkez sancağına bağlanmıştır. 1864 tarihli Vilâyet Kanunu'nun uygulanmaya başlanmasıyla 1871'de Kiskim, İspir'e bağlı bir nahiye haline getirilmiş ve 1885'e kadar bu durumunu muhafaza etmiştir. 1885'te II. Abdülhamid'in fermanı ile Kiskim, Erzurum merkez sancağına bağlı üçüncü sınıftan bir kaza olarak tanımlanıp merkezi Öğdem köyü yapılmıştır. 8 Şubat 1892 tarihli ferman ile bu sefer merkezi Öğdem köyünden Ersis nahiyesine nakledilmiştir. 30 Mayıs 1926 tarihine kadar Erzurum vilayetine bağlı kalan kaza bu tarihten sonra Artvin Vilayeti'ne dâhil edilmiştir. 1933'te tekrar Erzurum Vilayeti'ne geçirilmişse de 1936 Ocak ayının başında nihaî olarak Artvin Vilayeti'ne bağlanmıştır[28].

1892'de kaza merkezi Öğdem'de iken 61 köyden oluşan Kiskim'in nüfusu 30.170'tir. 1896'da Anadolu müfettişi Ahmet Şakir Paşa'nın yaptırttığı nüfus sayımına göre kazada 14.023 müslim, 2.248 gayri müslim erkek nüfus bulunmaktadır. 1901 yılında ise kadın ve erkek nüfusu 33.286 müslim, 5.868 gayri müslim olmak üzere 39.154 olarak görünmektedir[29]. 1913 tarihinde Kiskim,

---

27 Schull, s. 221; Fatmagül Demirel, "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi",*Toplumsal Tarih*, XV/89 (Mayıs 2001), s.11-14.

28 Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 83-100.

29 İskender Yılmaz, "Gisgim (Yusufeli) Kazasının Nüfusu (1863-1901", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 2008, s. 440-444; Demirel, s. 90.

Erzurum sancağının Erzincan, Bayburd ve Pasinler'den sonra nüfus olarak en büyük kazasıdır. Bu tarihte Erzurum 109.071, Erzincan 68.424, Bayburd 64.671, Pasinler 63.837, Kiskim ise 40.509 nüfusa sahiptir. At yürüyüşü ile Erzurum merkeze uzaklığı 14 saattir[30].

Kiskim ile Ankara Vilayeti'nin kazası olan Keskin'ın yazım biçimlerindeki benzerlik muhtelif karışıklıklara sebep olmakta, posta ve telgraf dağıtımlarında sorunlar çıkmaktaydı. Bu sorunu gidermek maksadıyla Kiskim'in adının değiştirilmesi gündeme gelmiş, kaza meclisi Kiskim'in adının veliahd Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ismine izafeten Yusufeli olarak değiştirilmesini önermiştir. Öneri merkezde kabul görmüş ve Sultan V. Mehmed Reşad'ın fermanıyla 28 Mayıs 1914'te kazanın yeni isminin Yusufeli olması kabul edilmiştir[31].

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başında devam eden merkezî yönetimi güçlendirme ve reform çalışmalarının tezahürünü bir hudut kazası olan Kiskim'in hapishane ve diğer kamu yapılarının ortaya çıkışı üzerinden takip edebilmemiz mümkündür. Klasik dönem Osmanlı şehirleri sur içinde, paşa konağı, cami, hamam ve çarşı etrafında şekillenen bir yapıya sahiptir. XX. yüzyılda ise Osmanlı şehirleri çoğu kez sur dışına taşarak hükümet konağı, hapishane ve telgrafhane gibi kamusal yapılar etrafında şekillenir olmuştur[32]. Tanzimat'ın ortaya çıkardığı yeni bürokrasi düzeninde devlet işleri artık paşa konaklarında değil konuttan farklılaşmış ve kent merkezinde yer alan devlet dairelerinde yürütülüyordu. Böylece kamusal yapılar kent merkezlerinin yeni çekim noktalarını yaratmış oluyordu[33]. Aktüre, bu yeni çekim noktalarını "yönetici merkez" olgusu ile ifade eder. Bu merkezin odak noktasını ise hükümet konağı teşkil etmektedir. Bu odak noktası etrafında telgrafhane, eğitim kurumları gibi diğer kamusal yapılar da toplanarak kentte yeni bir mekânsal öğenin ortaya çıktığını ve bu sürecin hemen bütün taşra kentlerinde birbirine çok benzer şekilde yaşandığını belirtir[34].

---

30 Muharrem Uslu, *Erzincan'da Suç, Suçlu ve Hapishane (XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başı)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s.58.

31 Demirel, s. 95-97.

32 Yıldız, *Hapishane Islahatı,* s. 204.

33 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 881.

34 Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 896.

Kiskim'in merkezi Öğdem'den Ersis'e taşınırken Ersis köyü ileri gelenleri bir kaza merkezinde bulunması gereken hükümet konağı, hapishane, telgrafhane binalarının inşaat ve telgraf tellerini döşeme masraflarını kendilerinin ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Kaza merkezi Ersis'e taşınınca da sözlerini yerine getirip hükümet konağı, telgrafhane ve rüştiye mektebi binalarını inşa etmişlerdir. Telgrafhane ve telgraf direklerinin yapımında ahalinin de yardımları görülmüştür[35]. 1892'de Öğdem'de bulunan Ziraat Bankası şubesinin 1894'te Ersis'e taşınması ile de kaza merkezi olmanın saygınlık emarelerinden biri daha tamamlanmıştır[36]. Tanzimat sonrası yönetimsel anlayışta ortaya çıkan değişimlerden biri mülkî yönetim ile askerî yönetimin birbirinden ayrılmasıydı. Mülkî yönetim hükümet konağından idare edilirken askerî yönetim kışlalardan sağlanıyordu[37]. 1894'te Kiskim kaza merkezinde bir askerî kışla, bir askerî hastane, 1901'de ise kaza genelinde 3 kışla bulunuyordu[38]. Yine Tanzimat sonrası idarî düzenine uygun olarak kazanın kaymakam, nâip, mal müdürü, tahrirat kâtibi, iki Müslüman iki de gayrimüslim üyeden oluşan idare meclisi mevcuttu. 1899'da da Kiskim belediyesi kurulmuştur[39].

17 Haziran 1879 tarihli Mehâkim-i Nizamiye Teşkilâtı kanununa göre her kazada bir bidayet mahkemesi açılması gerekmekteydi. Ancak tahsisat ve personel eksikliğinden ötürü her yerde mahkeme açılamamış, dava sahipleri davalarını bulundukları yere en yakın mahkemeye götürmek zorunda kalmıştır. Zamanın ulaşım imkânları ve davaların sürekli ertelendiği düşünüldüğünde dava sahiplerinin ufak tefek anlaşmazlıkları kendi aralarında çözme yoluna gittiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır[40]. Ahmet Şakir Paşa'nın müfettişlik için geldiği 1895 yılında oluşturulan komisyon tarafından nizamiye mahkemesi bulunmayan Kiskim'de bir mahkeme kurulmasına karar verilmiştir[41]. Böylece reformlarla öngörülen bir kaza merkezinde olması gereken kurumlardan biri daha tesis edilmiştir. Kiskim'de bu kurumların

35 Demirel, *Yusufeli Tarihi,* s. 90-91.

36 Demirel, *Yusufeli Tarihi,* s. 94.

37 Aktüre, s. 896.

38 Demirel, *Yusufeli Tarihi,* s. 94.

39 Demirel, *Yusufeli Tarihi,* s. 94.

40 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 191-192.

41 Karaca, *Anadolu Islahâtı*, s. 75.

tesis edilmesiyle kaza Tanzimat sonrası Osmanlı kenti kimliğiyle uyumlu bir görünüm almıştır.

Bu kimliği oluşturmanın unsurlarından biri de hapishanelerdir. Hapishaneler nizamnamesinde her vilayet, sancak ve kaza merkezinde bir tevkifhane ve hapishane olması şartı belirtilmişse de Kiskim'in bağlı olduğu Erzurum Vilayeti'nde dahi müstakil bir hapishane inşaatı ancak 1901 yılında mümkün olmuştur. 400 kişi kapasiteli hapishane hükümet konağına yakın bir mevkide bina edilmiştir. Daha önce 1869'da da bir hapishane binası yapılmak istenmişse de bu mümkün olamamış ve 1901'e kadar suçlular Taşhan'da tutulmaya devam etmiştir[42].

Kiskim'de hapishane inşaatı için 1905 yılında yazışmalar yapıldığı görülür. İnşaat masrafı olarak tespit edilen 123 bin 660 kuruşun hapishane inşaat ödeneğinden karşılanması talep edilmiştir. Talep merkezde olumlu karşılanmış ve 25 Ekim 1905'te bu konuda irade çıkmıştır[43]. 1914'te bu sefer hapishanenin tamir ve tefrişi için ödenek talep edilmiştir. Yusufeli kazası hükümet konağı dâhilinde bulunan hapishane ve gardiyan odasının tamiri için toplamda 422 kuruş talep edilmiştir. Bu meblağ ile amele, dülger, taş yonucu, sıvacı, usta ve kalfaların ücretleri ödenecektir. Ayrıca duvarların sıvanması, badanalanması, iskele masrafı, gardiyan odasının tadil ve tefrişi için yapılan masraflar da bu meblağdan karşılanacaktır. Bunun için hazırlanan keşifnâme Dâhiliye Nezaret'ine iletilmiş[44] ve Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti tarafından uygun bulunmuştur [45].

1908 yılı öncesinde Kiskim de dâhil Erzurum'a bağlı pek çok kazada gardiyan olmadığı bilinirken Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan ıslah çalışmaları sayesinde Erzurum Vilayeti'ne bağlı bütün kaza hapishanelerinde gardiyan istihdam edilebilmiştir. Ancak hapishane personelinin yetersiz

---

42 M. Tahsin Taşkesenlioğlu, "Büyük Savaş Öncesinde Erzurum Vilayet Hapishanesinin Durumu", *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslar arası Erzurum Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum, 2018, s.1013.

43 BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH),* 1438/1524 Şaban 1323 (24 Ekim 1905); *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, 2695/202100, 29 Şaban 1323 (29 Ekim 1905); *BEO*, 2756/206682, 9 Zilhicce 1323(4 Şubat 1906).

44 BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler (DH.MB.HPS.M.)*, 15/28, 5 Ramazan 1332(28 Temmuz 1914).

45 BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB.HPS.)*, 113/7, 5 Şevval 1332 (27 Ağustos 1914).

sayıda ve maaşların da çok düşük seviyede olması sebebiyle zaman zaman yolsuzlukların yaşandığı olmuştur[46]. Böyle bir vaka Kiskim hapishanesinde de cereyan etmiştir. Erzurum Vilâyet Meclisi tarafından yapılan tahkikatla Kiskim hapishanesi gardiyanı Mehmed bin Hüseyin'in kaza mal sandığından 32 bin kuruş sirkat ettiği ortaya çıkarılmıştır. Gardiyanın Ceza Kanunu'nun 82. maddesi gereğince tevkif tarihinden itibaren 5 sene müddetle kalebent edilmesine, sirkat ettiği 32 bin kuruşun iki misli olarak kendisinden tahsiline ve ömür boyu memuriyetten menine karar verilmiştir[47].

Hapishanelerin ıslahı konusunda Osmanlı Devleti'nin 1858'de oluşturduğu özel komisyonda nisâ hapishanelerinin de durumu ele alınmış kadın mahkûmlar için özel hapishanelerin yapılması, mevkuflar için ise imam evlerinin kullanılması kararlaştırılmıştır. 1880 nizamnamesinde de nisâ hapishaneleri için düzenlemeler öngörülmüş ve bu çerçevede hamile mahkûmların durumu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır[48]. Uygulamaya bakıldığında ise birçok yerleşim yerinde ayrı nisâ hapishanesi olmadığı, genellikle kaza yöneticileri tarafından güvenilir kadınların evlerinin maaş karşılığında kullanılması yoluyla ihtiyacın giderilmeye çalışıldığı görülür[49]. 1882 tarihine gelindiğinde ise masrafların azalacağı hesaplanarak ve genellikle taşrada olmak üzere mevcut hapishanelerin uygun yerlerine kadınlar için bölümler inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde kadın mahkûmlar için sürekli ödenen ev kirası masrafının ortadan kalkacağı düşünülmüştür. Özelikle kazalarda kadınlara mahsus hapishane inşa edilmesine gayret gösterilmiş fakat tahsilât kaynaklı nedenlerden ötürü planlandığı gibi gelişme olmamıştır[50].

Kadınlar için ayrı hapishane yapılmamasının bir nedeni kadın mevkuf ve mahkûm sayısının genelde az olmasıdır. Devlet bütçesinin yetersizliği nedeniyle kiralama, inşaat ve gardiyan masraflarının en düşük miktarda tutulması gerekiyordu. Ancak 1912 yılından sonra kadın mahkûm ve tutuklu sayısında artış ortaya çıkınca kadın hapishanelerinin oluşturulması bir ihtiyaç haline

---

46 Taşkesenlioğlu, s. 1014.

47 BOA, *Dahiliye Nezâreti Mütenevvia (DH.MTV.)*, 2145, (Lef.1,3), 24 Muharrem 1330 (14 Ocak 1912).

48 Bozkurt, s. 112-113.

49 Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S.47, 2010,s. 91-92.

50 Karaca, "Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar", s. 155-156.

gelmiştir. Bu dönemde pek çok kazadan kadınlar için hane kiralanması ve kadın gardiyan istihdam edilmesi yönünde talepler gelmeye başlamıştır. Hükümet müstakil nisâ hapishaneleri yapacak finansal güçte olmadığı için bu taleplere mevcut hapishaneler bünyesinde kadınlar için ayrı bölümler oluşturulması ya da ek koğuşların yapılması şeklinde cevaplar vermiştir. Bunu yapmaya imkânı olmayan kazalara da söz konusu kadınları civar bölgelerde kadın mahkûmlar için tahsis edilmiş hane ve koğuşlara sevk etmeleri yönünde cevap verilmiştir[51]. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kadın mahkûmlar için ayrı koğuşlar inşa edilene değin erkek mahkûmların bulunduğu hapishanelerin bir bölümünde mahkûmiyetlerini tamamlamışlardır[52].

Vilâyet merkezi olan Erzurum'da daha 1860'ta bir nisâ hapishanesinin olduğunu tespit edebiliyoruz. Livane'de kocası Süleyman'ı tabanca kurşunu ile katlettiğini itiraf eden Havva'yı verese kısastan affetmişse de Ceza Kanunu'nun 172. maddesi gereğince 15 sene cezasını çekmek üzere Erzurum'a nisâya mahsus mahbese gönderilmiştir[53]. Bu dönemde kiralanmış bir hane olduğunu tahmin edebileceğimiz Erzurum Nisa Hapishanesi'nin ileriki yıllarda maarif idare binasının içinde teşekkül edildiğini anlıyoruz[54].

Gardiyan maaşını konu alan yazışmalardan en geç 1905'te Kiskim'de bir nisa hapishanesinin faaliyet gösterdiği ve gardiyanı Mustafa'nın aylık 75 kuruş ile çalıştığı anlaşılmaktadır[55]. Kiskim/Yusufeli'nde hiçbir dönem mahkûm ya da mevkuf sayısı fazla olmadığı halde ayrı bir nisâ hapishanesi yapılmış olması mevcut diğer hapishanenin fiziksel yetersizliğinden kaynaklandığını düşündürmektedir. Öte yandan hapishane personelinin maaşlarının ödenememesi sorunu Kiskim nisâ hapishanesinde de zuhur etmiş, gardiyan Mustafa'nın bir senelik maaşı içeride kalmıştır. Söz konusu hapishanenin kaza merkezinde ve yukarıda bahsi geçen yeni "yönetici merkez" odağına yakın bir yerde olduğunu tahmin etmek mümkünse de tam olarak yerini bilemiyoruz.

---

51 Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak*, s. 157-158.

52 Kızılkan, s. 79.

53 BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayât (A.MKT.UM)*, 403/96, 14 Şevval 1276 (5 Mayıs 1860).

54 Taşkesenlioğlu, s.1014.

55 BOA, *Dahiliye Mektubi (DH.MKT.)*, 844/87, 8 Safer 1322 (24 Nisan 1904); *Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)*, 2737/34, 2 Rebiülahir 1332 (28 Şubat 1904); *BEO*, 2355/176584, 8 Rebiülahir 1322(22 Haziran 1904).

Osmanlı hapishanelerinin iyileştirilmesine yönelik çabalar bütün ekonomik sıkıntılara rağmen II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. 1909 ve 1910'da Meclis'te hapishanelerin tahsisatına yönelik talepler, personel eksikliği, mahpuslar için iş atölyelerinin yapılması, tamirat masrafları, suçluların sevk, iaşe ve sağlık giderleri, mahkûmların eğitilmesi, hapishanelere ayrılan bütçenin arttırılması konuları görüşülmüştür. Hapishane ve tevkifhane yöneticilerinin gerekli vasıflara sahip olması, hapishanelere ait ödeneklerin başka yerlere sarf edilmemesi, izdiham olan hapishanelerdeki mahpusların kiralanacak mahallere geçici olarak yerleştirilmesi konuları 1913'te de hükümetin gündeminde kalmaya devam etmiştir[56].

Tüm imparatorlukta en kapsamlı hapishaneler reformu programı 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümeti tarafından uygulamaya konmuştur. Bu plan tüm hapishanelerin tek bir mimari plana göre yenilenmesi ve inşa edilmesini öngörüyordu. Aynı yıl Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti en kapsamlı hapishane istatistiği toplama çalışmasını başlatmıştır. Bu çalışmanın Osmanlı Devleti'ndeki en kapsamlı istatistikî araştırma olduğu bilinmektedir. Bu araştırmayla sadece mahkûmların sayısı değil aynı zamanda onların cinsiyet, yaş, medenî durum, etnik köken, okuryazarlık, eğitim düzeyi, meslek bilgileri gibi pek çok ayrıntı kayıt altına alınmış olacaktı. Araştırmada hapishanelerin de bilgileri alınmakta fiziksel koşul, personel durumu ve kapasitesi gibi teferruatlar istenmekteydi[57]. Bu bilgileri temin etmek için vilayetlerden aylık düzenli cinayet cetvelleri gönderilmesi talep edilmiştir. Taşradan merkeze gönderilen bu istatistik cetveli dosyalarının hemen hepsinde "İhtar ve İzah" başlıklı bir emir görülür. Hükümetin taşraya gönderdiği bu emir yazsına göre her kazada 1 ay içinde ortaya çıkan cinayet türünden suçların o ay bitiminde cetvellere yazılarak ertesi ayın ilk haftasında bağlı olduğu merkez livaya, livadan vilayete, merkez vilayetten de 1 hafta içinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmesi gerekmektedir. Kendi idaresi altında bulunan bölgede ortaya çıkan cinayeti saklayacak olan memurun azledileceği ve gerektiğinde başka bir ceza da verileceği yazılıdır. Mutasarrıf ve kaymakamlardan bu jurnalleri geciktirenler olursa önce

56 Mucize Ünlü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Tirebolu Hapishanesi ve Mahkûmlar", *Tirebolu Tarihi Yazıları Tarih, Ekonomi, Kültür ve Sosyal Hayat*, Yay. Haz. Ayhan Yüksel, İstanbul, 2016, s. 144-145.

57 Schull, s. 212-214.

uyarılacaklar tekrarlanması durumunda ise 1 aylık maaşları kesilecektir. Üçüncü kez tekrar etmesi durumunda görevden alınacakları kesin bir şekilde ifade edilmiştir[58].

Hükümetin bu sıkı uyarılarla talep ettiği istatistik cetvelleri Erzurum Vilâyeti'nden de gönderilmiştir. Yusufeli kazasıyla ilgili olarak sadece 1914 yılına ait bilgiler mevcuttur. Bu verilere göre Temmuz ayında Yusufeli hapishanesinde 4 tutuklu bulunurken[59] Ağustos ayında kaza dâhilinde hiç bir cinâyet yani büyük suç gerçekleşmemiştir[60]. 19 Eylül 1914 tarihli yoklama cetveline göre ise Yusufeli hapishanesinde 2 cünha mahkumu, 1 cinayet, 1 de cünhadan mevkuf toplam 4 erkek suçlu bulunmaktadır[61].

58 BOA, *DH. MB.HPS.M*. 7/10.

59 Taşkesenlioğlu, s. 1016.

60 BOA, *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensîkât Müdüriyeti (DH. EUM.MTK.)*, 65/3, 1 Safer 1333 (19 Aralık 1914).

61 BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye Hapishaneler (DH. HPSM.)*, 19/14, (Lef 48), 7 Rebiülevvel 1333 (23 Ocak 1915).

Sonuç

XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nde ceza kanunları ve hapishanelerin ıslahı konularında düzenlemelerin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu durum bir taraftan devlet kontrolünün her alana sirayet isteğinin giderek artmasının bir taraftan da Batılı devletlerle ilişkilerde verilen sözlerin yerine getirilmesi çabasının bir sonucudur. Hapishane reformunun ilk belirtileri Islâhat Fermanı'nda görülse de 1880 *Hapishane ve Tevkifhaneler* Nizamnamesi ile 1890 *St. Petersburg Uluslararası Hapishaneler Kongresi* bu konunun mihenk taşlarını oluşturur. II. Meşrutiyet döneminde hızlandırılmaya çalışılan reform çalışmaları ekonomik olanaksızlıklar nedeniyle umulan başarıya ulaşamamıştır. 1912'den itibaren devletin suç ve ceza alanını bütünüyle kontrol altına alma arzusu ve bu doğrultuda gerçekleşirdiği hapishane istatistikleri dikkat çekicidir.

Ne var ki I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreçte hapishaneler konusunda devlet daha fazla sıkıntı yaşayacak, hapishanelere ayrılan bütçe bütünüyle tükenecek, hasta mahkûmların basit fakat temel ihtiyaçlarını karşılamak konusunda dahi müşkül duruma düşülecektir[62]. Millî Mücadele yıllarında ise hapishanelerin öteden beri devam eden sorunları savaş koşullarının getirdiği olumsuzluklarla katmerlenmiş, mahkûmlara yiyecek verilmesi dahi zaman zaman sıkıntı haline gelmiştir[63].

Yusufeli'nde incelediğimiz zaman aralığında suç vakalarının hiçbir dönem fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumuna rağmen kazada diğer kamusal binaların yapıldığı dönemde hükümet konağı dâhilinde de olsa bir hapishane yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında başlayan hapishane reformu macerasının bir nedeni büyük devletlerin istekleriyle ilgili olsa da bir diğer nedenin Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçiliği güçlendirme arzusu olduğu açıktır. Yusufeli kazasında diğer kamusal binalarla birlikte hapishanenin teşkili Tanzimat sonrası Osmanlı merkeziyetçi yönetim anlayışının taşradaki tezahürü olarak değerlendirilebilir.

62 Tekin, Özkeş, s. 197.

63 Mucize Ünlü, "Hapishane Reformu Sürecinde Canik Hapishanesinin Islah Çalışmaları (1876-1918)", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* 2. Kitap, Samsun, 2007, s. 194.

Kaynakça

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrak Odası

Dahiliye Mektubi

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensîkât Müdüriyeti

Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler

Dâhiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti

Dâhiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye Hapishaneler

Dahiliye Nezareti Mütenevvia

İrade Dahiliye

Meclis-i Vâlâ

Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayât

Şûrâ-yı Devlet

B- Kitap, Makale ve Tezler

AKTÜRE, Sevgi "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4,İletişim Yayınları, İstanbul, 1985 ss.891-894

BARDAKOĞLU, Ali, "İslâm Hukukunda Ceza", *Dinayet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.7, İstanbul, ss.472-478.

BOZKURT, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*,, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Demirel, Fatmagül "Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 190-199,

_____, _____, "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi",*Toplumsal Tarih*, XV/89 (Mayıs 2001), s.11-14.

DEMİREL, Muammer*, Yusufeli Tarihi*, İstanbul, 2010.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

KARACA, Ali *Anadolu Islahât-ı Umûmî Müfettişi Ahmet Şakir Paşa ve İcraati (1838-1899)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992.

_____,____, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine G. Naskali, Hilal O. Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, ss.152-162.

KIZILKAN, Ayşe Özdemir, *Osmanlı Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2011.

ÖZTÜRK, Necdet "Osmanlı'da Hapis Olayları (1300-1512), *Hapishane Kitabı*, ed. Emine G. Naskali, Hilal O. Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, ss. 101-130.

ROSENTHAl, Franz, *İslam'da Özgürlük Kavramı*, Çev. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.

SCHULl, Kent "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çabaları ve Bunların 1911- 1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 212-238.

ŞEN, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

ŞEN, Hasan, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 210-211.

TAŞKESENLİOĞLU, M. Tahsin, "Büyük Savaş Öncesinde Erzurum Vilayet Hapishanesinin Durumu", *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslar arası Erzurum Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum, 2018, ss. 1011-1021.

TEKELİ, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 878-890.

TEKİN Saadet, Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, ss.187-201.

TEKİN, Saadet, "Dr. Poliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Anadolu Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.24, S.24, 2008, ss.205-222.

_____,_____, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S.47, 2010, ss. 83-102.

YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

_____, _____, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul, 2012.

USLU, Muharrem, *Erzincan'da Suç, Suçlu ve Hapishane (XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başı)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

ÜNLÜ, Mucize, "Hapishane Reformu Sürecinde Canik Hapishanesinin Islah Çalışmaları (1876-1918)", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* 2. Kitap, Samsun, 2007, ss.179-195.

_____,_____, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Tirebolu Hapishanesi ve Mahkûmlar", *Tirebolu Tarihi Yazıları Tarih, Ekonomi, Kültür ve Sosyal Hayat*, Yay. Haz. Ayhan Yüksel, İstanbul, 2016, ss.141-161.

YILMAZ, İskender, "Gisgim (Yusufeli) Kazasının Nüfusu (1863-1901", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 2008, ss. 440-444.

4. BÖLÜM

ARTVİN'İN ANAVATANA KATILMASININ BÖLGEDEKİ YANSIMALARI

Doç. Dr. Nurhan AYDIN*
Zafer IŞIK**

Giriş

Artvin ili Milli Mücadele tarihimizde müstesna bir yere sahip olan ve anavatana katılması büyük mücadeleler sonrasında gerçekleşen önemli bir kentimizdir. Hem kara hem de denize sınır olması bakımından stratejik bir önem taşıyan bu şehrimiz savaş yıllarında çok zor dönemler geçirmiş, uzun bir süre işgal altında kalmıştır. Ancak bu işgale rağmen Milli Mücadele dönemi diğer şehirlerimiz için olduğu kadar Artvin için de bir dönüm noktası olmuştur. Yaklaşık kırk yıl boyunca işgal altında bir dönem yaşayan Artvin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla imzalanan Erzincan Mütarekesi ile yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmiş fakat Mondros Mütarekesi bu egemenliği tekrar sonlandırmıştır. 17 Aralık 1918 tarihinde İngilizler tarafından işgale uğrayan şehir İngilizlerin Artvin'den çekilmesiyle beraber bu kez de Gürcülerin kontrolüne girmiştir. 22 Şubat 1921 tarihinde TBMM Hükümeti Gürcistan'a bir nota vererek Misak-ı Milli sınırlarımız içerisinde yer alan ancak Gürcü işgali altında bulunan Ardahan ve Artvin'in Türkiye'ye iade edilmesini istemiştir. Gürcü Hükümeti de Türkiye'nin bu talebini olumlu karşılamış ve Türk askeri 23 Şubat 1921 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle Ardahan ve Artvin'e girmiştir. 4,5 ay süreyle Ardahan sancağına bağlı kalan Artvin'de 7 Temmuz 1921'de Artvin sancağı kurulmuş 1924'de Türkiye idari teşkilatı değişikliğiyle vilayet olmuştur. 1 Haziran 1933 tarihinde Artvin vilayeti kaldırılarak merkezi Rize olan Çoruh vilayetine kaza olarak bağlı kalmıştır.

* Kafkas Üniveristesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, z.nurhanaydin@hotmail.com.
** Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, otuz_agustos@hotmail.com.

4 Ocak 1936'da Çoruh vilayeti merkezi Artvin olmuş, 20 yıl süreyle kullanılan "Çoruh" adı 1956 yılında "Artvin" olarak değiştirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Artvin

Birinci Dünya Savaşı başlarında Artvin'deki Türk kuvvetleri İsmail Hakkı Bey'in başında olduğu Melo (Sarıbudak) sınır taburuyla beraber; İşhan, Hod, Sarıgül, Hopa ve Arhavi'de bulunan taburlardı. Bu birliklerin yanında bölgede Ruslara karşı mücadele eden Teşkilat-ı Mahsusa'nın gönüllü birlikleri de bulunmaktaydı. Bu birlikler İstanbul, Rize ve Artvin civarından toplanmış askerlerin oluşturduğu kuvvetlerdi. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin başında Yakup Cemil Bey yer almaktaydı. Artvin'deki gönüllülerin oluşturduğu Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinin başında ise Bahaeedin Şakir bulunmaktaydı.[1] Diğer taraftan Doğu'da gösterdiği cesaret ve kahramanlıklarla adını Türk tarihine yazdıran Halid Bey de bu mücadelede ön saflarda yer almaktaydı. Teşkilat-ı Mahsusa başta Artvin ve Yusufeli olmak üzere birçok yerde gönüllüler sayesinde teşkilatlanma sürecine çok önemli katkılar sağlamıştır. Aralarında Yakup Cemil Bey, Yusuf Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Hilmi, Kara Kemal gibi isimlerin olduğu teşkilat mensupları bölgede bu süreci yürüten en önemli isimler arasında yer almıştır. Bölgede mücadele veren bir başka önemli kuvvet de Alman subayı Yarbay Stange emrinde çarpışan 8. Alay güçleri idi. Rus sınırında bulunan 3. Ordu'nun komutanlığını ise Hasan İzzet Paşa yürütmekteydi. [2]

Rusya'nın 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinin ardından Osmanlı Devleti de 12 Kasım'da Rusya'yla beraber İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı ordusu ile Rus ordusu arasında Artvin'de yaşanan ilk sıcak temas Salalet Mezrası'nda Türk birliklerinin Ruslara yaptığı taarruzla meydana gelmiştir. Başında "Kara Yüzbaşı" olarak anılan İsmail Hakkı Bey'in bulunduğu kuvvetler Rus güçlerini geriletmiş ve birliklerimiz Artvin'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Nihayetinde 22 Kasım 1914 tarihinde İsmail Hakkı Bey'e bağlı birlikler Artvin'i Rusların elinden almayı başarmıştır.

---

1 Mehmet Bilgin, **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 130-131.

2 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, Ankara, 1993, C. 1, s. 602.

Bu başarıdan kısa bir süre sonra 23 Kasım'da Murgul, hemen ardından Borçka, 1 Aralık'ta Ardanuç ve son olarak da Şavşat Rus işgalinden kurtarılmıştır.[3]

Artvin 1914 yılının aralık ayından 1915 yılı mart ayına kadar üç ay süreyle Türklerin elinde kalmıştır. Ancak daha sonraları Rusların daha büyük kuvvetlerle saldırmaları sonucu tekrar Rus işgaline uğramış ve bölge halkı Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Topraklarını terk etmeyen bir kısım ahali ise bir taraftan işgale karşı direnmeye çalışmış öte taraftan ise açlık ve yoksullukla çetin bir mücadele vermiştir. Savaşın devam ettiği bir dönemde Rusya'da 12 Mart 1917 tarihinde meydana gelen Bolşevik İhtilali ile yönetim Bolşeviklerin eline geçmiştir. İktidarı ele geçiren Bolşevikler Çarlık Rusya'nın yapmış olduğu gizli antlaşmaları açıkladıktan sonra İttifak Devletleri nezdinde girişimlerde bulunarak bir mütareke yapılmasını teklif ettiler. Bolşevik Hükümeti'nin bu teklifi İttifak Devletleri tarafından kabul edilmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda; Almanya, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanmıştır. Ayrıca bu mütarekeye bağlı olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşa son verecek şartların tespiti amacıyla 4 Aralık 1918 tarihinde Erzincan'da ikili görüşmelere başlanmış ve 18 Aralık 1917 tarihinde ise Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Böylece Birinci Dünya Savaşı'ndan beri devam eden Osmanlı-Rus Savaşı Erzincan Mütarekesi ile birlikte son bulmuştu.[4] Ancak Türk topraklarında halen ihtilal öncesinde Rus Çarlığı'nın askere almış olduğu binlerce terhis edilmiş asker ile silah altında bulunan Ermeni askerleri ve Taşnak çetesi mensubu Ermeni çetecileri bulunmaktaydı. Bu Ermeni askerleri ve çetecileri; Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Bingöl, Muş, Van ve Hakkâri gibi işgal altında bulunan Osmanlı topraklarındaki savunmasız Müslüman halk üzerinde baskı oluşturmuşlar ve bölgedeki halkı planlı bir şekilde yok etmeyi amaçlamışlardır. [5]

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında önce Brest-Litovsk Mütarekesi ve ardından Erzincan Mütarekesi ile başlayan ateşkes hali Rusların mütareke hü-

---

3 Polat Safi, **19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin: Göğe Komşu Topraklar, Artvin Valiliği,** Ankara, 2008, s. 80-81.

4 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)** TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 355.

5 Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s. 77.

kümlerini uygulama noktasında eksik kalmasıyla birlikte yeniden bozulmaya başlamıştır. Rusların Doğu Anadolu'da kendileri için bir hâkimiyet alanı oluşturmak adına Ermenileri kullanmak istemesi ve bu yönde gösterdiği çabaları sorunların ana çıkış noktası olmuştur. Brest- Litovsk'daki barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti Ruslardan işgal altında tuttukları Doğu Anadolu'dan derhal çekilmelerini, buradaki Ermenilere verdikleri lojistik desteği sona erdirmelerini, 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi (93 Harbi) sonrası Ruslara verilen Kars, Ardahan ve Batum'u kendilerine bırakmalarını ve aynı zamanda önceki dönemlerde yapılan Osmanlı-Rus antlaşmalarının geçersiz sayılmasını talep etmiştir. Rusların bu taleplere sıcak bakmaması ve görüşme masasını terk etmesi üzerine Türk ordusunun ileri harekâta geçmesi için artık şartlar oluşmaya başlamıştır. 3. Ordu Komutanı Vehip Mehmet Paşa'nın isteğiyle Kâzım Karabekir Paşa 3.Ordu'nun sağ tarafında Erzincan'ın karşısında yer alan 1.Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Karabekir Paşa'nın bu göreve getirilmesinde; Balkanlarda Bulgar çetelerine karşı verdiği mücadeleler, Edirne Müdafaasındaki başarıları ve Rusça biliyor olması da etkili olmuştur.[6]

Osmanlı Devleti bir taraftan Rusya ile müzakerelere devamla daha önceki taleplerinin karşılanmasını beklerken diğer taraftan Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun ileri harekâtı devam etmiştir. Ruslar Türk tarafının taleplerinden özellikle Elviye-yi Selase'nin boşaltılması isteğine karşı gönülsüzce yaklaşırken Almanların da Türk tarafının yanında yer almasıyla bu şartı da kabul etmek zorunda kalmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Elviye-yi Selase'nin anavatana katılması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Diğer taraftan devam eden ileri harekât neticesinde 13 Şubat'ta Erzincan, 22 Şubat'ta Mamahatun, 25 Şubat'ta Aşkale, 26 Şubat'ta Yeniköy'e girilmiştir. 11 Mart'ta Erzurum üzerine bütün cephelerden taarruz başlatılmış ve bu harekâtla birlikte Ermeni kuvvetleri Erzurum içlerine doğru çekilmeye başlamışlardır. 12 Mart 1918 sabahında Erzurum yönünden yükselen top sesleriyle beraber 9.Tümen'in Erzurum'a girdiği haberi gelmiş, küçük çarpışmaların ardından Türk birlikleri şehre hâkim konuma geçmişlerdir. Böylece 16 Şubat 1916 tarihinde Rusların eline geçen Erzurum, iki yılı aşkın bir süreyle Rus ve Ermeni esareti altında yaşamış 12 Mart 1918 sabahında ise bu esaretten kurtulmuştur. 13 Mart'ta Hasankale,

6 Kâzım Karabekir, **Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990, s.68.

16 Mart'ta Horasan kurtarılmış, 17 Mart'ta ise Narman ele geçirilmiştir. 21 Mart'ta Kötek'in alınmasıyla 93 Harbi'ndeki sınırlara kadar olan bölgeler kuvvetlerimiz tarafından vatan toprağı haline getirilmiştir. Kuzey yönünde yapılan harekât neticesinde ise; 14 Mart'ta Hopa, 26 Mart'ta Borçka, 27 Mart'ta Artvin, 30 Mart'ta Ardanuç, 1 Nisan'da Şavşat, 3 Nisan'da Ardahan, 4 Nisan'da Posof ele geçirilmiştir. [7]

Erzincan ve Erzurum'un kurtarılmasının ardından sıra daha doğuya Sarıkamış ve Kars'ın ele geçirilmesine gelmiştir. 3 Nisan'da başlayan Sarıkamış ileri harekâtı; arazinin ormanlık, sarp ve karlı olması gibi olumsuz faktörlerin etkisiyle birliklerimizin ilerlemesini zorlaştırmıştır. Ancak bu zorlu koşullara rağmen 4 Nisan'da 9. Tümen'e bağlı birliklerimiz Ermenileri mevzilerinden atmış ve Handere'yi ele geçirmiştir. Karakurt'taki Ermeniler de geri çekilmek zorunda bırakılmışlardır. 5 Nisan gecesinde 9. Tümen' e bağlı birliklerimiz Ermeni mevzilerine ani bir baskın yaparak Sarıkamış topraklarına girmiştir. 9. Tümen'e bağlı birliklerin farklı noktalardan Sarıkamış'a girdiği haberini alan Karabekir Paşa da Sarıkamış'a doğru hareket etmiştir.[8] Sarıkamış'ın ele geçirilmesinden sonra Kâzım Karabekir Paşa 6 Nisan 1918'de Kars Kalesi'ne yapılacak harekâtın hazırlıklarına başlamıştır. 8 Nisan günü Türk birlikleri Kağızman'ı ele geçirmişler, Ermeniler ise geride dört yüz kadar Türk'ü şehit ederek kaçmışlardır. 11 Nisan günü Yakup Şevki Paşa'dan gelen emirde ise; Mavera-yı Kafkas Hükümeti'nin Brest Litovsk Antlaşması'nın hükümlerini kabul ettiği bildirilmiş; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını boşaltıp geri vermeye hazır olduğu bu yüzden de birliklerimizin ileri harekâtına ara vermesi ve bulundukları hattı aşmamaları istenmiştir. Ancak bir gün sonra Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan gelen emirle Kafkas Hükümeti'nin hiçbir girişimde bulunmaması nedeniyle harekâta bütün şiddetiyle devam edilmesi bildirilmiştir. Aralıklarla devam eden çarpışmalar 19 Nisan'da daha da şiddetlenmiş ve Ermenilerin gösterdiği büyük direnişe karşın 5. ve 9. Tümen'e bağlı Türk birlikleri Ermenileri yenerek mevzilerinden atmışlardır.[9]

---

7 Cemalaettin Taşkıran, **Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s.5.

8 Fahrettin Kırzıoğlu, **Kâzım Karabekir** (Kendi eserleri, hal tercümeleri ve arşiv belgelerine göre) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 99.

9 Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? Sarıkamış, Kars ve Ötesi,** Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s. 131.

Mavera-yı Kafkas Hükümeti 24 Nisan akşamı Kars Cephesi'ndeki Türk Kumandanlığı'na bir haber göndererek Kars'ın boşaltılması için bir ay izin verilmesini talep etmiştir. Ancak Kafkas Hükümeti'nin bu isteğini bir "vakit kazanma" olarak değerlendiren Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Ermeniler bu süre zarfında katliamlarına devam edecekler ve direnişlerini kuvvetlendirebilmek için hazırlık yapacaklardı. Türk Grup Komutanlığı'ndan da Kars'ın işgal edilmesi yönünde talimat gelmesi üzerine 25 Nisan akşamı Türk askeri Kars'ı ve Kars Kalesi'ni teslim almıştır. Kars'ın ele geçirilmesiyle beraber, 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması'yla başlayan ve 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest Litowsk Antlaşması'na kadar süren esaret de artık sona ermiştir.[10]

Kâzım Karabekir Paşa ve emrindeki birlikler Kars'ın ele geçirilmesinden sonra 15 Mayıs 1918 tarihinde 93 Harbi'ndeki sınırımız olan Arpaçay'ı geçerek Gümrü şehrini ele geçirmeye başlamıştır. Ertesi gün harekât tamamlanmış ve elde edilen makineli tüfek, top, lokomotif ve vagon gibi ganimetler Kars'a ve Sarıkamış'a gönderilmiştir. Ermeni güçlerinin mücadeleye devam etmesi üzerine Karabekir Paşa'ya bağlı kuvvetler 25 – 30 Mayıs arasındaki günlerde Ermenileri tamamen etkisiz hale getirmiştir. İşgalin daha da ilerleyeceğinden korkan Ermeniler Azerbaycan ve Gürcistan'la beraber oluşturdukları üçlü Kafkas Hükümeti'nden ayrılmışlar ve barış yapmaya razı olmuşlardır. 14 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Muahedesi ile Elviye-yi Selase'nin dışında Ahıska ve Ahılkelek toprakları da Türk tarafına bırakılmıştır.[11]

Diğer taraftan Brest Litowsk Antlaşması'na göre Rusya; Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltacak ve bu bölgede devletler hukuku ve milletlerarası hukuk çerçevesinde yapılacak yeni teşkilatlanma düzenine müdahale etmeyecekti. Eğer bu gerçekleşirse % 85'i Türk ve Müslüman olan Elviye-yi Selâse'nin Anavatan'a ilhakı da böylece sağlanacaktı. Elviye-yi Selâse'de 12 Haziran 1918'de başlayan plebisit sonuçları 17 Ağustos 1918 tarihli İkdam Gazetesi'nde şöyle ilan edilmiştir: Nüfus-u Umumiye: 38.186 Anavatana İltihak: 10.842 Muhalif: 11[12] Tamamlanan plebisit sonuçları Sultan Vahdettin Han'a da bildirilmiş ve sonucun onayı istenmiştir. Sultan Vahdettin Han da aynı gün yayınladığı Hatt-ı Hümâyun ile birlikte Elviye-yi Selase'nin artık bir Osman-

10 Kırzıoğlu, **Kâzım Karabekir**, s. 119.

11 Kırzıoğlu, **Kâzım Karabekir**, s. 18.

12 **İkdam Gazetesi**, 17 Ağustos 1334/1918, s.2.

lı toprağı olarak kabul edildiğini ve bölgede yapılacak hukuki ve idari işlerin de bu gerçeklik kapsamında yapılacağını ilan etmiştir. Ancak her ne kadar bu sağlanmışsa da yaklaşık yedi ay sonra 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Türk ordusu Elviye-yi Selase'den çekilecek ve bölgedeki Türk idaresi de tekrar sona erecektir.

Artvin'de İngiliz ve Gürcü İşgali

Milli Mücadele Dönemi'nin başlarında Artvin İngilizlerin ve Gürcülerin işgali altında bulunmakta idi. İngilizler Artvin'i işgalden hemen sonra ilk olarak işgale karşı direniş gösterenleri etkisiz hale getirmeyi amaçlamışlardır. İngilizlerin hedefindeki isimlerin başında Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa (Killigil) ile İttihatçılardan Filibeli Hilmi Bey ve eski Çoruh Müfrezesi Kumandanı Halid Bey (Deli/Yiğit Halid) yer almaktaydı. Bu isimlerden Halid Bey Oltu'da faaliyetlerini sürdürmekte ve bölgenin işgalden nasıl kurtarılacağının hesaplarını yapmaktaydı. Halid Bey'in bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan ve bu faaliyetlerin kendi çıkarlarına zarar verdiğinin farkında olan İngilizler Albay Rawlinson aracılığıyla Halid Bey'in tutuklanmasını ve Trabzon'a gönderilmesini istemiştir. Bu haber kendisine ulaştığında Kâzım Karabekir Paşa ile kendisine vekâlet eden 9. Tümen Komutanı Erzurumlu Kurmay Albay Rüştü Bey arasında geçen konuşmada, 3. Tümen Komutanı Halid Bey'in teslimini isteyen İngiliz Albayı Rawlinson'un bu talebine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu konuda Karabekir Paşa silah arkadaşına düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: "*İngilizlere değil komutanımızı ne bir karış toprak ne de silah vereceğiz. Aksine üç sancağımızı da (Kars, Ardahan, Batum) geri alacağız. Ülkemizi sağlam bir sulha kavuşturmak için rehine olarak Ermenistan'ı da işgal edeceğiz. İtilaf Devletleri artık savaştan bıkmış bir haldeler. Tek bir askerlerini bile öldürtmek istemiyorlar. Ben Erzurum'un şarkında oldukça Erzurum'a ecnebi hâkim olamaz...*"[13] Kâzım Karabekir Paşa'nın bu kararlı tutumu sonrası Halid Bey'in rütbesi 6 Aralık 1920 tarihinde "Albay" rütbesine yükseltilmiştir.

İngilizlerin Artvin'deki faaliyetlerinden rahatsız oldukları bir diğer isim olan Nuri Paşa ise İngilizlerin Batum'u işgalinden sonra Artvin'e gelmiştir. İn-

13 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1960, s.22-23.

gilizler Halid Bey'in kendilerine teslim edilmesini istedikleri gibi Nuri Paşa için de aynı teklifte bulunmuşlar ve Artvin Kaymakamından bu isteklerini yerine getirmesini istemişlerdir. Ancak yapılan bu istek jandarma komutanı tarafından yerine getirilmemiş ve böylece zaman kazanan Nuri Paşa da Oltu'ya Halid Bey'in yanına geçmeyi başarmıştır. Buradan İstanbul'a geçmeye çalışan Nuri Paşa İngilizler tarafından yakalanarak tutuklanmışsa da bir süre sonra kaçmayı başarmış ve tekrar Oltu'ya dönmüştür. Oltu'ya geldikten sonra 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile görüşen Nuri Paşa Karabekir Paşa'ya Artvin ve çevresinin durumunu belirten ve bölgenin kurtarılması için gereken tedbirler hakkında düşüncelerini içeren bir rapor sunmuştur. Bu raporunda Nuri Paşa; Ardanuç, Artvin, Şavşat ve Acara'nın Ermeniler veya Gürcüler tarafından işgal edilmeden önce kendileri tarafından ele geçirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Karabekir Paşa ise Gürcülerle savaş yerine anlaşma yoluyla Batum ve civarının sağlanmasının daha doğru olacağını düşünmüştür.

30 Mart 1920 tarihinde Trabzon'dan gelen haberde Gürcülerin, Artvin'i işgal etmekte oldukların ve İngilizlerin de Batum'dan Artvin'e kuvvet sevk ettikleri bilgisi alınmıştır. Bir süre sonra İngiliz kuvvetlerinin bir kısmı Ardanuç'a giderek Gürcülerle çarpışmıştır. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Karabekir Paşa da Artvin ve Ardanuç çevresinin korunması için Kuva-yı Milliye tarzında gönüllü birlikler meydana getirilmesini ve bu birliklerle bölgenin savunulmasının gerekli olduğunu belirten bir emir yayınlamıştır. Ardanuç ve Şavşat'ı işgal eden Gürcülerin, Batum'u da işgal etme girişimleri 1920 yılının mayıs ayı içerisinde tekrar yoğunlaşmıştır. Buna karşılık İngilizler ise 1920 yılının nisan ayı sonlarında Artvin, Ardanuç ve Şavşat civarlarını terk ederek Batum'a kadar çekilmişlerdir.[14] Sonraki süreçte İngilizler 7 Temmuz 1920 tarihinde Batum topraklarını Gürcülere teslim etmişler ve 9 Temmuz'da buradan çekilmişlerdir. Bu çekilmenin ardından bölgede İngiliz işgalinin ardından bu kez de Gürcü işgali başlamıştır. Diğer taraftan bakılacak olursa İngilizlerin Batum'u bu denli hızla terk etmelerinin arkasında yatan esas sebep bölgeye süratle yaklaşan Bolşevik ordusunun varlığı olmuştur. Bu fırsattan istifade eden Gürcüler de daha sonraki süreçte Artvin, Şavşat ve Ardanuç'u da işgal etmişlerdir. Bu işgal karşısında Batum halkı bir protesto mitingi düzenlemiş ayrıca Cemiyet-i İslamiye de İtilaf Devletleri nezdinde işgali protesto etmiş-

14 Safi, **Göğe Komşu Topraklar** s. 99.

tir. Bunun üzerine Gürcüler Cemiyet-i İslamiye yanlısı birçok kişiyi tutuklamıştır. Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa da 25 Temmuz 1920 günü Gürcülerin Batum'u işgal etmelerinin Brest Litovsk ve Batum Antlaşmaları'na aykırı olduğunu belirterek olayı protesto etmiştir.[15] Artvin ve civarında varlıklarını sürdürmeye çalışan bir diğer unsur da bölgedeki Ermeni varlığı olmuştur. Özellikle Artvin, Ardahan ve Göle'de sayılarını her geçen gün artırmaya çalışan Ermeniler bölge halkına saldırarak yağma faaliyetlerinde bulunmuşlar ve Anadolu'nun iç kesimlerine doğru sızma girişimlerinde bulunmuşlardır.[16]

Milli Mücadele Dönemi'nde Artvin

Elviye-yi Selase'nin Türk vatanına dâhil olan topraklar olduğu ve üzerinde yaşayan Müslüman Türk ahalinin haklarının her daim korunacağı gerçeği Milli Mücadele Dönemi boyunca her vesileyle dile getirilmiştir. Nitekim Milli Mücadele Dönemi'nde önemli bir dönüm noktası sayılan Erzurum Kongresi'nde de bu gerçeklik ifade edilmeye çalışılmıştır. Erzurum Kongresi'nin toplanması için hazırlıklar yapılırken Elviye-yi Selase temsilcilerinden bir heyet Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek kongreye katılmak istediklerini bildirmişlerdir. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Hariciye Nazırı olan Fahrettin Bey bu süre zarfında Süleyman Necati Bey ve Hüseyin Avni Beyler vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme esnasında Mustafa Kemal Paşa Fahrettin Bey'den bölgedeki durum hakkında bilgi istemiştir. Ayrıca Fahrettin Bey Elviye-yi Selase'ye haber göndererek kendisinin ve Bekir Bey'in Elviye-i Selase adına kongreye katılabilmeleri için mazbatalar gönderilmesini istemiştir. Fahrettin Bey ve Bekir Bey kendi istekleri doğrultusunda Erzurum Kongresi'nin ilk toplantısına katılmışlar bu toplantının ardından Mustafa Kemal Paşa Fahrettin Bey'le bir görüşme daha yapmıştır.[17] Fahrettin Bey'in Mus-

---

15 **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 364.

16 Mesut Çapa, "***Milli Mücadele Dönemi'nde Artvin***", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, C.13, S.13,Trabzon, 2012, s.121.

17 Gürkan Fırat Saylan, **Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı***,* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003, s.125-126.

tafa Kemal Paşa ile yaptığı bu görüşmesi Milli Mücadele Dönemi'nin en önemli aşamalarından biri olan Erzurum Kongresi'nin yapıldığı sırada gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında Fahrettin Bey Milli Mücadele'ye olan desteğini ve bağlılığını doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş ve bu yoldaki kararlılığını ifade etmiştir. Nitekim bu görüşmelerden sonra Fahrettin Bey Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı doğrultusunda Erzurum'dan ayrılarak Oltu'ya gitmiş Kars'ın kurtuluşuna kadar geçen süre zarfında Oltu ve Ortakale Şuraları arasında çalışmalarını yürütmüştür.[18]

Erzurum Kongresi kararları 23 Temmuz 1919 tarihinde ilan edilmiş ve tüm vatana duyurulmuştur. Kongre sonucunda bir Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş ve Mustafa Kemal Paşa da bu heyetin başkanı olmuştur. Toplandığı yer açısından bölgesel ancak aldığı kararlar bakımından ulusal bir kongre olma özelliği taşıyan Erzurum Kongresi'nde vatan topraklarının bir bütün olduğu ve bölünemeyeceği açıkça ifade edilmekteydi.[19] Bu anlamda Elviye-yi Selase topraklarına sahip çıkılacağı ve bu toprakların milli sınırlara dâhil yerler olduğu ifade edilmekteydi. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa da Elviye-yi Selase'nin kurtuluşu için mücadele eden güçleri "*sizin mücadeleniz bizim mücadelemizdir*" sözleriyle desteklemiş ve bölgedeki Ermeni ve Gürcü işgalinin zaman içerisinde son bulacağının işaretlerini vermiştir.[20]

Erzurum Kongresi kararlarında önemi bir kez daha ortaya konulan Elviye-yi Selase meselesi 4-11 Eylül tarihlerinde toplanan Sivas Kongresi'nde de bu önemini artırarak devam ettirmiştir. Kongrede alınan kararlar neticesinde Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında kabul edilen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde sınırlarımız içinde kalan toprakların birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda ifade edilmeye çalışılan "vatan" tanımıyla Artvin ve civarının da milli sınırlarımıza dâhil olduğu ve bu gerçeklikten asla taviz verilemeyeceği bir kez daha ortaya konulmuştur. [21]

---

18 Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1954, s. 263 - 267.

19 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s.44.

20 Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 194

21 Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997,s.54.

Diğer taraftan 28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da toplanan Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ise Kars, Ardahan ve Batum sancakları için gerekirse halkoyuna başvurulması kararı alınmış ve Elviye-yi Selase'nin haklarının korunup gözetileceğine vurgu yapılmıştır. [22]23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra Batum Sancağı'ndan beş mebus seçilerek Ankara'da açılan Meclise katılmıştır. Bu isimler şunlardır: Batum'dan Avukat Ali Rıza, Murgullu İmamzâde Mehmed Edib, Şavşat'tan Süleyman Ağazâde Ahmed Fevzi,[23] Acara'dan Hicâbîzâde Ahmed Akif ve Çürüksulu Hatudzâde Hoca Ahmed Efendi. Bu isimlerden Ali Rıza Bey 9 Eylül 1920 tarihinde Meclis'e katılabilmiştir.

Artvin'in Anavatana Katılması

Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesinden sonra Sovyet yönetimi Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında birer Bolşevik hükümeti kurmuştur. Bu devletlerin ardından Bolşeviklerin hedefindeki ülke Gürcistan olmuş ve buradaki Menşevik hükümeti ortadan kaldırabilmek için yoğun çaba harcamışlardır. Gürcistan ayrıca Misak-ı Milli sınırlarımıza dâhil olan Ardahan ve Artvin'i yönetimi altında bulundurduğundan Türkiye için de önem taşımaktaydı. Yanı sıra yine Misak-ı Millimize dâhil olan Batum da İngiliz işgali altında bulunduğu sırada İngilizlerin 1920 yılı temmuz ayında bölgeden ayrılmasıyla Gürcistan tarafından işgale uğramıştı.[24]

Bolşevik Sovyet yönetiminin giderek Gürcistan üzerindeki baskısını artırması üzerine Gürcistan Hükümeti Ankara ile temasa geçerek Türkiye'nin yardımını istemiştir. Bu talep doğrultusunda Gürcistan Hükümeti tarafından Ankara'ya gönderilen Gürcistan Elçisi Simeone Medivani Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Görüşmede Gürcü elçi, Sovyet işgaline maruz kalan Gürcistan topraklarının bilhassa da Batum'un Türkler tarafından geçici olarak işgal edilmesini talep etmiştir. 20 Şubat 1921 tarihinde ise Sovyet Rusya Gürcistan topraklarını işgal edebilmek için saldırılarına başlamıştır. Bunun üzerine 22 Şubat 1921'de TBMM Hükümeti Gürcistan'a bir nota vererek Misak-ı Milli sınırla-

---

22 Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s.21.

23 Serpil Sürmeli, "**Batum Milletvekili Ahmed Fevzi (Erdem) ve Şavşat Olayı**", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, Erzurum, 2010, s.58.

24 Taşkıran, **Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa**, s. 112–113.

rımız içerisinde yer alan ancak Gürcü işgali altında bulunan Ardahan ve Artvin'in Türkiye'ye iade edilmesini istemiştir. Gürcü Hükümeti de Türkiye'nin bu talebini olumlu karşılamış ve Türk askeri 23 Şubat 1921 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle Ardahan ve Artvin'e girmiştir. Bu zafer aynı gün Kars Kalesi'nden atılan 21 pare top atışıyla da duyurulmuş ve kutlanmıştır.[25]

Genelkurmay Başkanlığı 9 Mart 1921'de Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir emirle; Ahılkelek, Ahıska ve Batum'un mümkünse aynı günün akşamına kadar ele geçirilmesini istemiştir. Bu emir üzerine de Karabekir Paşa'ya bağlı birlikler aynı gün içinde Ahıska topraklarını ele geçirmiştir.[26]

Gürcistan Hükümeti tarafından Türkiye'ye önerilen "Batum'un geçici olarak Türkiye tarafından işgal edilmesi" fikri TBMM tarafından kabul edilmemiştir. 11 Mart 1921 tarihinde Batum Karabekir Paşa'nın emrindeki 7. Alayın bir taburu tarafından kayıtsız ve şartsız olarak ele geçirilmiştir.[27] 14 Mart'ta ise Türk askeri Ahılkelek topraklarına girmiştir.[28] Diğer yandan Sovyet Rusya'nın baskı ve saldırılarına karşı dayanamayan Gürcistan Hükümeti 25 Şubat'ta Tiflis'i terk etmek durumunda kalmıştır. 14 Mart'ta Sovyet Rusya ve Gürcü Hükümeti arasında bir mütareke imzalanmış, 17 Mart'ta ise Gürcü Hükümeti Batum'un Sovyet Rusya tarafından işgalini kabul etmiştir. 19 Mart'ta ise Gürcistan'da bir Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Batum'un Gürcistan Hükümeti tarafından Sovyet Rusya'ya bırakılmasıyla birlikte Batum'u elinde bulunduran Türk kuvvetleri ile Sovyet kuvvetleri arasında bir çatışma tehlikesi belirmiştir. Ancak bu tehlike de 16 Mart 1921 tarihinde iki taraf arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile ortadan kalkmıştır.[29] Artvin halkı anavatana katıldıkları tarihten itibaren Türkiye Büyük Milet Meclisi Hükümeti'ne bağlılığını bildirmiş ve her daim Milli Mücadelemizin yanında yer almıştır. Bu anlamda düzenlenen mitingler, basın-yayın ve eğitim faaliyetleriyle milli harekete sahip çıkılmış ve işgallere karşı dik bir duruş sergilenmiştir. [30]

---

25 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 923–924.

26 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 926.

27 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 927.

28 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 928.

29 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 32-38.

30 Mehmet Gönlübol- Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 23–24.

Milli Mücadele'de Artvin Ve Artvinlilerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Çektikleri Telgraflar [31*]

Borçka'nın Ana Vatana Kavuşması Dolayısıyla Keskinzade Salih ve Arkadaşlarından Gelen ve Minnet ve Hürmetlerini Bildiren Telgraf

"Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine /7 Mayıs 1921

Anavatan'a kavuştuk, hakka şükrettik. Büyük Millet Meclisi'nin ve bizzat sizin irade-i milliyeyi azmiyle cihana tanıttırmaktaki sebat ve isabeti nazarınıza varımız, yoğumuz feda olsun. Çok mihnet çekmiş senelerin esir ve hicranzedesi Borçkalıların büyük hicranlara karşı millî idareye karşı malla canla iştirakimizin ricasından başka hediyemiz yoktur. Millî varlık uğrunda eskiden dedelerimizin mezarlarından gelen intibah sesleri, kalbimizde yıkılmaz birlik kaleleri halinde duruyor. Sizden de, Büyük Millet Meclisinden de, kırk sene ayrı kalan Borçkalıların itimat ve şükranlarının kabulünü tekrar rica ederiz. Hürriyetimizle, istiklâlimizle, kitabımız ve dinimizle yaşanan Türk ve Müslüman azim ve iradesinin tebeddül etmemiş aynı mahiyet ve seciyesiyle Borçka'da tekrar açılan koca Türk telgrafhanesinin ilk sedasından Misakı Millî'nin sadık hadimleri olduğumuzu bildirir ve metin ve fedakâr Büyük Millet Meclisi Reisi ve azasını ve umum mücahit askerî kumandanları kemali minnet ve hürmetle selâmlarız.

Keskin Zade Hacı Salih, Keskin Zade Hasan, Şahin Zade Yusuf, Dedeağa Zade Yusuf, Hüseyin, Murad."

Sakarya Savaşı Günlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Hopa'dan Gönderilen Destek Telgrafı

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine /27 Ağustos 1921

Mukaddes vatanımızı ve milli istikbalimizi yok etmek gibi hain ve melun düşüncelerle anavatanımıza hücum eden Yunanlıların hareketine tahammül edemeyen binlerce kaza halkı hükümet meydanından toplanarak millet, vatan ve istiklal uğrunda, düşmandan kurtulmak için malen, bedenen her türlü fedakârlığa ve cihada, hükümetin ve ordumuzun tekliflerini yerine getirmeye amade olduklarını yeminle ifade etmişlerdir. Mertçe ve kahramanca müca-

---

* Bu bölüm TBMM'nin açılışının 100. yılı nedeniyle yayınlanan "**Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**" adlı eserden alınmıştır.

deleleri ile insanlığı hayretler içinde bırakan şanlı ordumuzun Allah'ın yardımıyla, kuvvetli, parlak süngüleriyle alçak düşmanı yurdumuzdan atacaklarına iman etmekteyiz. Garp cephesinde çalışan en büyük kumandanımızdan erine varıncaya kadar kalplerimizdeki şükranın arz ve tebliğine rica ederiz.

Miting Reisi Şehirlizade Kadri"

Sakarya Zaferi Münasebetiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Yusufeli'nden Gönderilen Tebrik Telgrafı

"Büyük Millet Meclisi Riyasetine/ 14 Eylül 1921

Namert düşmanı savletiyle tarumar ederek hezimete uğratan sevgili kahraman ordumuzun parlak muzafferiyeti büyük, küçük hepimizi mutluluğa boğdu. Bu büyük başarıların devamına ulaşılmasını Cenab-ı Hakk'tan niyaz eder ve mücahit kardeşlerimize selam ve hürmetlerimizi arz ederiz.

Yusufeli Umum Ahalisi namına Müftü Nuri, Müdafaa-i Hukuk Reisi Şükrü, Belediye Reisi İsmail."

Sakarya Zaferi Münasebetiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Artvin'den Gönderilen Tebrik Telgrafı

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine/ 29 Eylül 1921

Vatanın kurtuluşu, milletin istiklali uğrunda çalışarak düşmanları her gün felaket girdabına sürüklemekle milliyetine açtığın reha yolunda Cenab-ı Hakk'tan daima muzaffer olmanızı dua, gazi ve müşirlik lakabınızı tebrik eyleriz.

Artvin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Hasan."

Başkumandanlık Meydan Muharebesi Dolayısıyla Artvin'den Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Gönderilen Tebrik Telgrafı

"Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Kahraman Ordularımızın Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine / 30 Ağustos 1922

Kahraman ordularımızın şanlı muzafferiyetleri bütün livamız halkını nihayetsiz meserretlere gark eylemiştir. Her tarafta tezahürat-ı vatanperveranede bulunarak cesur ve azimkâr ordularımızın nihai zaferi elde etmeleri duasının Allah'ın yüce katına gönderilmekte olduğunu arz ederiz.

Belediye Reisi Vekili Mustafa, Müdafaa-i Hukuk Reisi Hasan.

Kaynakça

ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

BİLGİN, Mehmet; **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

ÇAPA, Mesut; "***Milli Mücadele Dönemi'nde Artvin***", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, C.13, S.13,Trabzon, 2012.

DAYI, Esin; **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997.

ERDOĞAN, Fahrettin; **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1954.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, Ankara, 1993.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

GÖNLÜBOL, Mehmet - SAR, Cem; **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

İkdam Gazetesi, 17 Ağustos 1334/1918.

KARABEKİR, Kâzım; **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1960.

KARABEKİR, Kâzım; **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

KARABEKİR, Kâzım; **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

KARABEKİR, Kâzım; **Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **Kâzım Karabekir** (Kendi eserleri, hal tercümeleri ve arşiv belgelerine göre) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)** TTK Basımevi, Ankara, 1970.

SAFİ, Polat; **19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin: Göğe Komşu Topraklar,** Artvin Valiliği, Ankara, 2008.

SAYLAN, Gürkan Fırat; **Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003.

SELVİ, Haluk, CIRIK, Bülent; **Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2020.

SOYSAL, İsmail; **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

SÜRMELİ, Serpil; "***Batum Milletvekili Ahmed Fevzi (Erdem) ve Şavşat Olayı***", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

TAŞKIRAN, Cemalettin; **Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

5. BÖLÜM

ÇORUH İLİNİN KURULUŞU VE GENEL DURUMU (1933-1936)

Doç. Dr. Nurhan AYDIN*
Kübranur Öztürk DERİCİ**

Giriş

16. yüzyılda Livane kazasına bağlı durumda bulunan Artvin belli dönemlerde Trabzon eyaletinin Batum ve Lazistan sancaklarına bağlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde Artvin'in idaresi çok hızlı şekilde el değiştirmiştir. Artvin Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara bırakılmış, yaklaşık 44 yıl sonra 22 Kasım 1914'te Rusların elinden alınmış fakat 1915 tarihinde tekrardan Rusların kontrolüne girmiştir. Rusya'da ihtilalin patlak vermesi neticesinde Rusya savaştan çekilmiş ve Artvin yeniden Türk egemenliğine girmişti. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılıp Mondros Mütarekesi'ni imzalaması üzerine Artvin Türk idaresinden çıkıp İngiliz idaresine giriyordu. 1920 yılında İngilizler Batum'a çekilince Artvin'in yönetimi Gürcülere bırakılmış, 1921 tarihinde Gürcistan ile gerçekleştirilen diplomatik görüşmeler sonucunda Artvin Türklerin egemenliğine geçiyordu.

1921 yılında il statüsüne kavuşan Artvin 1933 yılına kadar bu statüsünü korumuştur. Hükümetin 1933 yılında çıkarmış olduğu kanunla ekonomisi sıkıntıya düşen ve gerileyen iller birleştirilecekti. 1933 tarihli kanunla ilk aşamada altı il birleştirilecekti. Belirtilen altı ilin içinde Artvin'de bulunmaktaydı. Kanun gereğince Artvin, Rize ile birleştirilip Çoruh ismini almıştır. Birleşmenin ardından Çoruh Vilayet merkezi Rize oluyordu. Çoruh Vilayetinin kurulması ile iki ilin idari kadroları birleştirilmiş ve Rize valisi tarafından idare edilmiştir.

* Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, z.nurhanaydin@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2240-2548

** Araştırmacı-Yazar, kubraozturk73@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3240-3499

1933'ten 1935 yılına kadar Çoruh ibaresi Artvin ve Rize için birlikte kullanılmıştır. 1935 tarihinde Artvin ve Rize'nin birbirinden ayrılmasının ardından Çoruh tabiri artık yalnızca Artvin için kullanılmıştır. 1956 yılında Çoruh ilinin adı Artvin olarak değiştirilmiştir. Çalışmada Çoruh ilinin 1933-1936 yılları arasındaki durumu arşiv belgeleri ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiş olan Artvin, Livane kazasına dahil edilerek Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış fakat bu durum kısa süreli olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına doğru Çıldır Eyaleti'nin oluşması ile Artvin merkez olarak bu eyalete bağlanmıştır[1]. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda, Rus Ordusu'nun Kars, Ardahan, Posof, Ahıska, Erivan ve Erzurum'u ele geçirmeleri sonucunda Çıldır Eyalet teşkilatı bozulmuş oluyordu. Çıldır Eyalet teşkilatı bozulmuş olmasına rağmen Artvin, Borçka, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli Osmanlı Devleti'nin elinde kalmıştır. Bu süreçte Livane kazası, belli dönemlerde Trabzon Eyaleti'nin Batum ve Lazistan sancaklarına bağlanmıştır[2].

Balkanlarda ve Kafkaslarda Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Rusya, Balkanlarda Edirne'yi aldıktan sonra İstanbul Yeşilköy'e kadar ulaşmıştır. Rusların ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti 18 Ocak 1878'de mütareke isteğinde bulunmuş ve 31 Ocak 1878 tarihli Edirne Mütarekesi imzalanmıştır[3]. Edirne Antlaşması ile Rusların Balkanlardaki ilerleyişi durdurulmak istenmiştir. Kafkaslarda ise Ayastefanos Anlaşması ile Kars, Ardahan, Batum, Artvin ve Doğubayazıt'ın Rusya'ya bırakılması kararlaştırılmıştı[4]. Artvin bu süreçten itibaren 44 yıl boyunca Çarlık Rusya'nın egemenliği altında kara günler yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türk Ordusu Hopa yoluyla Artvin üzerine yürümüştür[5]. 1 Kasım 1914'te Doğu'da Türk-Rus

---

1 Hayati Doğanay-Fatih Orhan, "Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri", **Eastern Geographical Review**, s.3.

2 Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Ajans Ege Matbaacılık, Ankara, 2001, s.114.

3 Nükhet Eltut, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları", **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (International Congress of Asian and North African Studies)** 10-15.09.2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.119.

4 Fahreddin Kırzıoğlu, "Karsı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 22, Ağustos 1964, s.186.; Rıfkı Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz İlişkileri**, Ayyıldız Matbaası, İstanbul, 1946, s.34-40.

5 Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Artvin", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 13, s.120.

Savaşı başladığında bölge halkı ve gönüllü birlikler baskın hareketlerine başlamıştır. Neticede 22 Kasım 1914'te Artvin, 23 Kasım 1914'te de Murgul ve Borçka Rusların elinden kurtarılmıştı. Artvin'in Türk idaresi altında kalması kısa süreli olmuştur. 21 Mart 1915 tarihinde Artvin'e gelen Milo Müfrezesi, 30 Mart'ta Çoruh vadisi boyunca Milo yönünde geriye çekilmek zorunda kalmış ve bu durum karşısında Artvin tekrardan Rusların eline geçmiştir[6].

Rusya'da 1917 yılında Bolşevik Devrimi'nin patlak vermesiyle Bolşevikler 7 Kasım 1917 tarihinde iktidarı ele geçirmişlerdir. Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ardından Kafkas Cephesi için özel bir mütarekename imzalandı. Erzincan'da 8 Aralık 1917'de imzalanan bu mütareke sonucu Doğu Anadolu'dan Rus birlikleri çekilmiştir. Rus birliklerinin çekilmesi ile buralarda Ermeni çeteleri Türk ahaliye karşı taarruza geçmiştir. Bu duruma karşı Kafkas Cephesi Komutanlığı Erzincan Mütarekesi'nin 5 Şubat 1918 tarihinden itibaren kaldırıldığını karşı tarafa bildirmiş ve 12 Şubat 1918 tarihinde ileri harekata geçmiştir[7]. Bu harekatın neticesi olarak Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma hükümleri gereğince yapılan halk oylaması sonucunda Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'u kendi sınırları içine geri alıyordu. Ancak 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Antlaşması'yla Osmanlı kuvvetleri bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı birliklerinin çekildiği bölgeler arasında Artvin de bulunmaktaydı. Çekilme üzerine İngilizler 17 Aralık 1918 tarihinde Artvin'i işgal etmiştir[8]. Osmanlı birliklerinin bölgeden çekilmiş olmasından dolayı, yerli Müslüman ve Türk ahali önceden kurmuş oldukları halk teşkilatını canlandırmışlardır. Yerli ahali Rus ve Ermenilerin elinden almış oldukları silahlarla da milis teşkilatı kurmuşlardı. Kendilerini savunmak zorunda kalan Batum, Ahıska, Ahılkelek, Ardahan, Artvin, Oltu, Kars, Kağızman, Sarıkamış, Iğdır ve Nahçıvan bölgelerinde bu suretle "milli şûralar" ve bunlara bağlı milli kuvvetler idareye el koymuşlardı[9].

---

6 Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da (1935'de Akademide Verilen Konferanslar)**, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936, s. 85.

7 **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.11.

8 Nurşen Gök, "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 41, Mayıs 2008, s.91.

9 **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s.241.

Yaklaşık 7 ay İngilizler tarafından idare olunan Artvin, 1920 yılı Nisan'ında İngilizlerin Batum'a çekilmesi sonucu Gürcü Hükümeti'ne teslim edilmiştir. 1921 yılı başlarına kadar Artvin'de sürecek olan Gürcü işgali başlamış oluyordu[10]. 8 Şubat 1921'de Ankara'ya Elçi atanan Gürcistanlı Medivani, ertesi gün Türkiye-Gürcistan Dostluk Antlaşması'na imza attı. İki ülke arasındaki bu yakınlaşma Artvin sorununu yeniden gündeme taşıdı[11]. Artvin, 1921 yılı Şubat ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Gürcistan'la yaptığı diplomatik görüşmeler sonucunda Ardahan'la birlikte tekrar Türk egemenliğine geçmiş, Gürcü kuvvetleri 22-23 Şubat gecesinden itibaren Ardahan ve Artvin'den ayrılmaya başlamışlardır[12]. 23 Şubat'ta Artvin Köprübaşı'na inen Gürcü birlikleri buradan Batum'a geçmişlerdir. 2. Alay Kumandanı Şükrü Bey Şark Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, I. Alayın I. ve III. taburları 3. Topçu Alayı ve 2. Taburlardan bir Şınayder Bataryası alınacağı, 6.3.37 akşamı saat 3'ten sonra Artvin'e ulaşılacağını, Borçka'ya bir bölük bırakıldığını, Ardanuç'a da bir bölükle yarın ulaşılacağını bildirmiştir[13]. 27 Şubat 1921'de birliğiyle yola çıkan Yenibahçeli Şükrü Bey, 6 Mart 1921 akşamı saat 18'de Artvin'e gelerek şehri teslim aldı ve Artvin Türkiye topraklarına katıldı[14].

Anavatana katılan Artvin, 18.07.1921 tarih ve 21 sayılı Resmi Ceride'de yayımlanan 133 sayılı Kanunla il olmuştur. TBMM'nin 4. Döneminde il sayısı bakımından bazı değişiklikler olmuştur. TBMM, daha çok geliri giderini karşılamayan ve gelişmeye açık olmayan bazı vilayetleri, yakınındaki vilayetle birleştirme kararı aldı. Daha önceki seçimlerde 63 olan il sayısı 57'ye indirilmişti[15]. Bu karar doğrultusunda Artvin, Aksaray, Cebelibereket, Hakkari Mersin ve Şebinkarahisar illeri feshedildi. Meclisin almış olduğu bu karardan sonra 27.05.1933 tarih ve 2411 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 2197 sayılı Kanunla Artvin, Hopa, Şavşat, Borçka, Pazar ve Rize kazalarının birleştirilmesi

---

10 Mustafa Adil Özder, **Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları**, Yusufeli Belediyesi, Eylül 2017, s. 65.

11 Ahmet Atalay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Vilayeti'nin Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Durumu", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı, 6/10, 2020, s.320

12 ATASE Arşivi, İSH K: 1252 G: 54, B: 5444.

13 ATASE Arşivi, İSH, K: 1252, G: 70, B: 70-5.

14 Atalay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Vilayeti'nin Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Durumu", s.320.

15 Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 169.

suretiyle[16], merkez Rize olmak üzere Çoruh ili kurulmuştur[17]. Artvin, nüfusu Rize'den daha az ve yıllık geliri giderini karşılamayan küçük bir vilayetti. Artvin ve Rize'nin birleştirilmesi ile oluşan bu durum çok uzun sürmedi, netice de 2 Ocak 1936 tarihinde 2885 sayılı yasa ile Çoruh Vilayeti ikiye ayrılarak Rize ili oluşturuldu. 1936 yılındaki bu değişiklikle, Hopa Kazası'nın Artvin'e bağlanması ile Rize 1933 öncesi duruma göre daha da küçülmüştü[18]. İlerleyen süreçte Çoruh ilinin adı, 25.02.1956 tarih ve 9243 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 6668 sayılı Kanunla Artvin olarak değiştirilmiştir[19].

Artvin'in de İçinde Bulunduğu Bazı Vilayetlerin Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun Görüşmeleri ve Milletvekillerin Kanun Hakkındaki Görüşleri

Artvin, Aksaray, Cebelibereket, Hakkari Mersin ve Şebinkarahisar ile ilgili kanun teklifi mecliste görüşülmeye başlamasından karara bağlanmasına kadar ki süreçte Şebninkarahisar Milletvekili İsmail Bey (Sabuncu) en fazla söz hakkı alıp birleşmeye karşı tavır içinde olan kişi olmuştur. İsmail Bey böyle bir düzenlemenin eskiden var olan yapıyı aratacağı yönündeki endişelerini ve Karahisar'ın iki kazasının Giresun'a, birisinin Ordu'ya, ikisinin de Sivas'a verilmesi yönündeki endişelerini meclise sunmuştur[20].

Aksaray Milletvekili Besim Atalay Bey'de kanun görüşmeleri sırasında söz almıştır. her hangi bir işi yaparken iyice dikkat edilmesi, sonradan bir daha bozmamak üzere yapılmasını, her işin sağlam bir tetkikten sonra yapıl-

---

16 1929 Vilayet İdaresi Kanunu gereğince; kaza teşkili, mevcut bir kazanın kaldırılması veya bir kazanın bir vilayetten alınıp başka bir vilayete bağlanması vilayet idare heyeti ve umumi meclislerinin mütalaası alındıktan sonra kanun ile yapılır. Vilayet sınırlarının kaza merkez ve sınırlarının değiştirilmesi, nahiye teşkili veya kaldırılması veya bunların merkez ve sınırının değiştirilmesi, bir kazadan başka bir kazaya bağlanması alakadar vilayet idare heyet ve umumi meclislerinin mütalaası alındıktan sonra Dahiliye Vekaletinin kararı ve Cumhurreisi'nin onayı ile yapılır. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, Vilayet İdaresi Kanunu (1929), s. 1184, 05.05.1929; Engin Çağdaş Bulut, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi (1923-1950), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Trabzon 2013, s.18.

17 Semal Yıldırım-Behçet Kemal Zeynel, **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt 1, Gökçe Ofset Matbaa, Ankara, 2010, s.20.

18 İhsan Topaloğlu, **Bölge Tarihinde Rize**, Trabzon 1998, s. 53.

19 Yıldırım-Zeynel, **TBMM Albümü 1920-2010**, s.20.

20 TBMMZC, Devre 4, Cilt 15, İçtima 2, 20.05.1933, s.196.

ması gerektiğini açıkladıktan sonra Aksaray'ın durumu ile ilgili düşüncelerini ifade etmiştir. Meclis olarak daha önceden vilayetlerin sayısını çoğaltma girişimleri içinde olduklarını, vilayetlerin çoğaltılmasının ne gibi faydalar getireceğiyle ilgili zabıt ceridelerin meydanda olduğu bu gün neden sayının düşürülmesi gerektiği yönünde tepkisini ortaya koymuştur. Ayrıca Aksaray'ın 150.000 nüfusunun olduğu, elindeki istatistiklerle bu sayının birçok ilin nüfusundan fazla olduğundan, daha az nüfusu olan vilayetlerin neden lağvedilmediğinden dert yanmıştır. Ekonomik açıdan da Aksaray'a değinen Besim Bey bir çok vilayetin öğretmen maaşlarını veremediğini, Aksaray'ın ise her ay düzenli biçimde memurlarının ve öğretmenlerin maaşını verdiğini, aylarca öğretmen maaşlarını veremeyen vilayetler varken, onlar dururken Aksaray vilayetin lağvının büyük bir kayıp olacağını açıklamıştır. Besim Beyin konuşmasından sonra söz alan Gaziantep Milletvekili Reşit Bey *"yalnız Aksaray değil, Aksaray'dan daha az nüfuslu vilâyetlerimiz de var. Hükümetin bunları lağvetmesi lazımdır. Amma yavaş yavaş. Bu gün altı, daha sonra beş tane. Mesele bu suretle hallolunacaktır"* ifadelerini kullanmıştır[21].

Kanunun 15 maddesi sırasıyla vekillerin oylarına sunulmuştur. Artvin ve Rize vilayetleri birleştirilerek merkezi Rize olmak üzere Çoruh vilayeti teşkil edilmesi kanunun 2. maddesi olarak oylamaya sunulmuş ve vekiller tarafından kabul edilmiştir[22]. O dönem Artvin Milletvekilleri olan Mehmet Ali Okar ve Asım Us kanun görüşmeleri sırasında söz almamışlardır.

Çoruh Vilayetinin Kurulmasının Ardından Vilayette Genel Durum İdari Kadrolardaki Durum

Çoruh Vilayeti teşkil olmadan önce Artvin'de valilik görevinde Ömer Bedrettin Uşaklı, Rize'de ise valilik görevinde Ahmet Ekrem Üngör bulunmaktaydı. İki ilin birleşmesi ile oluşan Çoruh ilinde iki valinin görev alması pek mümkün değildi. Bunun üzerine 23 Eylül 1933 tarihinde Ahmet Ekrem Üngör Çoruh vilayetine vali olup[23], 31 Temmuz 1935'e kadar bu görevi sür-

21 TBMMZC, Devre 4, Cilt 15, İçtima 2, 20.05.1933, s.197.

22 T.C. Resmi Gazete, Sayı 2411, 27 Mayıs 1933, s.2510.

23 Sinan Başaran, "Valiler", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ankara Ofset Basım Matbaacılık, Ankara 2018, s.109.

dürecektir. Kendisinden sonra ise Ahmet Cevdet Ertuğrul Artvin ve Rize'nin bir birinden ayrılmasına kadar Çoruh vilayetine vali olacaktır[24]. Bunun dışında memurların, vilayet encümen azaları ile heyeti umumiye azalarının durumu, bütçenin tatbiki meselesi konularındaki problemler de çözülmeliydi. Bunun üzerine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey meclisteki milletvekillerine bu problemlerle ilgili şu konuşmayı yapmıştır; *"Gerek idarei merkeziyeden mansup olsun, gerek tali memurlardan olsun, gerek umumî bütçeden maaş alsın, gerek hususî bütçeden maaş alsın. Bunların memuriyetleri vekâletlerin tensip ve tasdikile halledilecektir. Bir defa, ilga edilen vilâyetlerin memurları vekâlet emrinde bulunacak, ilga edilmeyen vilâyetlerin memurları yerli yerinde kalacaklardır. Bunlar için ayrı bir muameleye lüzum yoktur. Encümen azalarının memuriyetleri meclisi umumilerin tekrar intihabına kadar Divanı muhasebat ve mal müdürlükleri ve defterdarlıklar bu esas dairesinde muamele yapacaklardır. Meclisi umumî azaları da yeni intihaba kadar ilhak oldukları vilâyat meclisi umumilerinde aza olarak kalacaklardır."*[25]

Artvin'in Rize ile birleşmesi sonucu Artvin Valiliği'nin daha önceden birikmiş olan borçlarının ödenmesi de Çoruh Valisi Ekrem Üngör'ün sorumluluğunda olmuştur. Çoruh Valiliği'nin İzmir ve Aydın Sanat Okullarına yapmış olduğu tahsisatta bu duruma örnektir. Hükümetten Çoruh Valiliği'ne 10.01.1934 tarihinde gönderilen telgrafta İzmir ve Aydın Sanat Okullarına 1932 yılına ait borçlarının olup olmadığı sorulmuştu. Çoruh Valisi Ekrem Bey'in göndermiş olduğu cevap telgrafında 1932 ve 1933 yıllarına ait borçların miktarın 20800 lira 75 kuruş olduğu bunun 4456 lirasının ödendiği geriye kalan 16344 lira 75 kuruşun peyder pey ödeneceğini açıklamıştır[26]. Vali Ekrem Bey Çoruh'a geldikten kısa bir süre sonra büyük bir borçla karşılaşmıştır. Bu borçların arasında memurların ve öğretmenlerin ödenmemiş 5-6 aylık maaşları da bulunuyordu. Maaşlarını alamayan memurların ilerde devlet işlerinde isteksiz ve gönülsüz çalışmalarının sıkıntı yaratacağını, aynı şekilde öğretmenlerin de gönülsüz şekilde eğitim verebileceği endişesiyle Çoruh valisi, Maarif teşkilatından iki sefer borç para alıp memur ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesini sağlamıştır. Bu sıkıntılı süreçte halkın vergi veremediği, coğrafyadan dolayı her türlü ürünün yetiştirilmemesi nedeniyle vilayet gelirlerin az olduğu bu sebeplerden dolayı

24 T.C. Rize Valiliği, Eski Valiler, http: //www.rize.gov.tr/eski-valiler

25 TBMMZC, Devre 4, Cilt 15, İçtima 2, 20.05.1933, s.200.

26 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 174, Gömlek: 200, Sıra: 3.

yatılı ve sanat okullarının borçlarının ödenemediğini açıklamıştır. Belirtilen borçların büyük çoğunluğunun eski Artvin vilayetinden kaldığı, bu borçların tahsili konusunda Artvin iline bağlı kazalardan temin edilemeyeceği bundan dolayı Rize ile kazalarından gelen gelirlerle ödemek zorunda olduklarını bundan dolayı kendilerine zaman vermelerini istemiştir[27]. Bunun dışında CHF'nin Türkiye genelinde yapmayı düşündüğü kongrelerin listelerine bakıldığında 1933 yılında Çoruh'ta kongre yapmayacağını açıklamıştır[28].

Çoruh ilinin yeni yapısı ise (Merkez-Rize hariç) Hopa, Pazar, Artvin, Borçka ve Şavşat olmak üzere 5 kaza, 18 nahiye ve 510 köyden oluşuyordu. Köy ve nahiyelerin kazalara göre dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir.

KAZALAR	NAHİYELER	KÖY SAYISI	TOPLAM	KAZALAR	NAHİYELER	KÖY SAYISI	TOPLAM
RİZE	Merkez	66	180	ARTVİN	Merkez	14	78
	Gündoğdu	18			Ardanuç	48	
	İkizdere	32			Berta	6	
	İyidere	12			Sirya	10	
	Karadeve	20					
	Mapavri	32					
BORÇKA	Merkez	11	26	HOPA	Merkez	13	72
	Maçahal	6			Arhavi	30	
	Muradit	3			Kemalpaşa	11	
	Murgul	6			Viçe	18	
PAZAR	Merkez	43	99	ŞAVŞAT	Merkez	23	55
	Ardaşen	26			İmerhav	15	
	Hemşin	30			Merya	17	
1935 Yılı Çoruh Vilayeti İdari Taksimatı[29]							

Hopa, Borçka, Şavşat kazaları asil Yusufeli kazası ise geçici kaymakamlıklarla idare edilmektedir. Hepsinin nahiye müdürleri tamdı. 1936 yılının ilk

27 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 174, Gömlek: 200, Sıra: 3.

28 BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 233, Gömlek: 917, Sıra: 1.

29 Sinan Başaran, "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi", **Türk İdare Dergisi**, Sayı 486, 2018, s.57.

altı ayına göre Çoruh ilinin 153.868 nüfusu bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde Şavşat kazasının nüfusu yanlış şekilde toplanmış olduğundan dolayı Çoruh ilinin toplam nüfusu 153.878 şeklinde gösterilmiştir.

Çoruh İlinin 01/07/1936 Tarihli Nüfus Bilgileri[30]					
Kaza	**Nahiye**	**Köy**	**Kadın**	**Erkek**	**Toplam**
Artvin	**3**	**73**	**13755**	**14554**	**28309**
Hopa	**3**	**74**	**23539**	**21994**	**45533**
Borçka	**3**	**27**	**5775**	**5994**	**11769**
Şavşat	**2**	**54**	**17309**	**16766**	**34075**
Yusufeli	**1**	**57**	**17713**	**16469**	**34182**
Toplam	**12**	**285**	**78.091**	**75.777**	**153.868**

Halk Arasındaki Durum

Artvin'in Rize'ye bağlanması Rize halkı tarafından memnuniyetle karşılanmasına rağmen bu durum Artvin halkı tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Bu süreçte işler günden güne gerilemeye hatta durma noktasına gelmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak halk fakir, bezgin, işler durgun hale gelmişti. Vilayette yolsuzluk hat safhalara ulaşmıştır[31]. Bu gerileme ve başı boşluk Artvin'in kazalarında hat safhaya ulaşmıştır. Kazalarda memurlar istediği gibi davranmakta, işe canları istediklerinde gitmekte istemedekilerinde gitmemekte bu durum halkın işlerinin aksamasına neden olmaktaydı. Şehirdeki yollar harap, okul yok denecek kadar az durumdaydı. Bir çok yerde Türkçe konuşma bırakılarak Lazca, Gürcüce ve Ermenice konuşulmaktaydı. Coğrafi şartlardan dolayı halk eskisi kadar tarımla uğraşmamaktaydı[32]. Tüm bunların dışında, bölge ekonomisindeki pahalılık, bölgede yaşayan vatandaşları zor duruma sokmuştur. Fiyatların sürekli artış göstermesi, zaten az sayıda bulunan esnaf arasında rekabet olmaması, halkı ve özellikle devletten maaş alan memurları olumsuz etkilemiştir[33]. Hükümet bu sıkıntılı durumu gidermek

30 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

31 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

32 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

33 Elif Yormaz, Rize Gazetesi'ne Göre Rize'de Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Hayat, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Trabzon 2016, s.57.

amacıyla iş programı oluşturmuştur. Bu programda sağlık işleri, kültür işleri, bayındırlık işleri, halkın refahını artırma işleri yer almıştır[34].

Sağlık Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması

Sağlık konularına bakıldığında Çoruh'taki beş kaza içinde sadece Şavşat ve Hopa'da dispanser bulunmaktaydı. Borçka'da görevli olan doktorun askerde olması sebebiyle Borçka dispanseri kapalı durumdadır. Her kazada doktor mevcuttu. Vilayet merkezi ve Hopa'da Eczane bulunmaktaydı. En yakın hastane Trabzon'daydı. Sağlık alanındaki eksiklikleri gidermek amacıyla vilayet merkezine hastane yapılması düşünülmüştür. Frengi hastalığı vilayetteki köylerde görüldüğünden bir yıl içinde hastane yapılması zaruri bir durumdu. 1933 yılında ülke genelindeki trahom, sıtma, frengi ve sarılıkla mücadele etmek amacıyla hükümet tarafından sağlıkçılardan ve memurlardan bir kadro oluşturulmuştur[35]. Daha önceden Çorlu hükümet tabibi olan Dr. Mustafa Sabri Kişmiroğlu 1936 yılında 45 lira maaşla Çoruh Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne tayin olmuştur[36]. Aynı yıl aynı maaşla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne Edirne'de görevli olan Dr. Osman Oğuz Civelek tayin olacaktır[37].

Eğitim Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması

İlde okuma çağında olan 28205 çocuk bulunmakta, bunların 14501'i erkek 13704'ü kız çocuklardır. Okula devam eden sayısı merkezde 1094 erkek 33 kız, köylerde 3446 erkek 717 kızdır. İlde okuma oranı % 18'dir. İlde 51 resmi 7 özel okul bulunmaktadır. Vilayette Türkçe konuşulmasının gerilemesi üzerine vilayet bütçesinden 74.000 lira ilk okul çağında bulunan çocukların okutulması için okul ihtiyaçlarına ayrılmıştır[38].

34 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.
35 BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 37, Gömlek: 47, Sıra: 7.
36 BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 102, Gömlek: 6, Sıra: 14.
37 BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 104, Gömlek: 16, Sıra: 10.
38 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

Yollardaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması

Vilayette ve bağlı sancaklardaki yolların kötü durumda olmasından (yolların yapıldıktan sonra hiç onarılmamış olması, bölgedeki yağışların etkinliği) dolayı tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın mahsullerini ve hayvanlarını bir yerden bir yere götürmesi büyük zorluklar içinde oluyordu. O dönemin şartları ve bütçesi ile vilayetin tüm yollarının yapılması pek mümkün değildi. Bunun üzerine yollar konusunda öncelikli alanlar belirlenmiştir. Bu alanlar şu şekildedir[39];

1-Hopa-Borçka 36 kilometrelik yolundan başlanarak Ardahan sınırındaki Yalnızçam'a kadar devam eden 146 kilometrelik yolda gereken tedbirlerin alınması, 2-Yol kenarlarındaki hendekleri açmak, 3-Yıllardır yollar üzerinde birikmiş olan molozların temizlenmesi, 4-Yağmurların yollar üzerinde açmış olduğu çukurları kapatmak, 5-Yukarı tepelerden yollar üzerine düşen molozları almak için bu yollar üzerinde sürekli faaliyette olmak.

Yolların durumu için 1936 yılına kadar 2000 işçi çalışmıştır. Bunun dışında halkta gönüllü olarak yolların tamiri işlerinde çalışmıştır. Kars Mevkii ve Müstahkem kumandanlığı yolların tamiri için Çoruh vilayetine 28 tonluk malzeme yardımında bulunmuştur. İsmet İnönü'nün emriyle Çoruh Valiliği Hopa-Rize sahil yolunun tamirine başlayacaktır. Bu yolun tamiri için yaklaşık 500.000 liraya ve çalışacak işçiye ihtiyaç vardı. Bunun üzerine Çoruh Valisi yanına Hopa Kaymakamı Sabri Bey'i alarak bölge halkıyla görüşmelere başlamıştır. Görüşmeler sırasında bölge halkı seve seve bu işte çalışacaklarını belirtmiştir[40].

İktisadi Alanındaki Eksikliklerin Giderilmeye Çalışılması

Çoruh halkının mali ve iktisadi alanda ilerleyebilmeleri için vali tarafından bazı önlemler alınmıştır. Fındık üretiminin artırılması amacıyla köylerde yaşayan halk yıllık 200 adet fındık fidanı dikecekti. Her ev dut fidanı yetiştirip ekecekti. 10 sene öncesi tütün üretimine dönülebilmesi amacıyla Artvin, Şavşat ve Borçka'da tütün cinsinin ıslahı yapılacaktır. Ağaç ve çiçeklerle dolu olan Ço-

39 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.
40 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

ruh'ta halk arıcılık yapmaya teşvik edilecektir. Hayvan yetiştiriciliği konusunda köylü bilgilendirilecek köy bütçelerindeki paralarla getirilen hayvan cinsleri (Kıbrıs cinsi aygır, katır, Legorn cinsi tavuk) yetiştirilecektir. Bunların dışında ormanlar bakımından zengin olan Çoruh vilayetinde Orman Müdürlüğü bulunmamaktaydı. Orman Müdürlüğünün kurulması için yazışmalar yapılmıştır[41].

Çoruh Vilayet Belediyesine Ayrılan Bütçe

Belediyelere ayrılan bütçe içerisinde Çoruh'ta 1933,1934 ve 1935 yıllarında en fazla bütçenin ayrılmış olduğu belediye Rize Belediyesi olmuştur. En az bütçenin ayrıldığı belediye ise Şavşat Belediyesidir. Çoruh Belediyeleri içerisinde Pazar ve Borçka Belediyelerine ayrılan bütçe üç yıllık süreçte sürekli azalma göstermiştir. 1936 yılında Çoruh Belediye Meclisi, Belediye Başkanlığına Ali Bey'i seçecektir. Dahiliye Vekaleti Ali Bey'in Belediye Başkanlığını onaylayacaktır[42].

ÇORUH BELEDİYELERİNE AYRILAN BÜTÇE[43]				
BELEDİYE	**1933 YILI**	**1934 YILI**	**1935 YILI**	**TOPLAM**
Rize	25.000	49.910	49.105	124.015
Mapavri	4.837	5.399	6.600	16.836
Pazar	8.472	7.482	5.544	21.498
Hopa	6.514	9.920	11.470	27.904
Artvin	15.000	15.000	15.600	45.600
Borçka	6.880	6.760	3.870	17.510
Şavşat	1.660	1.800	2.000	5.460
TOPLAM	68.363	96.271	94.189	258.823

Çoruh Halkevinin Kuruluşu

10-18 Mayıs 1931 tarihinde CHF üçüncü kongresinde halkevlerinin kurulmasına karar verilmiştir. Program gereğince ülkenin dört bir yanında parti tarafından halkevi açılmalı ve halk, buralara yönlendirilmelidir. Özellikle

41 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.
42 BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 103, Gömlek: 11, Sıra: 3.
43 BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 16, Gömlek: 85, Sıra: 3.

küçük yaştaki çocukların halkevi çalışmalarına katılmaları konusunda büyük çabalar harcanmıştır. Rize'de 1932[44] yılında Artvin'de ize 1936[45] yılında Halkevi açılmıştır. 1933 yılında Rize ve Artvin'in Çoruh vilayeti ismi altında birleşmiş olmasından sonra Çoruh'ta bir halkevinin varlığı söz konusudur. Çoruh'ta bulunan halkevinin bütçesi 1934 yılında CHF İdare heyeti tarafından onaylanmıştır[46]. CHF Halkevlerine büyük önem vermekte halk evlerinden gelen raporları ayrıntılı şekilde incelemekteydi. Bu incelemeler sonrasında halkevlerinin eksikliklerini tamamlayıp çalışmalarını düzenlemesi amacıyla Dahiliye Vekili ve CHF Genel Sekreteri Şükrü Kaya tarafından halkevlerine rapor gönderilmiştir. Gönderilen rapor özetle şu şekildedir[47];

1. Hesap ve demirbaş işlerinin bazı halkevlerince düzgün tutulmadığı bundan dolayı bu işlemlerin derhal düzeltilmesi için çalışılmalıdır.
2. Halkevleri kütüphaneleri halk için büyük öneme sahip olduğundan dolayı, kütüphanedeki kitapların kesinlikle kaybolmaması yönünde çalışmalar yapılmalıdır.
3. Tüm halkın eşit şekilde halkevlerine ilgilerinin artırılması buralara katılımlarının sağlanması yönünde halkın dikkatini çekecek çalışmalar yapmak.
4. Halkevleri çalışmaları ile ilgili dosya tutulmalı, bu dosyalara yapılan konferanslar, programlar broşürler ve fotoğraflarda eklenmelidir.
5. Halkevlerinde çıkarılacak dergilerin faydalı ve düzgün şekilde çıkarılması için çaba harcanmalıdır.
6. Halkevleri hayır cemiyetleri ve spor kulüplerine elden geldiğince yardımcı olmalı. Onların işlerini üzerlerine alarak onların yerlerine geçme tavrından uzak durulmalıdır.

Belirtilen rapor hazırlanırken 1936 yılı öncesi açılmış olan 105 halkevinin çalışmaları incelenmiş ve hazırlanan rapor tüm halkevlerine gönderilmiştir. 1932-1951 yıları arasında Çoruh'ta toplamda 2 halkevi ve 67 halkodası bulunmaktaydı[48].

---

44 Nurcan Toksoy, **Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınevi, Ankara, 2007, s.42.

45 Toksoy, **Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, s.43.

46 BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 15, Gömlek: 77, Sıra: 11.

47 BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21.

48 **CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları**, Ankara, 1946, s.30.

1935 Seçimleri ve Çoruh Milletvekilleri

8 Şubat 1935 tarihinde yapılan ve aynı gün sonuçlanan seçimlerde 399 milletvekilliğinin 386'sını CHF milletvekilleri, 13'ünü ise bağımsız adaylar kazanmıştır[49]. Akif Akyüz, Hasan Cavit Belül, Ahmet Fuat Bulca, Mehmet İhsan Kurtkan, İlyas Sami Muş, Ömer Fehmi Noylan, Mehmet Ali Okar, Mehmet Atıf Tüzün, Mehmet Asım Us ve Ali Rıza Zırh seçim bölgesi olarak Çoruh'tan milletvekili seçilmişlerdir[50]. TBMM'ne gönderilmiş olan Çoruh'tan seçilmiş olan Milletvekili listelerinde 8 kişinin ismine yer verilmiştir.[51].

Çoruh'tan seçilmiş olan her bir milletvekili 763 oy alarak vekil seçilmiştir. İhsan Kurtkan ve İlyas Sami ise 671 oyla milletvekili seçilmiştir. İhsan Kurtkan ve İlyas Sami dışında Çoruh'tan seçilmiş olan vekiller seçimin bittiği gün mazbatalarını almışlardır[52]. Seçimlerden yaklaşık dört ay sonra Çoruh Milletvekillerinden Ömer Fehmi Noylan 03.06.1935 pazartesi sabahı evinde kalp krizi geçirmiş ve kaldırıldığı hastahanede hayatını kaybetmiştir[53]. Çoruh Milletvekili Mehmet Ali Okar'da 17 Temmuz 1935 gecesi evinde kalp krizi geçirip hayatını kaybetmiştir[54]. Çoruh Milletvekilleri Ömer Fehmi Noylan ve Mehmet Ali Okar'ın vefatlarından dolayı yerlerine Cumhuriyet Halk Partisi adayı İhsan Kurtkap ve İlyas Sami Muş Çoruh'tan Milletvekili seçilmiştir[55].

1 Mart 1935 tarihinde Meclis'e katılan ve 7 Mart 1935'te mazbatası onaylanmış olan[56] Asım Us, Çoruh'taki kültür seferberliğinin istenilen hızda ilerlemediği yönünde aldığı duyumlardan dolayı 1945 yılında bu ile giderek incelemelerde bulunmuştur. Seyahat sonunda edindiği izlenimleri bir rapor halinde CHP'ye sunmuştur[57].

---

49 Demirel, **Tek Partinin İktidarı**, s.178.

50 Yıldırım-Zeynel, **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt 1, s.251-252; https: //tbmm.chp.org.tr/milletvekilleri-anasayfa.aspx **; Kamutay Albüm: 1935**, s.43-46, https: //archives.saltresearch.org/handle/123456789/126218

51 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 492, Sıra: 18; BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 18.

52 TBMM Arşivi, V. Dönem Seçim Mazbataları, https: //www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc

53 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 9.

54 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 13.

55 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 494, Sıra: 4.

56 TBMMZC, Devre 5, 1. Cilt, 7 Mart 1935, s. 15.

57 Sevgi Satı, Asım Us'un Milletvekilliği Döneminde Yakın Tarihimizin Önemli Olaylarına Bakışı (1927-1950), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Karaman 2019, s.117.

Çoruh Vilayetinin İkiye Ayrılması

1924'de Türkiye İdari Teşkilatı değişikliğiyle vilayet olan Artvin 1 Haziran 1933 tarihinde kaldırılarak merkezi Rize olan Çoruh vilayetine kaza olarak bağlı kalmıştır. İsmet İnönü doğunun bütün sorunlarını yerinde incelemek amacıyla 1935 yılında Atatürk'ün emri ile geziye çıkmıştır. Bu geziyi kapsayan iller içinde Artvin'de bulunmaktaydı[58]. Bu gezi sırasında İsmet Paşa, Kars ve Artvin'in harap ve unutulmuş halini gördükten sonra; *"Kars'ı ve Artvin'i bir an evvel soyup tahrip etme fikrinde değil, bütün kuvvetlerimizle son ana kadar muhafaza etmek kararında olduğumuza içeriyi ve dışarıyı kesin olarak inandırmak mecburiyetindeyiz."* demiştir. Bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere Artvin halkının devlete olan inancı zayıflamıştı. İsmet Paşa Artvin mıntıkasına girdiğinde burasının Rize'den idare olunamayacağını anlamıştı. Artvin ve ilçelerinin yerinden ve dikkatlice idaresi önemliydi. Bu nedenle ülke için zenginlik olarak gördüğü Artvin'in yeniden il olmasına karar vermişti[59]. Çoruh vilayeti 25 Aralık 1935 tarihinde alınan kararla yeniden ikiye ayrılmıştı. 4 Ocak 1936'da Çoruh vilayet merkezi Artvin olmuş[60]. Üç yıl önce, 1933'te Rize ile birleştirilerek, merkezi Rize olmak üzere Çoruh iline bağlanan Artvin, bu düzenleme ile yeniden il yapılmıştır. Gerekçede, Artvin'e bağlı olan ilçelerin, Rize merkezine uzak kalmaları nedeniyle irtibat sağlanamadığından "idari, inzibati ve iktisadi" düşüncelerle Artvin'in yeniden il yapılmasına karar verildiği belirtilmektedir[61]. Bunun dışında Artvin'in de içinde bulunduğu bölgede Üçüncü Umumi Müfettişliğin kurulması kararlaştırılmıştır. Üçüncü Umumi Müfettişlik Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı illerini kapsamak üzere 23 Ağustos 1935'te kurulmuştur[62]. 1936 yılında Çoruh Valiliğine Eski Konya Belediye başkanı Refik Koraltan atanacaktır[63]. Refik Bey göreve başlar başlamaz vilayette et-

58 Saygı Öztürk, **Kasadaki Dosyalar**, Ümit Yayınevi, Ankara, 2005, s.11.

59 Engin Çağdaş Bulut, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi (1920-2012)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 13 Sayı: 72 Ağustos 2020, s.198.

60 Haluk Selvi-Bülent Cırık, **Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.: 162, TBMM Basımevi, Ankara, 2020, s.84

61 Nuray E. Keskin, "Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu", **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, Cilt: 2, Sayı: 5, 2007, s.166.

62 Keskin, "Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu", s.158.

63 BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 61, Gömlek: 10, Sıra: 7.

kili olan yağışlardan dolayı oluşan sel ve su baskınları ile ilgili tahribat raporu hazırlamıştır[64]. 1936 yılında şiddetli yağmurlar yüzünden Çoruh ilinin yolları büyük hasara uğramış, Mustafa Kemal Paşa vilayetin kendi bütçesi ile tamirat yapmasının pek mümkün olmadığı düşüncesinde olduğundan dolayı Çoruh iline 7.000 lira yardım yapılmasını uygun görmüştür[65].

Daha sonraki süreçte Çoruh bölgesine ait teftiş raporlarının hazırlanmasında Muğla Mebusu Cemal Karamuğla görevlendirilmiştir[66]. Bu süreçte 20.10.1943 tarihli 8527/511 sayılı tezkere ile Hopa Kaymakamı Emin Köksal'ın Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü Şube Müdürlüğüne tayini[67], onun yerine 3.Sınıf Emniyet Müdürü Emin Köksal Hopa Kaymakamlığına getirilmiştir[68].

Çoruh ilinin adı, 25.02.1956 tarih ve 9243 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 6668 sayılı kanun ile Artvin olarak değişmiştir. Kanunun maddesi su şekildedir; "Çoruh Vilâyeti adı, şimdiki hudutları içinde bulunan ve Artvin merkez, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Borçka, Hop a ve Arhavi kazalarını ihtiva etmek üzere Artvin olarak kabul edilmiştir."[69]

64 BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 71, Gömlek: 464, Sıra: 22.
65 BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 68, Gömlek: 78, Sıra: 10.
66 BCA, Fon: 490-1-0-0 Kutu: 1579, Gömlek: 435, Sıra: 3.
67 BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 163, Gömlek: 24, Sıra: 5.
68 BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 163, Gömlek: 21, Sıra: 17.
69 T.C. Resmi Gazete, 25 Şubat 1956, s.13641.

Sonuç

Hükümetin ekonomik olarak kendine yetemeyen ve gelişime kapalı olan illeri birleştirme kararı çerçevesinde Artvin, 1933 tarihinde Rize ile birleşerek Çoruh ismi ile anılmaya başlamıştır. Artvin'in Rize'ye bağlanması Artvin'de bulunan tüm devlet kademelerinin Rize'de bulunan mülki idare tarafından yönetilmesi anlamına gelmekteydi. Bu birleşme Rize halkı tarafından memnuniyetle karşılanmış olsa da Artvin halkı için aynı ifadeleri kullanmak pek doğru olmayacaktır.

Coğrafyadan kaynaklı üretim eksikliği giderilmesi amacıyla Çoruh valiliği tarafından önlemler alınmaya çalışılmıştır. Sağlık alanında düzenlemeler yapılmış. Hayvan ıslahı gerçekleşmiş, şehrin yollarının tamirine önem verilmiştir. Çözülebilecek problemleri şehrin mülki idaresi ve halk el ele vererek çözmüştür. Sıkıntıların aşılamadığı noktada hükümet destekte bulunmuştur.

1933'ten 1935'e kadar Çoruh ili beklenen gelişmeyi sağlayamamış ilde durum gün geçtikçe kötüye doğru gitmiştir. İsmet İnönü'nün doğu illerinin durumunu yerinde görmek amacıyla çıkmış olduğu gezide Artvin'in durumunun gerilediğine şahit olmuş bunun üzerine Artvin ve Rize'nin tekrardan birbirinden ayrılmasına karar verilmiştir. Bu ayrılmadan sonra Çoruh tabiri artık yalnızca Artvin için kullanılmıştır. İki ilin birbirinden ayrılması Rize'nin mevcut durumunu geriye götürmüştür. İki il birleşmeden önce Rize sınırları içinde olan bazı yerler Artvin sınırlarına dahil edilmiş oluyordu. Artvin'in sosyal, kültürel ve ekonomik yönden gelişebilmesi amacıyla hükümetten kendilerine bütçe dışında mali destek yapılmıştır. Bu mali destek yol yapımlarında ve onarımında görülmektedir.

Kaynakça

ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

ATASE Arşivi, İSH K: 1252 G: 54, B: 5444.

ATASE Arşivi, İSH, K: 1252, G: 70, B: 70-5.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 174, Gömlek: 200, Sıra: 3.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 65, Gömlek: 434, Sıra: 4.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 71, Gömlek: 464, Sıra: 22.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 492, Sıra: 18

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 13.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 9.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 493, Sıra: 18.

BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 75, Gömlek: 494, Sıra: 4.

BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 102, Gömlek: 6, Sıra: 14.

BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 103, Gömlek: 11, Sıra: 3.

BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 104, Gömlek: 16, Sıra: 10.

BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 163, Gömlek: 21, Sıra: 17.

BCA, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 163, Gömlek: 24, Sıra: 5.

BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 37, Gömlek: 47, Sıra: 7.

BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 61, Gömlek: 10, Sıra: 7.

BCA, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 68, Gömlek: 78, Sıra: 10.

BCA, Fon: 490-1-0-0 Kutu: 1579, Gömlek: 435, Sıra: 3.

BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 15, Gömlek: 77, Sıra: 11.

BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 16, Gömlek: 85, Sıra: 3.

BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 233, Gömlek: 917, Sıra: 1.

BCA, Fon: 490-1-0-0, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDELERİ

TBMM Arşivi, V. Dönem Seçim Mazbataları, https: //www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc

TBMMZC, Devre 4, Cilt 15, İçtima 2, 20.05.1933.

TBMMZC, Devre 5, 1. Cilt, 7 Mart 1935.

T.C. RESMİ GAZETE

T.C. Resmi Gazete, 25 Şubat 1956.

T.C. Resmi Gazete, 27 Mayıs 1933.

KİTAP-TEZ-MAKALE

ATALAY, Ahmet (2020). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Vilayeti'nin Siyasi, Sosyal Ve Ekonomik Durumu", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı, 6/10.

BAŞARAN, Sinan (2018). "Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi", **Türk İdare Dergisi**, Sayı 486.

BAŞARAN, Sinan (2018). "Valiler", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ankara Ofset Basım Matbaacılık, Ankara.

BULUT, Engin Çağdaş (2013). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi (1923-1950), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Trabzon.

BULUT, Engin Çağdaş (2020). "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İdari Tarihi (1920-2012)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 13 Sayı: 72.

BURÇAK, Rıfkı Salim (1946). **Türk-Rus-İngiliz İlişkileri**, Ayyıldız Matbaası, İstanbul.

CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1946

ÇAKMAK, Fevzi (1936). **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da (1935'de Akademide Verilen Konferanslar)**, Genelkurmay Matbaası, Ankara.

ÇAPA, Mesut "Milli Mücadele Döneminde Artvin", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 13.

DEMİREL, Ahmet (2014). **Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

DOĞANAY Hayati - ORHAN Fatih, "Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri", **Eastern Geographical Review**

ELTUT, Nükhet (2009). "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları", **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (International Congress of Asian and North African Studies)** 10-15.09.2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖK, Nurşen (2008). "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 41.

KESKİN, Nuray E. (2007). "Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu", **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, Cilt: 2, Sayı: 5.

KIRZIOĞLU, Fahreddin (1964). "Karsı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 22.

ÖZDEMİR, Halit (2001). **Artvin Tarihi**, Ajans Ege Matbaacılık, Ankara.

ÖZDER, Mustafa Adil (2017). **Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları**, Yusufeli Belediyesi.

ÖZTÜRK, Saygı (2005). **Kasadaki Dosyalar**, Ümit Yayınevi, Ankara.

SATI Sevgi, (2019). Asım Us'un Milletvekilliği Döneminde Yakın Tarihimizin Önemli Olaylarına Bakışı (1927-1950), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Karaman.

SELVİ Haluk - CIRIK Bülent, (2020). **Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No.: 162, TBMM Basımevi, Ankara.

TOKSOY, Nurcan (2007). **Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınevi, Ankara.

TOPALOĞLU, İhsan (1998). **Bölge Tarihinde Rize**, Trabzon.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, (1999). Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

YILDIRIM Semal - ZEYNEL Behçet Kemal (2010). **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt 1, Gökçe Ofset Matbaa, Ankara.

Yormaz, Elif (2016). Rize Gazetesi'ne Göre Rize'de Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Hayat, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Master Tezi, Trabzon.

İNTERNET SİTELERİ

https: //tbmm.chp.org.tr/milletvekilleri-anasayfa.aspx

Kamutay Albüm: 1935 https: //archives.saltresearch.org/handle/123456789/126218

T.C. Rize Valiliği, Eski Valiler, http: //www.rize.gov.tr/eski-valiler

6. BÖLÜM

1923'TEN GÜNÜMÜZE ARTVİN MİLLETVEKİLLERİ

Öğr. Gör. İbrahim YAHŞİ*

Giriş

Osmanlı imparatorluğuna Serhat şehirliği de yapmış olan Artvin'de Türk varlığı M.Ö. 2000'li yıllara kadar gitmektedir (Arslan, 2013: 43-70). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en doğusunda ve Gürcistan sınırında yer alan, tarihi süreç boyunca çok sayıda kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapmış, Anadolu'nun Kafkasya ile buluştuğu bir noktada, Kuzey Kafkasya'dan gelen toplulukların göç güzergahında ve önemli bir stratejik konumda olan Artvin, tarih boyunca farklı toplum ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır (Yavuz,2020: VII).

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında 3 Mart 1878 yılında imzalanmış olan Berlin antlaşmasına göre Kars-Ardahan-Batum Rusya'ya bırakılmış dolayısıyla Batum sancağına bağlı bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler ve Hopa'dan Kemalpaşa ya kadar olan bölge Rusya'ya terk edilmişti. 2 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmaları ile tekrar Türkiye'ye bırakılmış olan bu bölgede Artvin, Ardahan ve Kars Livaları oluşturuldu (Çadırcı,2016: 111-14; Çadırcı, 2016: 24-27).

1924 yılında yapılmış olan değişiklikler ile Liva-sancak teşkilatının kaldırılması sonucunda Artvin Vilayet haline getirilmiştir. 1933 yılına gelindiğinde Artvin yine makus bir talih ile Rize'nin bir ilçesi konumuna düşmüş ve Çoruh ili oluşturulmuştur.

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği A.B.D., ibrahim.yahsi@erdogan.edu.tr. ORCID ID: https: //orcid.org/0000-0002-1189-9600

Artvin'in vilayet merkezine uzaklığı sebebiyle bölgeye ziyarete gelmiş olan İsmet İnönü'ye durum arz edilmiş ve 1936 yılında yapılan değişiklik sonucunda merkezi Rize olan Çoruh Vilayeti kaldırılmış ve Borçka, Hopa, Şavşat kazaları ile daha önce Erzurum'a bağlanmış olan Yusufeli kazasıda alınarak Çoruh ili teşkil edilmiştir. 1956 yılına gelindiğinde ise Çoruh ismi değiştirilmiş ve vilayetin ismi bu tarihten itibaren Artvin olarak anılmaya başlanmıştır.

Toplumlar her daim varlıklarını devam ettirebilmek ve komşularıyla iyi geçinebilmek amacıyla bir temsilciye ihtiyaç duymuşlardır. İnsanlar sorunlarını her daim bir temsilci vasıtasıyla duyurmaya çalışmıştır. Cumhuriyet Tarihi süreci boyunca bu görevi üstlenenlere Milletvekili denmiştir.

Toplumun kimler tarafından temsil edildiği ve yönetildiği veya siyasal iktidarı elde tutanların kimler olduğu hususu, siyasal iktidar mücadelelerini anlamak açısından da önemlidir. Hakikaten Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluş süreci ve sonrasında devlet birçok mesele ile karşılaşırken, bu sorunları çözüme kavuşturma sürecinde rol oynayan ve ülkenin kaderine yön veren siyasi elit kadrolar hem yerel hem de ulusal düzeyde farklı sosyo-ekonomik ve kültürel tabana dayanan kesimlerden oluşmuştur (Alpaslan,2018: 544).

Bu kapsam çerçevesinde hazırlanmış olan bu çalışmada 1923'ten 1946 seçimlerine kadar Tek Parti Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) Artvin ilini temsil etmiş olan 6 milletvekilinin biyografik bilgileri ele alınmıştır. Bahsedilen süreç, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin II. Döneminden VIII. Dönemine kadarki dilimi kapsamaktadır. Çalışmada, Milletvekillerinin doğum yerleri ve bölgeyle olan ilgileri, medeni durum ve çocukları, eğitim düzeyleri, bildikleri yabancı diller, meslekleri, tekrar seçilebilme becerileri ve yazdıkları eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Toplumsal yapının sosyo-politik bir sonucu ve yansıması olan parlamento, dönemin siyasal koşullarının ve toplumun sosyal katmanları içerisindeki uygulamalarının belirleyiciliğinin nasıl oluştuğunun ortaya konulması açısından milletvekilleri önemli bir yer teşkil eder.

Bu maksatla bir model oluşturması bakımından Artvin milletvekilleri örneğinden hareketle Türk siyasal hayatının geçmişten günümüze Artvin perspektifinden nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hilmi BEY (GÜR)

Ömer Hilmi Bey (Gür) 1877 yılında Kemaliye'de doğdu (TBMM Albümü,2010: 84). İlk öğrenimini Eğinde tamamlamış ve 13 Mart 1898 yılında girmiş olduğu Harp okulundan 1901 yılında teğmen rütbesiyle mezun olmuştur (Toker&Aslan,2009: 106). Erzurum Numune Bölüğünde ilk görevine başlayan Ömer Hilmi Bey daha sonra Van, Bitlis, Diyarbakır dolaylarında Ermeni çetecilerinin ve başka eşkıyanın takiplerinde bulunmuş; 1912-13 yılları arasında o zamanki Türk-Rus sınırı üzerindeki İşhan Hudut Taburu komutanlığına görev yapmaya başlamıştır. Birinci Dünya savaşında Oltu Kaleboğazı Hudut Taburu ile taburunu birleştirerek savaşa katılmış ve fazlaca yararlılıkları dokunmuş olan Ömer Hilmi Bey Oltu savaşları esnasında yaralanmıştır. Bir süre Erzurum Askeri Hastanesinde tedavi gördükten sonra Giresun İskele Nokta kumandanlığı gibi çeşitli bölgelerde görev yapmış ve ardından cephe subaylığına getirilerek 18. Alay Kumandanı olarak Tebriz'e gitmiş ve bir yıla yakın bir süre Tebriz Merkez Kumandanlığı görevini ifa etmiştir (Özder &Aydın, 1969: 169-171).

Kurtuluş savaşı yıllarında Doğu cephesinde Kazım Karabekir Paşa ile beraber mücadele etmiş, Kars'ın alınması esnasında oranın merkez komutanlığı ve Divan-ı Harp Reisliği görevinde bulunmuştur. Doğu cephesindeki mücadelenin başarıya ulaşmasının ardından Artvin Havil Kumandanlığına getirilmiş olan Ömer Hilmi Bey aynı zamanda Artvin sancağının ilk mutasarrıfı olarak bu görevi de birlikte yürütmüştür. Artvin halkına kendisi çok sevdirmiş olan Ömer Hilmi Bey, halkında isteği üzerine T.B.M Meclisinin ikinci döneminde Artvin Milletvekili olarak seçilmiştir.

Meclisteki çalışmaları sırasında çevrenin yolundan-izinden yoksun durumunu bilen Ömer Hilmi Bey, Artvin mebusu olarak Artvin-Bayburt arasında Çoruh yatağını izleyecek bir ana yol hatta tren hattının lüzumuna ilişkin mecliste çalışmalar yürütmüştür (Şenol, 15.04.2021 tarihinde https://kuvarshan.tr.gg/Artvin-Ve-Bak%26%23305%3Brk.oe.y-K.oe.y.ue.-Geni%26%23351%3B-Bilgi.htm adresinden erişildi)

Milletvekilliği dönemi sonunda general olmak için Yüksek Kumandan Kursuna çağrılmış ise de emekliliğini isteyerek resmi görevinden ayrılmış ve 1939 yılında vefat etmiştir.

Evli ve 4 çocuk babası olan Ömer Hilmi Bey'in annesi Abide Hanım, babası Delibaşızade Mehmet Efendi'dir. Fransızca bilmektedir (TBMM Albümü,2010: 84).

Resim 1:
1923 yılında Eski Artvin Valilik binası önünde yapılan milletvekili seçimi (Hilmi Bey)

(Şenol, 15.04.2021 tarihinde https: //kuvarshan.tr.gg/Artvin-Ve-Bak%26%23305%3Brk.oe.y-K.oe.y.ue.-Geni%26%23351%3B-Bilgi.htm adresinden erişim sağlandı).

Asım BEY (Mehmet Asım US)

1884 yılında Manisa Gördes'te doğmuş olan Asım Bey'in babası Gördes tacirlerinden olan saatçi Hacı Hasan Hulusi, annesi ise Sıdıka Hanımdır (TBMM Albümü,2010: 84; Payaslı, 2020: 203). Evli Tek parti döneminin ünlü yazar ve gazetecisi olan Asım Us (https: //core.ac.uk/download/pdf/38327683.pdf adresinden 14.04.2021 tarihinde erişildi), ilköğrenimine Gördes'te başlamış, daha sonra Beşiktaş Askeri Rüştiyesine ve oradan mezun olduktan sonra ortaöğrenimi tamamlamak

üzere Vefa İdadisine gitmiştir (Akbayar&Koloğlu,1996: 3). 1904 yılında girdiği Mülkiye mektebinden 1907 yılında mezun oldu (Akbayar&Koloğlu,1996: 18). Eğitim hayatı boyunca Mehmet Asım Bey sağlam hukuk ve idarecilik bilgisinin yanı sıra geniş bir kültürel bilgiye de sahip oldu (Mücellidoğlu, 1968: 1136; Akbayar&Koloğlu,1996: 17).

Mülkiye'den mezun olduktan sonra ilk önce, Ziraat Bankası Piyango Kalemi Kâtipliğine getirilen ve bir yıl sonra da İzmir Maiyet Memurluğunda stajını tamamlamış olan Asım Bey, doğum yeri olan Gördes'te kısa bir müddet Kaymakam Vekilliği yaptıktan sonra 14 Eylül 1909'da Elmalı Kaymakamlığına atandı (Akbayar&Koloğlu,1996: 20). Hakkında hiçbir şikayet veya soruşturma olmamasına rağmen dört ay kadar bir süre sonra Konya tetkik komisyonunun kararı ile Kaymakamlık görevinden alınmış olan Asım Bey İstanbul'a gelerek Hüseyin Cahit'in yanında Tanin gazetesinde ilk gazetecilik deneyimine başladı (Uysal,1991: 9-10). Mehmet Asım Bey, Abdülhak Hamit'in ünlü kahramanı olan Tarık'ı beğendiğinden dolayı yazılarına bazen "Tarık" imzasını atmış ve Tanin gibi bir gazetede "Dereden Tepeden" ve "Karikatür" yazılarıyla gazetecilik camiasında hızla tanındı (Us,2012: 14; http: //www.oktayaras.com/m-asim-us/tr/29213 10.04.2021 tarihinde erişim sağlandı). Aynı zamanda bu dönemde gazetecilikle beraber İstanbul öğretmen okulunda Edebiyat, Hukuk Bilgisi ve Ahlak Dersleri öğretmenliği (Mücellidoğlu,1968: 1136) Galatasaray Lisesinde de Türkçe muallimliği yaptı görevini de yaptı (Akbayar&Koloğlu,1996: 21).

Asım Us sürekli nükseden hastalığı nedeniyle İsviçre'nin Davos sanatoryumuna gitmiş ve burada Verem tedavisi gördükten sonra 1914'te geri dönmüştür. Geri döndükten sonra Maliye Bakanlığında Özel Kalem Müdürlüğünde göreve başlamış olan Asım Us aynı zamanda Ahmet Cevat Bey ile ilkokullar için "Anadolu'nun Yavrususun" adlı 5 ciltlik kitabı hazırlamış ve bu sayede gazete çıkarabilecek bir sermayeyi de elde etmiş oldu. Sabah Gazetesi başyazı Ahmet Emin (Yalman)'in Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaş alanlarını görmek maksadıyla Almanya'ya gitmesi üzerine başyazarlığı Asım Bey'e bırakmıştır. Daha sonra dünya savaşının getirdiği ekonomik buhran karşısında Asım Bey ve Ahmet Emin Bey bir İstanbul gazetesi çıkarmaya karar vermiş ve gazetecilikle memuriyeti bir arada yürütemeyeceğini düşünen Asım Bey memuriyetten ayrılmıştır (Us,2012: 14; Uysal,1991: 12). İki arkadaşın bu girişimleri neticesinde 1917 yılında Vakit

gazetesi kuruldu ve gazetenin ilk sayısı 22 Ekim 1917 yılında çıktı (Yalman,1970: 293-294).

Asım Us ve Ahmet Emin Bey'in çıkarmış oldukları Vakit Gazetesi, Kurtuluş Savaşı'nın her aşamasında destek vermiştir. İki arkadaş arasında başlamış olan bu ortaklık yaklaşık olarak beş buçuk yıl devam eden Ahmed Emin- Mehmed Asım ortaklığı 18 Mart 1923'te sona erdi (Yalman, 1970: 37-38). Daha sonra Asım Bey kardeşleriyle birlikte Vakit Yurdunu kurdu (https: //core.ac.uk/download/pdf/38327683.pdf adresinden 10.04.2021 tarihinde erişildi).

İzmir'in İşgalinden sonra Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ile tanışmış olan Asım Us, Millî Mücadeleyi yakından takip ederek kaleme almış olduğu yazılarıyla istiklal uğrunda milletin manevi destekçisi de olmuştur. Serbest Fırkanın kurulacağı ile bilgiyi kamuoyuna açıklama işini Mustafa Kemal Mehmed Asım'a verdi (Satı, 2019: IX-X).

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde aktif siyasete de katılmış olan Mehmet Asım Us 1927 yılında Artvin Milletvekili olarak T.B.M Meclisine girmiş, "3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Dönem Artvin milletvekilliği yaparak siyasi yaşamını 1950 yılına kadar sürdürmüştür (Çıkla,2007;13-14, 47-68).

Soyadı Kanunu'nun ardından Atatürk tarafından kendisine "Us" soyadı verildi. Hatay sorununda Mustafa Kemal Atatürk, "Asım Us" takma adını kullanarak Kurun Gazetesi'nde makaleler yazdı. 1935 yılında Dünya da ilk kez düzenlenmiş olan Uluslararası Kadın Kongresi'nin Yıldız Sarayında yapılması önerisini Kurun Gazetesinde Mustafa Kemal Atatürk Asım Us adıyla bizzat kendisi kaleme almıştır (https: //www.yurtgazetesi.com.tr/genel/ataturk-83-yil-once-asim-us-adiyla-ne-yazdi-h103158.html adresinden 09.04.2021 tarihinde erişildi).

Basın hayatının yanında edebiyat dünyasında çalışmaları bulunan Asım Us, Musavver Erganun dergisine şiirler yazdı (Polat, 2004: 39-60). Gezip gördüğü yerleri anlatmış olduğu seyahat notları oldukça dikkat çekicidir. Yazdığı eserler, konu yönünden çeşitlilik arz etmekle beraber bir devre de tanıklık etmesi açısından önemlidir. Mehmed Asım Us'un pek çok farklı konuda yayımlanmış eserleri; Amel-i Kitabet, Usul-ı Tahrir, Anadolu Yavrusunun Kitabı, Seçme Çocuk Şiirleri, İzmir'den Bursa'ya, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Hatıra Notları, Karikatür, Malumat-ı Kanuniye, Mekatib-i İbtidaiye'de Tahrir Dersi Nasıl Tedris Edilmeli, Yugoslavya Seyahat Notları,

Kader (Voltaire'nin Zadig'inin terc.), Londra Seyahat Notları, Tanzimat Paşaları (http: //www.oktayaras.com/m-asim-us/tr/29213 adresinden 09.04.2021 tarihinde erişildi; Satı, 2019: 19-21).

1950 yılında aday gösterilmeyince siyaset sahnesinden çekilmiş olan ve elli yıldan fazla sürmüş olan bir basın hayatı olan, 11 Aralık 1967 yılında 83 yaşındayken kaza sonucu vefat etmiştir. Asım Us, evli ve bir çocuk babasıdır. Fransızca bilmektedir (TBMM Albümü,2010: 84; *http: //teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/us-mehmet-asim adresinden 10.04.2021 tarihinde erişim sağlandı*).

Milletvekilliği dönemlerinde, Teşkilâtı Esasiye (Anayasa), Havuz Yavuz Soruşturma ve bu komisyonun katipliği, Dışişleri ve Mili Savunma Komisyonlarında görev aldı. Asım Us'un, Genel Kurulda başbakanın beyanatının onaylanmasına dair bir önergesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Matbuat Kanunu ve Rusya ile Ticaret Anlaşması'nın Onaylanması Hakkındaki Kanun münasebetiyle ve Bayındırlık Bakanlığı 1944 malî yılı bütçesi münasebetiyle konuşma yapmıştır. Aynı zamanda Hariciye Encümeni üyeliği de yapmıştır (Başaran, 2017: 246-247).

Resim 2:
Asım Us, Rasim Us, Hakkı Tarık Us ve anneleri Sıdıka Us
((Kurun,1934: 1)

Mehmet Ali OKAR

Mehmet Ali OKAR,1880 yılında Selanik'te doğdu. Babası Ömer Avni Efendi ve annesi Rabia Hanım olan Mehmet Ali Bey'in aile ismi Ganizade'dir. İclan Hanımla evli ve 4 çocuk babası (TBMM Albümü,2010: 252) olan Mehmet Ali Okar Atatürk'ün Selanik'ten çocukluk arkadaşı olup kendisine Okar soyadı bizzat Atatürk tarafından verilmiştir (TBMM Albümü,2010: 252; Öztürk, 77; TBMM Arşivi, Personel Özlük Dosyası).

1902 yılında Harbiye'den Teğmen rütbesiyle mezun olduktan sonra Kozköy'ü 24. Alay, Dördüncü Tabur, Birinci Bölüğe atanmış olup kısa bir süre sonra Kozköy'ü 24. Alay, Dördüncü Tabur, Birinci Bölüğe atandı ve taburuna katılmasıyla beraber isyan halinde bulunan Lüma'ya gitti. Daha sonra Makedonya isyanının çıkmasıyla beraber taburuyla Karsova'ya gelen Okar burada başarılı bir savunma göstererek Hop köyünde Bulgar çetesini esir almayı başardı. 1904 yılında Manastır'a gelerek Selanik Avcı Taburuna katıldı ve burada 4 ay kadar görev yaptı. Burada askere yeteri kadar iyi bakılmadığı ile ilgili birtakım şikayetlerde bulunması sebebiyle Selanik'te 3 ay tutuklu kalan Mehmet Ali Okar, tutukluluk süresinden sonra 17. ve 18. Nişancı Taburlarında daha sonra da eski birliği olan 21. Alay, Dördüncü Taburunda görev yaptı. 1906'da üsteğmenliğe yükseldi ve bu süreç zarfında bölük komutanlığı vekilliği de yaptı. 1908'de Yanya'da ihtiyatların çıkarmış olduğu isyanı bastıran Okar 1909 yılında Avlonya'da subayların katledilmesi üzerine bölgeye gitti ve katilleri yakalayarak İstanbul'a gönderdi. Maçura sınırındaki isyanları da başarılı bir şekilde bastırmayı başaran Mehmet Ali Okar 1909 yılında Atış okuluna görevlendirildi. 1910 yılında Selanik Küçük Zabit okuluna atanarak Balkan savaşlarına kadar burada görev yaptı ve 1912 yılında Yüzbaşılığa yükseldi. Yanya'da Kanlıtepe Muharebeleri'nde ordunun erzak ve mühimmatını sağladı (Başaran, 2017: 248). Bu görevlerinin ardından daha sonra Delvina'da mevki komutanlığı, Şark Ordusu Otomobil ve Fen Komutanlığı, 71. Alay Birinci Tabur Üçüncü Bö-

lük Komutanlığı, Tayyare Mektebi Depo Subaylığı ve Ayestafanos Tayyare İstasyonu Komutanlığı görevlerinde de bulundu (TBMM Albümü,2010: 252). 19 Mart 1917'de Dördüncü Mecidi Nişanı da almış olan Mehmet Ali Okar aynı zamanda Alman Hükümeti tarafından İkinci Sınıf Demir Haç Madalyası ile da ödüllendirildi (Öztürk, 77-78).

Kalp rahatsızlığı sebebiyle malulen emekliye ayrıldıktan sonra ilk önce Kayseri'ye giden ve orada bir manifatura dükkânı açan Mehmet Ali Okar (Okar, 2018: 292) Gizli Felah Grubunda da çalıştı (Tatar, 2018: 88). İzmir'de tarımla uğraşmaya başladı. Daha sonra Buca Belediye Başkanlığına seçildi ve Belediye Başkanlığı görevinde iken Atatürk'ünde isteği üzerine TBMM III. Dönem Milletvekilliği seçimlerine katıldı ve Artvin'den milletvekili seçildi (Okar,2018: 292). 4. Dönem Artvin Milletvekilliği, 5.Dönem Çoruh Milletvekilliği de yapmış olan Mehmet Ali Okar (Öztürk, 78) 17 Temmuz 1935 yılında kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmiştir (BCA, 30.10./75.493.13).

III. Dönem Milletvekilliği döneminde Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) ve Seçim Mazbatalarını İnceleme Komisyonunda, IV. Dönem Artvin Millet Vekilliği döneminde de olağanüstü, I. ve II. toplantı yıllarında Sayıştay Komisyonunda görev altı ve 1933 yılında seçilmiş olduğu idare amirliğine 3.dönemde tekrar seçilerek dönem sonuna kadar bu görevini de devam ettirdi (Çoker, 1993: 66). IV. Dönem Milletvekilliği döneminde Genel Kurulda Askerlik Kanunu, Millî Savunma 1932 Bütçesi ve Dilekçe Komisyonunca verilen bir kararın görüşülmesi konularında konuşma yapmıştır. Aynı zamanda 26 Haziran 1932 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Millî Müdafaa Vekâleti'nin bütçe görüşmeleri sırasında havacılığın önemi konusunda da konuşma yapmış olan Mehmet Ali Okar, konuşmasında zehirli gazların önemi ile ilgili şu sözleri dile getirmiştir: "Zehirli gazlar hakkında ahalimizin tenvir edilmesini ve bir gün -lâzım olursa- zehirli gaz hücumlarına karşı ne yolda nefislerini müdafaa edebileceklerini muhtelif teşkilâtımız vasıtasıyla gösterilmesini rica ediyorum" (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,341-344). Mehmet Ali Okar, Kütahya Milletvekili merhum Rasim Bey'in oğlunun parasız okutulmasına dair kanun önerisinde de bulunmuş ve bu öneri genel kurulda kabul edilmiştir (Çoker, 1993: 66).

Mazhar Müfit KANSU (Ahmet Mazhar KANSU)

Bazı kaynaklarda Ahmet Mazhar Kansu olarak zikredilen Mazhar Müfit Kansu (TBMM Albümü,2010: 318) 1873 yılında Edirne'de doğdu. Babası Defteri Hakani (Tapu) Müdürlerinden Süleyman Müfit Bey annesi ise Ayşe Hanım (Çoker, 1993: 66) (Fatma Gülgam)'dır (https: //ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Mazhar_M%C3%BCfit_Kansu_(1873-1948) adresinden 10.04.2021 tarihinde erişim sağlandı).

İlköğrenimine İstanbul'da Fatih Rüştiyesinde başlayan Kansu (Sezgin & Keleş, 2014: 1048) babasının Edirne'ye tayin edilmesinden dolayı ilk ve orta öğrenimini Edirne İptidai Mektebi ve İdadinin Rüştiye bölümünde tamamlayarak eğitimini Edirne Mülkiye İdadisi'nde devam ettirdi ve buradan 1889 yılında yüksek dereceyle mezun oldu (Çoker, 1993: 461). Mazhar Müfit Bey, 1891'de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mezun oldu ve Gelibolu İdadisi"nde Tarih ve Matematik öğretmenliğinin yanında Müdür Yardımcılığı da yaptı (http: //www.aysetulun.com/11481-ata-ar-mazhar-mufit-kansu adresinden 11.04.2021 tarihinde erişim sağlandı; Denizli, 1996: 134). Gün geçtikçe öğretmenlik mesleğinden uzaklaşmaya başlayan Kansu idarecilik mesleğine daha çok ağırlık vermeye başladı ve 1895 yılında öğretmenliği tamamıyla bırakarak Edirne İl Maiyet memurluğuna başlamıştır (Çoker, 1993: 461; Parlatır, 2012: 1001). Bu esnada kaymakamlık stajını da tamamlayarak Havsa Kaymakamlığına ondan sonra da sırasıyla Çorlu, Uzunköprü, İskeçe Kaymakamlıklarına atandı. İskeçe Kaymakamlığı görevinin son zamanlarına doğru Mutasarrıflığa (Mutasarrıflık, sancağın en büyük mülki amiri konumunda olup vali ile kaymakamlık makamının arasında yer almaktadır)yükseltildi ve ilk görev yeri olarak Gümülcine'ye atandı (Kansu,1966: XII). Gümülcine Mutasarrıflığından sonra 1910'da Lazistan(Rize), 1911'de Mersin ardından İzmit ve 1914'te de Balıkesir Mutasarrıfı olarak görev yaptı (Sezgin,2015: 16). Balıkesir Mutasarrıfı iken açığa alınmış fakat kısa bir süre sonra 1919 yılında Bitlis Valiliğine atandı ve hemen çalışmalara başladı. Bu görevi esna-

sında iç basında İtilaf Devletlerinin kontrolü altındaydı ve Alemdar, Peyam-ı Sabah gibi İstanbul gazetelerinin, İttihat ve Terakki taraftarı olan Mazhar Müfit Kansu'nun görevinden azledilmesi için aleyhine haberler yayımladılar (Kansu,1966: 8). İstanbul hükümeti, Ermeni tehciri meselesi yüzünden Mazhar Müfit'i suçlu bularak görevinden azletmiş ve Doğu Vilayetleri Valilerine emir göndererek tevkif edilmesini istemişti. Bu olay üzerine Mazhar Müfit Erzurum'a giderek Kazım Karabekir Paşa ile ortaklaşa hareket etmeye başlamıştır (Sezgin,2015: 19).

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesiyle sıkı bir dostluk ilişkisi içerisine girdiler. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele süresi boyunca en büyük destekçilerinden birisi Mazhar Müfit Kansu oldu (Öztürk,2013: 635-638). Erzurum kongresi esnasında bir akşam vakti bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa ve Mazhar Müfit Kansu arasında geçen diyalogda Mustafa Kemal Paşa kendisine not defterini çıkarmasını ve söylediklerini not almasını fakat bu söylediklerinin zamanı gelinceye kadar gizli tutulmasını ister ve Mustafa Kemal Paşa zaferden sonra devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet olacağını ve yapacağı inkılapları tek tek yazdırır. Hatta Mazhar Müfit Kansu Mustafa Kemal Paşa'nın bu söylediklerine "Darılma ama Paşam, sizin de hayal peşinde koşan taraflarınız var" der (Kansu,1966: 131).

Resim 3:
Erzurum Kongresi Sıralarında. 07.1919 ((https: // erzurumportali.com/shf/3422/Ataturk-Erzurum-Kongresi adresinden 10.04.2021 tarihinde erişim sağlandı)

Erzurum Kongresinden sonra Mazhar Müfit Bey Sivas Kongresinde Heyet-i Temsiliye'ye seçildi ve Mustafa Kemal'le birlikte Ankara'ya gelmiş olan üç Heyet-i Temsiliye üyesinden birisiydi (Altınbaş,2019: 7). Sivas Kongresinden sonra Heyet-i Temsiliye ile İstanbul Hükümeti arasında yapılan görüşmelerde Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul Hükümetinde isteklerinden birisi Reşit (Ronabar) Paşa Sivas Valiliğinde bırakılmalı, eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu) ve eski Van Valisi Haydar (Vaner) Beyler boş illere atanmasıdır (Arıburnu,1997: 102).

Sivas Kongresi sonrası Mazhar Müfit Kansu, Mustafa Kemal Paşa'nın da isteği üzerine Osmanlı Mebusan Meclisi"ne Hakkâri milletvekili olarak katıldı (Çoker, 1993: 462). Meclis-i Mebusan'da iki dönem Milletvekilliği sürecinde sadece bir kez Muhasebe-i Hususiye"den yani il özel bütçelerinden maaş almakta olan taşra öğretmenlerinin maaşlarını alamamalarının nedeninin ne olduğu ile ilgili soru önergesine üzerine konuşma yapmıştır (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Şubat 1920; 218-220).

İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi üzerine bir yolunu bularak Ankara'ya geçti ve bu sıralarda çok kısa bir süre önce Meclis açılmıştı ve 1 Mayıs 1920'de Meclise katılan Mazhar Müfit Bey Hakkari Milletvekili olarak mecliste takdim edildi. Mazhar Müfit Bey aynı zamanda Milletvekiliği üzerinde kalmak şartı ile Mamüratü"l Aziz (Elaziz) Valiliği görevini de yaptı (Sezgin, 2015: 48).

Hakkari milletvekilliği döneminde Mecliste Milli Savunma, Bütçe, Bayındırlık, İçişleri ve Dışişleri Komisyonlarında çalıştı ve I. Yasama yılında 1. şubenin ve Bütçe ve Bayındırlık Komisyonunun, II. Yasama yılında İçişleri Komisyonunun Başkanlığını, III. ve IV. Yasama yıllarında ise Bütçe Komisyonu Sözcülüğünü ve Başkanvekilliğini yaptı (Çoker,1993: 462).

Meclis çalışmalarının devam ettiği sıralarda, Batı Anadolu'daki Yunan ilerleyişinin Ankara'yı tehdit eder bir hal alması üzerine milletvekilleri arasında Meclis"in Kayseri"ye taşınması ihtimali tartışılmış ve bu durum nedeniyle Mazhar Müfit Bey, Meclis tarafından Kayseri'de gerekli hazırlıkları yapmak ve önlemleri almak üzere görevlendirilmiştir (Kansu,1966: 583).

7 Mayıs 1921 tarihinde muallimlik mesleğini korumak, muallimlerin içtimai vaziyetlerini yükseltebilmek ve bu amaç için iktisadi ve ilmi faaliyetlerde bulunmak için açılmış olan Türkiye Muallimler birliği, ilk olarak Türkiye Muallime

ve Muallimler Dernekleri Birliği adıyla açıldı ve derneğin ilk kurucu üyelerinden biri olan Mazhar Müfit Kansu idare heyeti başkanlığına getirilmiştir

24 Eylül 1921‟de Yozgat'ta kurulmuş olan İstiklal Mahkemesine üye olarak seçildi ve bu görevi 23 Temmuz 1922‟de sona erdikten sonra tekrar Meclise geri döndü (Çoker,1966: 462).

17.10.1920 tarihli Mecliste yapılmış olan Gizli Celsede ele alınan "Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebetimiz ve Kafkas Hükümetleri ile yapılacak olan anlaşmalar" konularında Mazhar Müfit Bey görüşlerini beyan etti.

Birinci Meclis içerisinde kurulmuş olan Tesanüd Grubunun en önde gelen kişilerinden birisi Mazhar Müfit Bey'dir.

Mazhar Müfit Bey II-III-IV-V Dönem Denizli Milletvekilliği, VI ve VII. Dönem Artvin Milletvekili görevini üstlendi (Sezgin, 2015: 52-135). Mazhar Müfit Bey VI. Dönem Artvin Milletvekili sırasında genel olarak devlet memurlarının aylıkları ile ilgili düzenlemelerde, yeni mektepler kurulmasına dair Meclise verilen teklifler dâhilindeki konularda, mahalli işlerle ilgili konularda, vekâlet bütçeleri görüşmelerinde, asker ailelerine yapılması teklif edilen yardım konusunda, madenlerin aranması ve işletilmesi ile ilgili konularda ve Ticaret ve Sanayi Odası gibi yapıların kurulması ile ilgili kanun görüşmelerinde konuşmalar yaptı. VII. Dönemde ise Türk harfleriyle basılacak olan altın para hakkında, vekâlet ve müdürlüklerin bütçeleri hakkında, Ulaştırma Bakanlığı kuruluşu ile ilgili konuda, Tarım Bakanlığı bünyesinde kurulan Toprak İşleri Genel Müdürlüğü hakkında, Belediye Kanunu'nda değişiklik yapılmasına dair hususlarda ve Sıtma Savaşı Kanunu gibi hususlarda konuşmalar yaparak görüşlerini beyan etti

Meclis içi çalışmalarının yanı sıra Şark İstiklal mahkemesi Başkanlığı, Uluslararası Parlamentolar Birliği Türk Grubu saymanlık görevi, Ziraat Bankası Yönetim Kurulu Üyeliği gibi meclis dışı görevlerde bulunan Mazhar Müfit Bey'e Kansu soyadını Mustafa Kemal Atatürk verdi (Kansu,1966: XIII; Sezgin, 2015: 80-135; TBMM Albümü,2010: 318)

1946 seçimlerinden sonra Milletvekilliği görevini bırakmış olan Mazhar Müfit Kansu, Mart 1948'de "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" başlığı adı altında Son Telgraf Gazetesinde yayımlamaya başladığı anılarını 8 Kasım 1948 tarihinde sonlandırdı (Sezgin, 2015: 141). Ziraat Bankası Yönetim Kurulu üyeliği Devam ederken 12 Kasım 1948 yılında vefat etti.

Mehmet Atıf TÜZÜN

1885 yılında Arhavi ilçesinin Kemerköprü köyünde doğan Atıf Bey'in babası I. Dönem Lazistan Milletvekilliği yapmış olan İbrahim Şevki Bey annesi ise Fatma Hanım'dır (TBMM Arşivi, Hal Tercürmesi, Çoker, 1993: 636). 4 çocuk sahibidir (TBMM Albümü,2010: 318). İlköğrenimi köyünde bulunan Sıbyan Mektebinde tamamladı ve sonra Eskişehir Mihalıççık ilçesinde eğitimine devam ettikten etti ve oradan ailesi ile İstanbul'a geldikten sonra Beyazıt Rüştiyesinde ve Mercan İdadisinde okudu. 1907 yılında Mülkiye mektebine girdi ve buradan mezun olduktan sonra stajını yapmak üzere Bağdat vilayetine mahiyet memuru olarak atandı (Mücellitoğlu, 1969: 729; Çoker, 1993: 636). 24 Ocak 1915'te Bağdat Mektebi Sultanisi Müdür Vekilliği'ne atandı ve sonra Erkek Öğretmen Okulunda öğretmenlik ve Galatasaray Lisesi'nde müdürlük yaptı (Yıldırım &Zeynel, 2010; 42).

Horasan ve Cezire Kaymakam vekilliği yaptıktan sonra I.Dünya savaşına yedek subay olarak katılan Atıf Bey burada göstermiş olduğu fedakarca mücadelesinden dolayı savaş madalyası aldı. 1918-1919 yılları arasında sırasıyla Tafile, Bünyan-ı Hâmit, Boğazlıyan ve Develi Kaymakamlıkları yaptı ve son görev yerinde Mustafa Kemal Paşa'nın genelgesi doğrultusunda Develi'de Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurarak Kozan Cephesi'nde Fransızlarla çarpıştı (Çoker, 1993: 636).

TBMM'nin Döneminde Kayseri Milletvekilliğine seçilmiş olan Atıf Bey, Yenihan ayaklanması sebebiyle 15 Mayıs 1920 tarihinde milletvekilliği devam etmek suretiyle Tokat mutasarrıflığına atandı. Fakat Nisâb-ı Müzakere Kanununun, memurluk ile milletvekilliğinin bir kişi üzerinde bulunmasını yasaklaması dolayısıyla bu görevinden 5 Ekim tarihinde ayrıldı (Başaran, 2017: 232).

II. Dönem Milletvekilliği seçimine Kırşehir Mutasarrıflığı görevinde bulunması sebebiyle katılmadı ve Kırşehir il olduktan sonra görevini Vali olarak devam ettirdi. Millî Mücadele döneminde cephede ve mecliste yapmış oldu-

ğu özverili çalışmaları sebebiyle 17 Mart 1924 tarihli Meclis kararı ile Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi. 11 Ocak 1925 tarihinde Ankara Valiliğine atanan Atıf Bey, bu görevini devam ettirirken 14 Haziran 1926 tarih ve 854 sayılı Millî Mücadele'ye katılmayan memurların durumunu incelemek üzere kurulmuş olan "Heyet-i Mahsusa" başkanlığını görevini de yürüttü. 23 Haziran 1927 yılında Şura-yı Devlet (Danıştay) Mülkiye Dairesi Başkanlığı'na atandı (Mücellitoğlu, 1969: 729; Çoker, 1993: 636-637).

III. Dönem Rize Milletvekilliğine seçilen fakat 31 Ekim 1927 tarihinde görevinden çekilen Atıf Tüzün, IV. Dönem Rize, V-VI-VII ve VIII. Dönem Çoruh Milletvekilli olarak 1950 yılına kadar mecliste yer aldı (Çoker, 1993: 637). Bu vakitten sonra başka bir görevde bulunmayan ve Fransızca bilen Mehmet Atıf Tüzün 1970 yılında 85 yaşında Ankara'da vefat etti (Çufalı, 2012: 703-704).

VI. Dönem Artvin Milletvekilliği döneminde Dâhiliye Encümeni başkan vekilliği ve çiftçi mallarının korunması hakkındaki encümen üyeliği yaptı. VII. Dönemde İçişleri Komisyon üyeliği ve Başkan vekilliği görevini üstlenen Atıf Bey VIII. Dönemde de İçişleri Komisyon üyeliği ve başkanvekilliği görevini devam ettirdi (Çufalı, 2012: 307-308).

Ali Rıza Erem

1883 yılında doğan, evli ve bir çocuk babası olan Ali Rıza Bey Erkan-ı Harbiye Mezunudur ve Almanca ve Fransızca bilmektedir. Babasının adı Mahmut, annesinin adı Hamide'dir.

Ali Rıza Erem Çoruh Milletvekilliği öncesinde Kaymakamlık, Millî Müdâfaa Vekâleti Sevkiyat ve Nakliye Umûm Müdürlüğü, Şube Müdürü, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye 3. ve 5. Şube Müdürü, Eski Şark Demiryolları, Anadolu-Bağdat Demiryolları Askerî Harp Komiseri, Erkân-ı Harbiye Mektebi Harp Tarihi Muallimi, Osmanlı Bankası İdare Meclisi Azası, Devlet Demiryolları Umûm Müdürü, İstanbul Vilâyeti İdare Heyeti ve Umûmî Mec-

lis Azası, İstanbul Halk Evi Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyasına da sahip olan Ali Rıza Erem (TBMM Albümü, 2010: 385), VI., VII.ve VIII. Dönem Çoruh milletvekilliği yapmıştır (BCA, 30.10/76-499-19).

İçişleri Bakanlığı 1947 yılı Bütçesi, Milli Savunma Bakanlığı 1949 Yılı Bütçesi, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanun Tasarısını İnceleyen Geçici Komisyona Ulaştırma Komisyonundan üç üye Seçilmesi, Milli Savunma Bakanlığının Kuruluş ve görevlerine dair kanun, Yüksek Askeri Şuranın Teşkilat ve görevleri hakkında 636 sayılı kanunun 2. Ve 3. Maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Türk Ceza kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesi, Milletvekilliği seçimi kanunu gibi konularda konuşmalar yaparak fikirlerini beyan etmiştir (https: //www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik.tutanak_hazirla?v_meclis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AL%DD%20RIZA%20EREM&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=12.04.2021 tarihinde erişim sağlandı). 1 Mayıs 1969 yılında vefat etmiştir (TBMM Albümü, 2010: 385).

Sonuç

Yapılan çalışma sonucunda, TBMM'nin II. Dönemin'den itibaren Artvin ili meclise temsilci göndermeye başladığı ve belirtilen dönem içinde Artvin ilini toplamda 13 Milletvekilinin temsil ettiği görülmektedir. Mecliste bu dönemde Artvin ilini ilk temsil eden kişi Hilmi Gür'dür. Aynı zamanda çalışma sonucunda Artvin ilini, II. Dönemde Hilmi Gür, III. Dönemde ve IV. Dönemde Asım Us, Mehmet Ali Okar, VI. Dönemde ve VII. Dönemde ise Mazhar Müfit Kansu, Ali Rıza Erem, Asım Us ve Mehmet Atıf Tüzün Beyler temsil ettiği sonucundan hareketle Artvin şehrinde en fazla Asım Us'un Milletvekilliği yaptığı aynı zamanda Hilmi Gür haricinde diğer vekillerinin hepsinin en az II. Dönem Artvin şehrini mecliste temsil ettikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra çalışma sonucunda Artvin Milletvekillerinden Mehmet Atıf Tüzün Kayseri ve V. Dönem Çoruh Vilayeti, Mazhar Müfit Kansu ise Hakkâri, Denizli ve V. Dönem Çoruh Milletvekilliği de yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Artvin Milletvekillerinin, askerlik, gazetecilik ve öğretmenlik gibi çeşitli mesleklerde yaptıkları görülmüştür. İncelenmiş olan Tek Parti döneminde seçilmiş olan milletvekillerinden sadece Mehmet Atıf Tüzün Artvin doğumludur.

Millî mücadeleyi de desteklemiş olan Artvin Milletvekilleri gerek gazetelerinde gerekse yazmış oldukları eserlerle bu sürece destek vermiş Asım Us, Mehmet Ali Okar ve Mazhar Müfit Kansu Mustafa Kemal Paşa ile beraber Milli mücadele döneminde çok yakın ilişkiler de kurmuşlardır.

Kaynakça

AKBAYAR, Nuri, KOLOĞLU, Orhan (1996), "Gazeteci Bir Aile Us'lar", *Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay.*, Ankara.

ALPASLAN, Erhan (2018) "Maraş Milletvekillerinin Karakteristik Özellikleri ve Yasama Faaliyetleri (1923-1950)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, Sayı 2.

ALTINBAŞ, Canan (2019), "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Yerel Basına Bir Örnek: Bitlis'te Yayımlanan Yurt Yolu Gazetesi (1938-1944)", Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ARIBURNU, Kemal (1997), "Sivas Kongresi", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara.

ARSLAN, Ali., ARSLAN, Gülten (2013), "Geçmişten Günümüze Artvin Milletvekilleri: 1946'dan Bugüne Artvin Milletvekillerinin Sosyolojik Analizi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36.

BAŞARAN, Sinan (2017), "Rize Siyasi Tarihi (1923-50)", Yayınlanmış Doktora Tezi, Trabzon.

BCA, 30.10./75.493.13.

BCA, 30.10/76-499-19.

ÇADIRCI, Musa (2006), "Artvin Tarihine İlişkin Belgeler"*, Bizim Atabarı, Turizm Tanıtım Kültür Sanat Dergisi,* Ankara, Sayı 18-19, 2006, s. 11-14.

ÇIKLA, Selçuk (2007). "Türk Edebiyatında Kanon ve İnkılâp Kanonu", Muhafazakâr Düşünce Dergisi, S. 13-14.

ÇOKER, Fahri (1993), "Türk Parlamento Tarihi TBMM-I. Dönem 1919-1923", TBMM Vakfı Yayınları, C.3, No: 6, Ankara.

ÇUFALI, Mustafa (2012), "Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem 1946-1950", *TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları* C.3, No: 146, Ankara.

DENİZLİ, Hikmet (1996), "Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri", *T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara.

KANSU, M. Müfit (1966), "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, C.I, Ankara.

Kurun, 22 Kasım 1934, s.1.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (26 Şubat 1920), Dönem 4, Birleşim 14, C.1.

MÜCELLİDOĞLU, A. Çankaya (1968), "Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler", C.III., Mars Matbaası, Ankara, C. III.

OKAR, M. Ali (2013), "Osmanlı Balkanları'nın Son On Yılı", (Haz. Ahmet Mesut Okar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ÖZDER, M. Adil., AYDIN, Abdullah (1969). "Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemesi Artvin İli I", Ankara.

ÖZTÜRK, Kâzım (1993), "Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927", *TBMM Vakfı Yayınları*, C.3, No: 3, Ankara.

ÖZTÜRK, Vicdan (2013), "İbrahim Süreyya Bey'in(Yiğit) Hayatı ve Parlamenter Faaliyetleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,*Volume 8/5 Spring, p. 631-643, ANKARA.

PARLATIR, İsmail (2012), "Osmanlı Türkçesi Sözlüğü", *Yargı Yayınevi*, Baskı 5, Ankara.

PAYASLI, Volkan (2020), "Asım Us ve Vakit: Milli Mücadele Yıllarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Güz, Sayı 203, 201-254.

POLAT, N. Hikmet (2004), "Musavver Erganun Dergisi". TÜBAR. XV.

SATI, Sevgi (2019), "Asım Us'un Milletvekilliği Döneminde Yakın Tarihimizin Önemli Olaylarına Bakışı (1927-1950)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Karaman.

SEZGİN, Ahmet (2015), "Mazhar Müfit Kansu ve Siyasi Faaliyetleri (1923-1939)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

SEZGİN, Ahmet, KELEŞ, Zülal (2014), "Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Kansu", *BELGi Dergisi*, Sayı 8 (Yaz 2014/2).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 9, İçtima 1.

TATAR, Cengiz (2018), "Türk Havacılık Tarihi(1909-1954) Milli Mücadele Öncesi Sonrası Türk Havacılığı", Yayınlanmış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.

TBMM Arşivi, Hal Tercürmesi.

TBMM Arşivi, Personel Özlük Dosyası.

TOKER, Hülya, ASLAN, Nurcan (2009), "Birinci Dünya Savaşına Katılan Albay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri", *Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara.

US, Asım (2012), "Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım", Kitabevi Yayınları, İstanbul.

UYSAL, Zeynep (1991), "Us Kardeşler ve Vakit Gazetesi", İstanbul Basın Kurumu Tesisleri, İstanbul.

YALMAN, A. Emin (1970), "Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim", Yenilik Basımevi, İstanbul, C.I-III.

YAVUZ, Nuri (2020), "Artvin Araştırmaları II", *Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları*, Ankara

YILDIRIM, Sema, ZEYNEL, B. Kemal (Ed.) (2010), "TBMM Albümü (1920-2010)", *TBMM Basım ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları,* C.1, 2. Basım, No: 1, Ankara.

İnternet Kaynakları

https: //www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik.tutanak_hazirla?v_meclis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AL%DD%20RIZA%20EREM&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=

https: //core.ac.uk/download/pdf/38327683.pdf

http: //www.oktayaras.com/m-asim-us/tr/29213

https: //www.yurtgazetesi.com.tr/genel/ataturk-83-yil-once-asim-us-adiyla-ne-yazdi-h103158.html

http: //teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/us-mehmet-asim

https: //ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Mazhar_M%C3%BCfit_Kansu_(1873-1948)

http: //www.aysetulun.com/11481-ata-ar-mazhar-mufit-kansu/

https: //erzurumportali.com/shf/3422/Ataturk-Erzurum-Kongresi

https://kuvarshan.tr.gg/Artvin-Ve-Bak%26%23305%3Brk.oe.y-K.oe.y.ue.Geni%26%23351%3B-Bilgi.htm

7. BÖLÜM

ARTVIN İLİYLE İLGİLİ AĞIZ ALANINDA YAPILMIŞ OLAN DİL ÇALIŞMALARININ BİBLİYOGRAFYASI

Arş Gör. Mehtap ÖZTÜRK*

Türkçe, Ural-Altay Dilleri arasında yer alan ve günümüzde 12 milyon m²'lik bir alanda yaklaşık 220 milyon kişi tarafından konuşulan dünyanın bilinen en eski ve en zengin dillerinden biridir. Türkçenin çeşitli coğrafyalarda, oldukça fazla kişi tarafından iletişim, bilim ve sanat dili olarak kullanılması, farklı lehçe ve ağızlarının da oluşmasına zemin hazırlamıştır. Oldukça çok sayıda lehçe ve ağıza sahip olması Türkçenin gelişmişliğinin ve zenginliğinin göstergesidir (Ayyılmaz ve Ayyılmaz, 2018: 7).

Ağızlar, bir dilin veya bir lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleridir (Korkmaz, 1992: 4). Anadolu coğrafyasında bugün birbirinden farklı ağızların bulunması 11. yüzyıldan itibaren bu topraklara yerleşen Oğuz boylarının farklı ağız özelliklerine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Anadolu'ya çeşitli zamanlarda ve çeşitli nedenlerle gelen Oğuz dışı Türk unsurlarla, yabancı unsurların da bu ağızların oluşumunda önemli katkıları olmuştur. Aynı yahut benzer özelliklere sahip bu ağızlar, tarihî ve etnik yapı ile bağlantılı olarak Anadolu'nun belirli yörelerinde kümelenmiştir. Bu kümeler, iç göçlerin sebep olduğu karışma ve kaynaşmalarla, eğitim-öğretimin ve iletişim araçlarının etkisine rağmen, varlıklarını sürdürmektedirler (Karahan, 2017: 1).

* Fırat Ü., İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: omehtap36@gmail.com ORCID: 0000-0002-6451-0398

Türkiye Türkçesi ağızları, ilk yazılı belgelerini 13. yüzyıldan itibaren vermeye başlayan ve günümüzde Anadolu ve civar sahalarda kullanılan Oğuz kökenli Türk yazı dilinin ağızlarıdır. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak yapılan çalışmalar 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Ağızlarla ilgili ilk çalışmaların daha çok yabancı araştırmacılar tarafından yapıldığı görülmektedir. Yerli araştırmacılar ise 1940'lı yıllardan sonra Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalara ağırlık verir (Buran, 2010: 15-16). 1940 yılından itibaren başta Ahmet Caferoğlu, Zeynep Korkmaz, Tuncer Gülensoy, Saadettin Buluç, Ahmet Bican Ercilasun, Efrasiyab Gemalmaz, Selahattin Olcay, Mecdut Mansuroğlu, Ahmet Buran, Leylâ Karahan olmak üzere birçok Türk araştırıcı Türkiye Türkçesi ağızlarına dair önemli derleme, araştırma ve inceleme çalışması yapmışlardır. Bunların yanı sıra pek çok üniversitede çeşitli il, ilçe ve köy ağızları; lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırılarak çalışılmış ve çalışılmaya devam etmektedir. Neticede Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan çalışmalar önemli bir seviyeye ulaştığı görülmektedir (Alkaya, 2006: 4).

Artvin ili, Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan bir sınır şehridir. Doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, batıs ında Rize ve kuzeyinde Gürcistan yer almaktadır. Anadolu'nun Kafkasya ile buluştuğu noktada, Kafkasya'dan gelen toplulukların göç güzergâhında bulunması sebebiyle Artvin, çok eski dönemlerden beri farklı toplum ve kültürlerin etkisinde kalmaktadır (Yavuz, 2020: VII). Bu durum, Artvin yöresinin kendisine özgü ağız özelliklerinin oluşmasına sebebiyet vermektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifiyle ilgili en ciddi ve ayrıntılı çalışma Leylâ Karahan tarafından yapılmıştır. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde, Anadolu ağızlarını Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üç ana grupta toplamaktadır. Karahan, bu tasnifi yaparken ses, şekil ve söz dizimi özelliklerini ayırıcı ve belirleyici özellik olarak ele almış, ana ağız gruplarını belirledikten sonra alt ağız gruplarını, ses özelliklerini esas alarak belirlemiştir (Alkaya, 2018: 1365). Kuzeydoğu Grubu Ağızlarını 3 alt gruba ayıran Karahan, Artvin ağzını; Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş, Camili, Meydancık, Ortaköy (Artvin) ağızlarıyla birlikte III. alt gruba dahil eder (Karahan, 2017: 113).

Bibliyografya çalışmaları, genel anlamda araştırılan konu ile ilgili nelerin araştırılıp araştırılmadığı ve hangi kaynakların çalışmalarda yer alıp almadığı konusunda gerekli bilgileri ortaya koyan ve bu anlamda araştırmacılara kapsamlı bir literatür sunan çalışmalardır. Bu çalışmada Artvin ile ilgili ağız alanında yapılmış olan dil çalışmalarına dair bir bibliyografya çalışması ortaya konulacaktır.

Kitaplar

Caferoğlu, A. (1942). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar-I (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Coşkun, O. (2013). *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz Varlığı (Artvin-Rize-Trabzon): Yunanca, Ermenice, Lazca, Gürcüce ve Türkçe Kaynaklara Göre*. İstanbul: Çatı.

Kabadayı, M. (2001). *Doğu Karadeniz Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü*. İstanbul: Gelenek Yayınevi.

Koruk, Ö. (2021). *Yusufeli Ağzı*. Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları.

Önal, Ü. (2006). *Ardanuç ve Çevresinde Sülale Adları*. Artvin.

Şenol Pehlivan, S. (1993). *Artvin-Ardanuç Ağzından Derlemeler.* Bursa: Ön-Mat Matbaası.

Şenol Pehlivan, S. (2015). *Ardanuç Ağzı: İnceleme-Derlemeler-Sözlük*. Bursa.

Turan, Z. (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yavuz, N. (2020). *Artvin Bibliyografyası*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları.

Artvinli, T. (2013). *Artvin Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Chiviyazıları.

Tezler

Acar, T. (1972). *Artvin ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Arslan Erdem, N. (2019). *Artvin'de Çocuk Oyunları (Derleme, İnceleme, Tasnif)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, A. E. (1968). *Ardanuç ve Şavşat Ağızları: (Âşık Karşılaşmaları, Maniler, Bilmeceler, Atasözleri ve Deyimler, Folklor Kelimelerinin Sözlüğü*). Bitirme Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Aydın, A. (1965). *Çoruh Ağzı /ARTVİN/*. Ankara: A. Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.

Bayramin, N. (2014). *Artvin İli Arhavi İlçesi Derecik Köyü Ağzı (İnceleme, Metinler ve Sözvarlığı)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü.

Çelikarslan, A. (2018). *Artvin İli Murgul İlçesi Folkloru (Metin-İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demiray, E. (2011). *Ahıska Türkleri Ağzı.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Erdoğan, A (1970). *Şavşat Ağzı ve Folkloru /ARTVİN/*, Ankara A. Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.

Ertürk, H. (2015). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Demirkent (Erkinis) Köyü Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: MSKÜ Türk Dili.

Havuz, H. (2018). *Artvin İlçe Merkez ve Köylerinde Derlenen Memoratların Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işık, N. (1998). *Doğu Karadeniz Efsanelerini Derleme ve Araştırma (Trabzon, Rize ve Artvin Efsaneleri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Maldar, S. (2018). *Çağdaş Kıpçak Lehçelerinin Ortak Sesleri ve Ses Olaylarının Trabzon, Rize ve Artvin Ağızları İle Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Mercan, E. (1986). *Artvin Bölgesi Göçebe Ağzı Üzerine Bir Dil Çalışması*. Erzurum: Atatürk Ü. Türk Dili Mez. Tezi.

Polat, F. (1999). *Şavşat ve Yöresi Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tan, S. (1976). *Hopa Kıyısı ve Köyleri Ağzı /ARTVİN/*. Erzurum: Atatürk Ü. Türk Dili Mez. Tezi.

Topçu, Ö. (1995). *Şavşat Ağzı Üzerine Bir İnceleme /ARTVİN/*. Malatya: İnönü Ü. Türk Dili Mez. Tezi.

Türemen, İ. (1963). *Şavşat Ağzı /ARTVİN/*. Ankara: A. Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.

Uyğur, S. (1997). *Artvin İlinin Sarıbudak (Melo) Köyünün Ağzı*. Erzurum: Atatürk Ü. Türk Dili Mez. Tezi.

Yıldırım, N. (1994). *Artvin-Yusufeli Ağzı*. Ankara: A. Ü. DTCF Türk Dili Mez. Tezi.

Makaleler

Abid, S. (2020). "Artvin Ağzındaki Şimdiki Zaman Eklerinin Şeki Ağzındaki Görünümü." *Social Sciences Studies Journal* 6. 64, s. 2587-2595.

Abid, S. (2016). "Şeki Ağzının Söz Varlığında Arkaik Kelimeler". *İnternational Journal of Language Academy,* Volume 4/2 Summer, s. 193-207.

Altuntaş, A. F. (2019). "Artvin İlinin Şavşat İlçesinde Kullanılan Hayvan Adları Üzerine Bir Deneme." *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 37-52.

Alyılmaz, S. (2000). "Doğu Anadolu Ağızlarında İsim Yapım Ekleri". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, s. 13-19.

Blaesing, Uwe. Artvin Yöresel Sözlüğünden Örnekler: Türkiye Türkçesine Etimolojik Katkılar. Workshop on Turkish Dialects II Orient Institute, 18-19 November 2005, *İstanbul Türk Dilleri Araştırmaları*, 19 (2009), s. 17-31.

Bulut, S. (2017) "Ahıska Bölgesi Türkleri Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar-I". *Asya Studies*, 2. 2, s. 9-16.

Çağatay, İ. (2014). Fiziki Özelliklerine Göre Keçi Adları (Artvin - Arhavi Özelinde), *Acta Turcica*, Yıl. 6, S. 1/1, Ocak, s. 1-13.

Demirel, F. (Temmuz 1972). Artvin Folkloru: Bir Güldeste, *TFA* XIV/274, s. 6296.

Ersöz, S. (Yaz 2010). Artvin İli Zeytinlik Köyü Manileri ve Ağız Özellikleri. *TDİD*, C. X, S. 1, s. 49-66.

Ersöz, S. (2010). "Artvin İli Zeytinlik Köyü Manileri ve Ağız Özellikleri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 10. 1, s. 49-66.

Gökdağ, B. A. (2011). "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe İle Etkileşimleri." *Karadeniz Araştırmaları* 8. 11, s. 11-134.

Güneri, M. (2020). "Ardanuç Ağzında Eklere Örnekler." *Turan-Sam* 12. 46, s. 195-202.

Güneş, B. (2018). Derleme Sözlüğü'ne Göre Trabzon, Rize ve Artvin İllerine Ait Bitki Adlarının Kavram Düzeyi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 56, s. 39-49.

Hunutlu, Ü. (2014). "Yusufeli'nin Ersis (Kılıçkaya) Köyü Ağzında /-r/, /-(y)Er/, /-(y)Ür/ Eklerinin Zaman Görevi Bakımından Ayrımı" *Turkish Studies Dergisi*, Volume 9, s. 369-380.

Kara, K, Güzel, F. (2019). "Artvin İli, Şavşat İlçesi, Yukarı Koyunlu (Süles) Köyünden Derleme Sözlüğü'ne Katkılar." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5. 1, s. 37-52.

Küçük, M. (2013). "Anadolu Ağızlarındaki Doğu Kökenli Sözcüklerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri -Ünsüzler-", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20, 2, s. 39-78

Önal, Ü. (Kasım 1993).Ardanuç Bölgesinde Hayvanlara Verilen Adlar / ARTVİN/. *ERC*. Y. 16, S. 191, s. 13.

Özek, F. (Kış 2012). "Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri". *Turkish Studies*, Volume: 7/1, s. 1751-1765.

Özkan, İ. E. (2007). Ardanuç Ağzı ile Divânu Lûgat-it-Türk ve Derleme Sözlüğü Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi /ARTVİN/, *Erciyes Ü. SBED*, II, S. 23, s. 211-221.

Şanlı, C. (1996). "Kırklareli, Erzurum ve Artvin İllerimizden Derleme Sözlüğü'ne Katkılar." *Türk Dili,* 552, s. 542-547.

Torun, H. (2010). "Şavşat Ağzından Derlemeler II". *Bizim Ahıska* 18, s. 36-37.

Torun, H. (2010). "Şavşat Ağzından Derlemeler III". *Bizim Ahıska* 20, s. 34-35.

Torun, H. (2011). "Şavşat Ağzından Derlemeler IV". *Bizim Ahıska* 22, s. 40-42.

Torun, H. (2011). "Şavşat Ağzından Derlemeler V". *Bizim Ahıska* 23, s. 45-47.

Torun, H. (2011). "Şavşat Ağzından Derlemeler VI". *Bizim Ahıska* 24, s. 24-27.

Torun, H. (2012). "Şavşat Ağzından Derlemeler VII". *Bizim Ahıska* 26, s. 34-35.

Torun, H. (2012). "Şavşat Ağzından Derlemeler VIII". *Bizim Ahıska* 27, s. 31-34.

Torun, H. (2012). "Şavşat Ağzından Derlemeler XI". *Bizim Ahıska* 28, s 31-33.

Torun, H. (2010). "Şavşat Ağzından Derlemeler." *Bizim Ahıska* 17, s. 37-38.

Torun, H. (2011). "Şavşat Akdamla Köyünden Atasözleri ve Deyimler I". *Bizim Ahıska* 13, s. 30-31.

Torun, H. (2011). "Şavşat Akdamla Köyünden Atasözleri ve Deyimler II". *Bizim Ahıska* 14, s. 47-49.

Tozkoparan, A. (1966). "Ardanuç Adı Üzerine". *Türk Folklor Araştırmaları* 10. 201, s. 4049-4050.

UYĞUR, S. (2013). Artvin İlinin Sarıbudak Köyünde Kullanılan Kişi Adları İle Bunlarda Meydana Gelen Ses Değişimleri. *Diyalektolog*, S. 7, s. 63-92.

Uyğur, S. (2016). "Ahıska-Ardahan-Artvin-Batum-Rize-Trabzon Hattında/+(a) y/~/+ a/Eki." *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)* 2. 2, s. 457-473.

Uyğur, S. (2013). "Artvin İli Sarıbudak Köyü Ağzındaki Kişi Adları ile Bunlarda Meydana Gelen Ses Değişimleri." *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi* 7, s. 63-103.

Bildiriler

Çubukcu, M. (2019). Erzurum, Kars, Ardahan ve Artvin Ağızlarında Akrabalık Adları, *V. UTTAAÇ* (7-8 Kasım, Çukurova Üniversitesi, Adana)'ye sunulan bildiri.

Demir, N. (2000). Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesinin İzleri, IV. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, s. 417-424.

Göztaş, G. (2018). "Artvin Ağızlarında Gez Sakla Fiilleri." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Artvin Sempozyumu* 18-20 Ekim, Artvin.

Güllüdağ, N. (2009). Artvin Ağzındaki Gürcüce Kelimeler, *TTAAÇB* (25-30 Mart 2008, Şanlıurfa), TDK Yay., Ankara, s. 237-250.

Güneri, M. (2010). Ardanuç Ağzıyla İlgili Yapılan Derleme Çalışmaları / ARTVİN/, *III. UTTAAÇ* (30 Eylül-01 Ekim, Sakarya)'ya sunulan bildiri.

Güneri, M. (2017). Artvin Ardanuç Ağzı Söz Varlığı ve Özellikleri /ARTVİN/, *8. UTDK* (22-26 Mayıs, Ankara)'ya sunulan bildiri.

Özbek, F. (2009). "Doğu Grubu Ağızlarında Ünlü Uyumlarının Bozulması", *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, Ankara: TDK Yay.

Şahingöz, M., Yahşi, İ. (2018). "Artvin İli ve Çevresi Hakkında Literatür Taraması." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Artvin Sempozyumu* 18-20 Ekim, Artvin, s. 731-755.

Turan, Z. (2009). Anadolu Ağızlarında Önleşme/Artlaşma Olaylarının Fonetik Esaslarının Çözümlenmesi (Uşhum Ağzı Örneği) /ARTVİN/, *TTAAÇB* (25-30 Mart 2008, Şanlıurfa), Ankara: TDK Yay., s. 731-742.

Uyğur, S. (2010). "Yusufeli Ağzındaki Kıpçakça Kelimeler" *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, s. 341-344.

Yaylı, G. (2018). "Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Artvin İlinden Kaydedilen Kelimelerin Tespiti." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Artvin Sempozyumu* 18-20 Ekim, Artvin.

Sonuç ve Değerlendirme

Artvin ili ve çevresi geçmişten günümüze çeşitli toplulukların uğrak yeri ve yerleşim noktasıdır. Anadolu ve Kafkasya'nın; Doğu Karadeniz ve Kuzey Doğu Anadolu'nun kesişim noktasında bulunması bu sahanın hem tarihî hem kültürel anlamda zenginleşmesine sebep olmuştur. Bu zenginlik içerisinde sadece Türk kökenli topluluklar olmayıp aynı zamanda Gürcü ve Ermeni gibi farklı milletler de kültürel katmanın içerisinde yer almaktadır. Ayrıca Kafkas topraklarına da yakın olması itibariyle Kafkas kökenli Türk toplulukları ile kültürel bir bağ kurulmaktadır.[1] Gürcü ve Ermenilerinden ve Kafkas kökenli Türk topluluklarından kelime alışverişinde bulunmak, sık sık bu milletlerin ve toplulukların diliyle yahut lehçesiyle etkileşimde bulunmak Artvin'e kendine has ağız özellikleri gösterme imkanı sağlamaktadır.

Artvin iliyle ilgili yapılan ağız çalışmalarına bakıldığında 10'u kitap, 19'u tez, 35'i makale ve 11'i de bildiri olmak üzere toplam 75 çalışmanın ortaya konulduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları içinde önemli bir yere ve öneme sahip olmasına rağmen, Artvin ağzının yeterince işlendiği söylenemez. Turgut Acar'ın 1972 senesinde yaptığı *Artvin ve Yöresi Ağızları* çalışması dışında Artvin merkez ağzını esas alan genel bir çalışma yapılmamıştır.

Merkez ilçeye ve köylerine ait 4; Yusufeli ilçesine ve köylerine ait 2; Şavşat ilçesine ait 4; Ardanuç, Murgul, Arhavi ve Hopa ilçelerine ait 1'er çalışma olmak üzere toplamda 14 (1 doktora, 8 bitirme tezi, 5 yüksek lisans tezi) tez yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunun lisans ve yüksek lisans düzeyinde kalan ve bölge ağzını bütün olarak ele alıp incelemeyen çalışmalar olduğu açıktır. Borçka ve Kemalpaşa ilçelerini ele alan herhangi bir tez çalışması da bulunmamaktadır.

Yapılan çalışmalar alana katkı sağlayan ve bu yörenin ağız özelliklerinin tespit edilmesine yardımcı olan çalışmalardır. Ancak Artvin ve yöresi ile ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğu ve daha çok çalışma yapılması gerektiği görülmektedir.

---

1 Güven, O. (2021). Türk Kültür Coğrafyasında Artvin Halk İnançları. *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, s. 109-128.

Kaynaklar

Alkaya, E. (2007). "Elazığ Ağzı Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un Bu Çalışmalara Katkısı", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (10-12 Nisan 2006), Bildiriler, Erciyes Üniversitesi Yay., 3-14, Kayseri.

Alkaya, E., (2018). Gaziantep Ağzı ve Bu Ağızla İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep*, 1361-1384.

Alyılmaz, S, Alyılmaz, C. (2018). Ağız Bilimi Çalışmalarının Türkçe Öğretimi Açısından Önemi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (45), 7-38.

Buran, A. (2010). Türkiye Türkçesi Ağız Atlasının Önündeki Sorunlar. *Diyalektolog*, S. 1, s. 15-20.

Gülensoy, T., Alkaya, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Güven, O. (2021). Türk Kültür Coğrafyasında Artvin Halk İnançları. *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, s. 109-128.

Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Yavuz, N. (2020). *Artvin Bibliyografyası*. Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları.

8. BÖLÜM

ARTVİN AĞZIYLA TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN FONOLOJİK BAĞLANTISI

Dr. Öğr. Üyesi Sabina ABİD*

Giriş

Fonoloji (ses bilgisi), herhangi bir dilin seslerinin özelliklerini inceleyen ses bilimidir. Sesler, bir dilin yaşamasını ve nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bir araçtır. Kelimelerle dil bilgisi yöntemleri sesler yoluyla yaşar. Dilin sesleri, bu seslerin yapısı ve dildeki seslerin değişme kurallarıyla ilgili olan ses bilgisi araştırmalarında önemli bir yer tutar. Bir ses bir kelimenin yapısında olmayıp birçok kelimede bulunur. (Karaağaç, 2013: 658).

Anadolu bölgesi, esas itibariyle dil ve ağız özellikleri bakımından Oğuz Türkçesine dayanan bir Oğuz ülkesidir. Anadolu'ya göç eden Oğuz dışı Türk kavimler de yerleştikleri yerlerde bağımsız bölgeler oluşturarak mensup oldukları lehçelere ait özellikleri devam ettirmişlerdir (Korkmaz,1971: 21-22). Anadolu'da Oğuzlarla beraber diğer Türk unsurların birlikte yaşadığı birçok bölge vardır. Bunlar arasında Artvin bölgesi, ağız itibariyle Oğuzca ve Kıpçakça'nın karışık kullanımına göre güzel bir örnek olarak gösterilebilir.

Artvin ağzı, Leyla Karahan'ın sınıflandırmasına göre merkez ağız, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Ardahan, Posof ağzı ve Torul ağzı Doğu grubu ağızları içinde yer alırken, Artvin'in Arhavi, Borçka ilçesi ve Trabzon, Rize illeriyle birlikte Kuzeydoğu grubu ağızlarını oluşturur (Karahan, 1996: 97). Artvin ağzı, yazı diline bağlı kalmaksızın birçok fonolojik ve morfolojik ağız özelliklerine sahiptir. Bölge ağzında yazı dilinden ayrı gelişme göstermiş birçok

* Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin/Türkiye, sabinaabid@artvin.edu.tr, ORCID ID: https: //orcid.org/0000-00032502-7691.

fonolojik özellikler görülebilir. Bu gelişmelere, yazı dilindeki seslerden başka bölgeye özgü farklı seslerin kullanımında birçok ses olaylarında, özellikle ses değişimlerinde karşılaşılabilir. Artvin ağzında, yazı dilinde kullanılan bütün ünlüler yer almaktadır.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde ünlüler (Coşkun, 2010: 45).

	Ön ünlü		Orta ünl	Arka ünlü	
	Dar	Geniş	Dar	Dar	Geniş
Düz	i	e	ı		a
	e				
Yuv.	ü	ö		u	o

Artvin ağzında yazı dilindeki birçok ünlünün bulunması dışında bölgeye özgü ünlüler de kullanılır. Artvin ağzında yazı dilinden farklı kullanılan ünlüler: ä, ò, ė, í, å, â;

Artvin ağızlarında ı, ö, ü sesleri Erzurum tarafı köyler ağzında duyulurken, diğer ilçe ve köylerin ağızlarında bulunmaz (Artvinli, 2012: 1065).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde ünsüzler: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, p, l, m, n, r, s, ş, t, v, y, z

Artvin ağızlarında yazı dilinde bulunan ünsüzlerden başka şu ünsüzler de kullanılır: ġ, ḫ, ḳ, ǩ, ť, ţ, ķ

Çalışmada Artvin ağzıyla fonolojik bakımdan karşılaştırılan Türkmen Türkçesi, Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Doğu kolunu oluşturur. Türkmen Türkçesinde Oğuz Türkçesinin özellikleri bulunmakla beraber, Doğu Türkçesinin etkisinde kalarak Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin de özellikleri görülebilir (Buran-Alkaya, 2013: 110). Kıpçak Türkçesinin özelliklerini barındırması itibarıyla Artvin ağzı, Türkmen Türkçesiyle özdeştir.

Türkmen Türkçesi yazı dilinde 9 ünlü vardır: a, ä, e, i, ı, u, ö, ü. Bu 9 ünlünün uzun karşılıkları bulunmaktadır. Fakat uzun ünlüler yazıda gösterilmez. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki *e* sesi vardır: Türkmen Türkçesinde kullanılan *ä* sesi, Türkiye Türkçesinden farklı olarak *a* ile *e* arasında bir ses olup daha geniş ve açık telaffuz edilir.

Türkmen Türkçesindeki ünlüler şöyle bir şemayla gösterilebilir.

	Düz	Düz	Yuvarlak	Yuvarlak
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	ı
İnce	ä,e	i	ö	ü

Türkmen Türkçesi yazı dilinde 21 ünsüz bulunmaktadır: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z

Türkiye Türkçesiyle Türkmen Türkçesi yazı dilinde kullanılan ünsüzler birkaç farklı ünsüz dışında benzerlik gösterir. Türkmen Türkçesinde ñ ünsüzü Türkiye Türkçesinden farklı olarak yazıda kullanılır. Kalın ve ince g'yle kalın ve ince k, Türkiye Türkçesi alfabesinde olduğu gibi birer harf şeklinde gösterilir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak s ve z sesleri, Türkmen Türkçesinde peltek söylenir (Buran-Alkaya, 2013: 116-123).

Büyük Ünlü Uyumu

Artvin ağızları, ünlü uyumları bakımından yazı diline uymaz. Türkiye Türkçesi yazı dilinde uyuma girmeyen Türkçe ve yabancı kökenli bir kısım kelimelerin Artvin ağızlarında kalınlık- incelik uyumuna uyduğu görülebilir: *Türkçe kökenli:* alma, ana, birez, ķardaş; *Yabancı kökenli:* avara, edres, esker, ezen, ḫabar, nesip, teref, vesiyet, mahana (Ardanuç ağzı) (Şenol,2015: 55). Bu yönüyle Artvin ağızlarının Türkmen Türkçesiyle bağlantısı görülebilir. Türkmen Türkçesi yazı dilinde büyük ünlü uyumu sağlamdır: oodunçı, adamların, atasınıñ, ayralıkdan;

Türkmen Türkçesinde bazı Türkçe ve yabancı kökenli kelimeler kalınlık-incelik uyumuna uymuştur: *Türkçe kökenli:* alma, gardaş, ene; *Yabancı kökenli:* bahana, caahıl, galandar, amanat, gapıl, cahan, palav, alamat. (Buran-Alkaya, 2013: 121).

Küçük Ünlü Uyumu

Artvin ağızları, düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından Türkiye Türkçesi yazı dilinden ayrılır. Yazı dilinde uyuma giren birçok kelime ve ekler, Artvin

ağızlarında bu uyumun dışında kalır. Bu uyumsuzluk, şu ünlü değişmelerinin etkisiyledir: *ı,i>u değişmesi; u,ü>i değişmesi.*

Artvin ağızlarında yazı dilinden farklı olarak düzlük- yuvarlaklık uyumunu bozan bir diğer nedenlerden biri de son hecedeki dar yuvarlak ünlülerin (u,ü) düz-dar-ince (i) ünlüye dönüşmesidir. Bölge ağızlarında ekler genellikle tek şekilli olup ince ünlülü veya kalın ünlülü şekilleriyle kullanılır. bori, duri, ḳomşi, ḳuzi, ṭoġri, uli, yolçi (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 56-57). Bu uyumsuzluk, Artvin ağızlarını Türkmen Türkçesi yazı dili ve ağızlarıyla birleştirir. Türkmen Türkçesinde de küçük ünlü uyumu zayıf olup genel eğilim yuvarlak ünlüleri ilk heceden sonra kabul etmeyip kelimelerin ikinci hecesinden sonra gelen hecelerinde bulunan ünlüleri düzleştirmektir: Bu uyum çoğunlukla birinci ve ikinci hecelerde görülürken üçüncü hecede bozularak düz ünlülü biçimler kullanılır. Bazı eklerin (bildirme, belirtme, ilgi) yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmamaktadır: dovulçı, söygüli, bölünici, güni, düşündir, gurı, ogrı, böri; Bazı alınma kelimeler uyuma girmez: biradar, nepaga, geda (Buran-Alkaya, 2013: 122-123).

SES OLAYLARI
Ünlü Değişmeleri
Ünlü Yuvarlaklaşması

a,e,ı,i >o,ö,u değişmesi: Artvin ağızlarında ileri derecede yuvarlaklaşma görülmektedir. Bu yuvarlaklaşmada dudak ünsüzlerinin etkisi olmakla birlikte, dudak sesi olmadan da yuvarlaklaşmaya uğrayan kelimeler ve ekler görülebilir. Artvin ağzındaki yuvarlaklaşmaları, Eski Anadolu Türkçesinin devamı olarak yaygın şekilde görmek mümkündür: adum (adım); kaşoh- (kaşık), suva (sıva); hanum (hanım), çevur-(çevir), şuşe (şişe), devur-(devir), çakuç-(çekiç) (Yusufeli İlçesi Üşhum Köyü ağzı) (Turan 2006: 64). e>o değişmesi, özellikle Artvin'in Yusufeli ilçesi Demirkent (Erkinis) köyü ağzında yaygın kullanılan bir değişmedir: ceviz>covuz, devirdim>dovurdum, çevirmek>çovurmax (Artvinli, 2012: 1068).

Türkmen Türkçesinde yuvarlaklaşmalar özellikle v ünsüzünün etkisiyle ortaya çıkar. Bundan başka Türkmence kelimelerin ilk hecelerinde bulunan yuvarlak ünlüler, ikinci ve sonraki hecelerdeki düz geniş ünlüleri söyleyişte yuvarlak ünlülere dönüştürür: dovar (davar); tovşan (tavşan); tovuk (tavuk);

Söyleyişte: boşat-boşot (boşaltmak); boya- boyo (boyamak); gurak- gurok (kurak), yokarı- yokorı (yukarı), hovuz (havuz); çövür (çevir); övrül (evril); söy (sev) *söyleyişte:* börök (börek); böölök (parça); coğaap (cevap); dovam (devam), dövlet (devlet); dövraan (devran, kader); dövür (devir), mövsüm (mevsim) (Kara, 2012: 42-47).

Ünlü Kalınlaşması

e>a değişmesi: Bu ses olayı Doğu Karadeniz ağızlarında[1], önemli bir yere sahip olan karakteristik bir ses olayıdır. Artvin ağızlarında alıntı kelimelerde çok rastlanan bu durumun özellikle ilerleyici ve gerileyici benzeşme yoluyla *e* ünlüsünün kalınlaşarak *a* ünlüsüne dönüştüğü görülebilir: kere>-kera; beraber>barabar; köşelerinde>köşalarinda; hikaye>hekiya; merdiven>-merdivan; şikayet>şikyat; bahçe>baḫça; rahmet>raḫmat;

İki heceli kelimelerin son hecesinde bulunan e ünlüsünün kalınlaşarak *a* ünlüsüne dönüşmesiyle ilgili fazla sayıda örnek vardır: öyle>öyla; göre>göra; seksen>seksan; ile>ila; kimse>kimsa; gece>geca; ince>inca; işte>işta; böyle>beyla; geceleri>gecalari.

n ünsüzünün kalınlaştırıcı etkisiyle *e*'nin *a*'ya dönüştüğü birkaç örnekte görülebilir: sen>san; değirmenlerde>degirmanlarda (Koruk, 2019: 60). Yusufeli ağzında ilk seste de e>a değişimi görülebilir: emanet>amanat; elma>alma (Artvinli, 2012: 1067)

Türkmencede bazı alınma kelimelerin son hecesindeki *e*'ler *a* sesine dönüşerek ünlü kalınlaşması ortaya çıkmıştır: Fr.âteş>Trkm.aataş (ateş), Fr.bahâne>Trkm. bahana (bahane), Ar.haber>Trkm. habar (haber), Ar.hasret>Trkm. hasrat (üzüntü, keder. acı), Ar. hidmet>Trkm. hızmat (hizmet), Ar. sefer>Trkm. sapar (sefer), Ar.sûret>Trkm. suurat (resim, tablo, görünüş).

i>ı değişmesi: Bu değişim Artvin ağızlarında alıntı kelimelerde ilerleyici ve gerileyici benzeşmeden ve *ḫ*, *ǩ*, *n* ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisiyle ortaya çıkmıştır: vakit>vaḫıt; fakire>faǩıra; caminin>camının; hizmetlerinden>ḫızmetlarindan (Koruk, 2019: 60).

---

1 Rize İli ağızlarında da (Günay 2003: 65), Giresun ve Yöresi ağızlarında (Demir-Aydoğdu, 2009: 168).

Türkmencede bazı yabancı kökenli kelimelerde bulunan *i* sesi yerine *ı* sesi getirilerek ünlü kalınlaşması ortaya çıkmıştır: Ar.âdil>Tkm.adıl (adil); Ar. âlim>Trkm. aalım (alim); Ar. gâfil>Trkm. gaapıl (gâfil); Ar.siyâset>Trkm. sıyaasat (siyaset) (Kara, 2012: 48).

ü>u değişmesi: Artvin ağızlarında ü sesi fazla kullanılmadığından dolayı bu sesin kalınlaşarak u sesine dönüşmesi olayı sıkça görülür ve bölge ağzında karakteristik bir hal almıştır: üç>uç, gün>gun, düşmüş>duşmiş, tüp>tup, yüz>yuz, ömür>omur, büyük>boyuk, güzel>güzel, üstüne>usţina, düzdüler>duzdilar, üzdü>uzdi (Yusufeli ağzı) (Koruk, 2019: 62).

Türkmencede Türkçe kökenli bir kelimede bulunan *ü* ünlüsü, kalınlaşarak *u*'ya dönüşmüştür: DLT. küven>Trkm. guvan (Kara, 2012: 53). Bazı alıntı kelimelerdeki ötreler, Türkmencede ü yerine u sesiyle karşılanarak ünlü kalınlaşması ortaya çıkmıştır: Fr. düşmân>Trkm. duşmaan; Ar. müştâk>Trkm. muşdaak, Ar. sübût>Trkm. Subuut (Kara, 1998: 74).

Ünlü İncelmesi

a>ä değişmesi: Bu değişme, Artvin'in Hopa ilçesine bağlı küçük bir alanda görülür: äsgici, ätmek, äjderâ (Karahan, 1996: 111).

Türkmenceye Arapça ve Farsçadan geçen bazı kelimelerdeki a'lar, h sesinden önce incelerek ä'ye dönüşmüştür: Ar. ahd>Trkm. äht, Ar. mahalle>Trkm. mähelle, Ar.mahrem>Trkm. mahrem; Ar. sahrâ>Trkm. sähraa (Kara,1998: 68).

a>e değişmesi: Bu değişme, Türkçesinin Doğu ve Güneydoğu ağızlarında[2] yaygın görülen bir ses değişmesidir. İlk seste ve iç sesteki a sesi bulunan bazı kelimelerde a sesi e'ye döner: asker>esker, acele>ecele, acemi>ecemi, aksine>eksina, taze>teze, mezar>mezer, maymun>meymun, nazar>nezer, sıfat>sifet, şart>şert (Yusufeli ağzı) (Artvinli, 2012: 1067).

Türkmencede alıntı kelimelerin bazısında bulunan üstün, a yerine e sesiyle karşılanarak ünlü incelmesi ortaya çıkar: Ar. azîz>Trkm.eziiz, Ar. asker>Trkm. esğer, Ar. hamle>Trkm. hemle, Ar. hareket>Trkm. hereket, Ar.

2 Kars İli Ağızlarında (Ercilasun, 1983: 83), Erzurum İli ağızlarında (Gemalmaz,1978: 98), Urfa ağzında (Özçelik, 1997: 28), Diyarbakır ağzında (Erten,1994: 7).

hasret>Trkm. hesret, Ar.şart>Trkm. şert (Kara,1998: 68). Bu ünlü incelmesi, Artvin ağızlarıyla Türkmen Türkçesi yazı dili ve ağızlarında ortaklık gösterir.

ı>i değişmesi: Türkiye Türkçesi yazı dilinde ı sesinin yer aldığı kelimelerin, Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında genellikle incelerek i ünsüzüyle kullanıldığı görülmektedir (Karahan,1996: 11). Bu değişme, Artvin ağızlarında da yaygındır: açil, alti, aḫılli, biçaḫ, dişari, iraḫ, ḳarşi, islaḫ, ḳalin, ḳapi (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 58), Artvin'in Yusufeli ağızlarında ise ı sesi bulunmaz. ı sesi bulunan bütün kelimeler, bölgede i'lidir (Artvinli, 2012: 1068).

Türkmen Şivesi Ersari Urugu Ulu Depe ağzında da ı>i incelmesi yaygındır. Genellikle belirtme hali ekleri, iyelik ekleri, görülen geçmiş zaman eklerinin ünlüsü bu ağızda incelir: ġoyuni, muni, barti, saḳladi, sivadı, tani, duryādi (İlker,1984: 15).

Ünlü Genişlemesi

i>a değişmesi*:* Artvin ağızlarında bazı kelimelerde a sesinin genişlediği görülür: naya (niye), sahap, şahat (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 59).

Türkmencede yabancı kökenli kelimelerin bazısındaki i'ler, kalınlaşarak ve genişleyerek a'ya dönüşür: Fr.cihân>Trkm. cahan (cihan, dünya), Ar. ilâc>Trkm.alaaç (çare), Ar. hisâb>Trkm. hasaap (hesap), Ar.hil'at>Trkm.halat (elbise), Fr. nihâl>Trkm. nahal (fidan); (Kara, 2012: 48).

i>e değişmesi*:* Artvin ağızlarında yaygın olarak kullanılan bu ses değişmesi eski şekillerin bir devamı sayılır: Arafa, beçare, beynamaz, çeyna, ehtiyaç, ekiz, en, endur, eşit, eḫtiyar, get, gey, heç, nece, nene, pehlevan, şeher, yeniş, zencir (Ardanuç ağzı) (Şenol,2015: 59). Türkmen Türkçesinde bazı alıntı kelimelerde i olarak okunan esreler, e, ä sesleriyle karşılanarak ünlü genişlemesi ortaya çıkmıştır: hekaayat, hemaayat, şemaal, ähtimaal, mähribaan (Kara, 2012: 48).

Ünlü Daralması

e>i değişmesi Artvin ağızlarında yaygın kullanılan ünlü değişmesidir: domatis, kefin, nifret, patatis (Ardanuç ağzı); Son hecesinde düz-geniş ünlülü fiillerin gelecek zaman olumlu çekiminde fiilin son ünlüsünde, a ve e

sesi i'ye dönüşür: bekliyacaẖsın, dişliyacaẖ, gizliyacaẖsız (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 58). Türkmen Türkçesi ağızlarında ilk hecede y, n, l, d, c sesleri önündeki e ünlüsü i'ye dönüşür: eymençi>iymençi (Yomut ve Günbatar ağzı), enmek>inmek (Salır ağzı), inmäk (Sarık ağzı), beg>biy, geyim>giyim (Ersarı ağzı).

Yomut, Ersarı, Sakar ve Salır ağızlarında e ünlüsüyle biten veya -mA eki ve -lA ekleri getirilen fiiller, şimdiki zaman ekini alınca fiilin sonunda yer alan e ünlüsü i'ye dönüşür: işle>iişliye, iişliyor, bilme>bilmiye, bilmiyor. Bu ünlü daralması, Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarıyla eşdeğerdir (Özışık, 2007: 80-81).

Ünlü Düşmesi

ı,i düşmesi: Artvin ağızlarında kelime başında ve ortasında düşen ı, i sesleri: aẖret, haḳḳet, eylaş; Son hecesinde düz- dar ünlüler bulunan (ı, i) bazı yer- yön zarflarına bulunma ve ayrılma hali ekleri getirildiğinde son ünlüleri düşer: aşaẖda, dişarda, içarda, icardan, yoẖarda, yoẖardan (Şenol, 2015: 61). *Birleşik kelimelerde:* kayın atası>ǩaynatası, kayıp etmiş>ǩaybetmiş, kayıt olduk>kaydolduḳ (Yusufeli ağzı) (Koruk, 2019: 57-58).

Türkmen Türkçesinde orta hece ünlüleri, vurgusuzluktan düşer. Bu ses olayı özellikle r ve l seslerinin yanında ortaya çıkar: daşarıda>daşarda, gılıcını>gılcını, sığıra>sığra, yokarıdan>yokardan, meñizi>meñzi, deñize>deñze, eşidende> eşdende, gerilen>gerlen; geyimine>geymine, içeriden>içerden (Kara,2012: 53-54).

Ünlü Türemesi

Artvin ağızlarında türeme yoluyla kelimelere getirilen ünlüler, yazı dilindeki kelimelerin eski şeklinde düşmüş ünlülerdir.

Türkmen Türkçesi yazı dili ve ağızlarında kelime başında çift ünsüz bulunmaz. Türkmenceye geçen yabancı kökenli kelimelerin başında yer alan çift ünsüz arasına bir ünlü getirilir. (Hanser,2003: 32). Türkmen Türkçesi ağızlarında genellikle son seste ünlü türemesine rastlanmaz. Son seste ünlü türemesi, çoğunlukla Yomut ağzında görülebilir (Nartıyev, 2010: 76).

e türemesi: degenek (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 61-62).

Türkmen Türkçesinde yabancı kökenli kelimelerde e sesi türemiştir: Fr. şehr>Trkm. şäher, Fr. zehr>Trkm. zäher (Kara,2012: 55).

i türemesi: Bu ses türemesi, Artvin ağızlarında alınma kelimelerde görülür: ekispires, emica, hepisi, radiyo; alavi, eveli, gunuzi, hemi (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 61-62).

Türkmen Türkçesi Rusça kelimelerde: skelet>iskelet, brigada> birigada; p (r)'yle başlayan kelimelerin başında dar ünlü türemektedir: Recep>İrecep, rexm>irexim, rayon>irayon (Hanser,2003: 32).Türkmen Türkçesinde i türemesi, Orta Türkçe dönemine ait bir kelimede görülmektedir: DLT.keklik>Trkm. kääkilik (Kara, 2012: 55).

Ünsüz Değişmeleri

b>p değişmesi: Doğu Karadeniz ağızlarında[3] ve Artvin ağzında yaygın görülen ses değişmesidir: bakla> paḫla, bakır>paḫir, baklava>paḫlava, bırak>piraḫ (Turan, 2006: 34).

Türkmen Türkçesinde kelime başında ve ortasında bulunan bazı b sesleri p'ye dönüşür (Buran, Alkaya,2013: 124). balçık>palçık, balta>palta, bıçak>pıçak, budak>puudak, bel>piil, çoban> çopan.

ç>c değişmesi: Artvin bölgesinin genelinde görülen bir ses değişmesidir: âç>aciḫ; açık>aci; (Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü ağzı) (Turan, 2006: 35); baḥcesinde, cok, uc, ucırmağa (Arhavi Derecik Köyü ağzı) (Bayramin,2014: 41).

Türkçe asıllı bazı kelimelerin ortasında ve sonunda yer alan ç'ler, Türkmen Türkçesinde c'ye olur: DLT.açıg>Trkm. aacı "acı", DLT. açık>Trkm. aacık "acıkmak", DLT. ocak>Trkm.oocak "ocak"

Türkmen Türkçesinde kelime sonlarında bulunan ç'ler, bir ünlü, bir ünsüz ya da iki ünlü arasında kaldıklarında c'ye dönüşürler: ağaç>ağaca, söyünç>söyünci, buysanç>buysancımız.

---

3 Trabzon ağzında penim, pilemem, paşlarsın, pişdi, paḳdınız (Demir, 2006: 231, Rize İli ağızlarında piḉak, pïrak, ponćuk (Günay,2003: 86).

g>k değişmesi: Artvin ağızlarının genelinde görülen bir ses değişmesidir: gölge>ḳòlġa, gibi>kibi, gömlek>ḳòmlek (Yusufeli İlçesi Demirkent köyü ağzı) (Ertürk,2015: 62).

Türkmen Türkçesi ağızlarında bazen g sesi k'ye dönüşür. Türkmen Türkçesi yazı dilindeki ötümlüleşmeye karşılık, ağızlarda g>k ötümsüzleşmesi görülebilir: göçmek>köçmek (Göklen ağzı, Alili ağzı, Enev ağzı), geçmek>käşmäh, geçdi>keşdi (Enev ağzı, Hasar ağzı), ġorkulı>korkulı (Özışık, 2007: 93-94). Bu ötümsüzleşme, Artvin ağızlarıyla Türkmen Türkçesi ağızlarını birleştirir. Ağızlarda görülen bu bağlantıya karşılık, Türkiye Türkçesiyle Türkmen Türkçesinin yazı dili ötümlüleşme ve ötümsüzlük bakımından farlılık gösterir.

k>g,ġ değişmesi: ḳ>ġ ötümlüleşmesinin hiç görülmediği Türkiye Türkçesi yazı dili, ötümsüz art damak ünsüzü ḳ'yi önses ve iç seste ve son seste kullanmayı sürdürürken (Karaağaç,2013: 204-209), bir kısım Türkiye Türkçesi ağızları[4], Azerbaycan Türkçesi[5] ve Türkmen Türkçesinde bu ses ötümlü g sesine dönüşmüştür. Bu değişimin önses ve iç seste ve son seste görüldüğü Artvin ve yöresi ağızları, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi yazı dili ve ağızlarıyla ortaklık gösterir: kara>gara, kardeş>gardę, kapıya>gapıya, kaldı>galdi, çırak>çirag, hakiki>hagigi, kız>giz; kırk> gırh, kız>ġız, kırk>ġırġ, kalbimden>ġelbumden (Acar, 1972: 199-200).

Türkmen Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerin başındaki k'ler, g'ye dönüşür: kanat>gaanat, kapı> gapı, kara>gara, kaya> gaya, kış>gış, kız>gıız, kuş> guş, kuzu> guzı, kurban>gurbaan (Kara, 2012: 64).

f>p değişmesi: Bu değişme Çağdaş Türk Lehçelerinin[6] birçoğunda yaygın görülen ünsüz değişmesidir. Artvin ve yöresi ağızlarını birbirinden ayıran özelliklerden biri olan f>p değişmesinin önses, içses ve sonseste çok sayıda örneği görülmekte olup (Acar, 1972: 190), özellikle Artvin'in Borçka ilçe-

4 Kars İli Ağızlarında (Ercilasun, 1983: 106); Erzurum İli Ağızlarında (Gemalmaz, 1978: 163).

5 Azerbaycan Türkçesinde ötümlü g(q) sesi Türkçe asıllı ve yabancı kökenli kelimelerin başında, ortasında, sonunda olmak üzere yaygın şekilde kullanılır: qara, qorxu, qızıl, qiymət, qeyd (Demirçizade,2007: 69-70).

6 Özbek Türkçesinde Ar. sufre>Özk.süprä (Coşkun, 2014: 45), Yeni Uygur Türkçesinde (Öztürk,2010: 18), Kırgız Türkçesinde Ar filân>Krz. palan, Ar.fikr> Krz.pikir, Ar.fermân >Krz.parman (Gülensoy, 2016: 59), Kazak Türkçesinde (Koç, Doğan, 2004: 90).

siyle Muratlı, Göktaş, Camili, Meydancık, Ortaköy ilçelerinin karakteristik özelliğidir: puḫara, palan, ependim, sėpėr, pazla, musapir, túpėk, tėrėp, hėrip (Karahan, 1996: 112).

Türkmen Türkçesine Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde bulunan f'ler, p'ye dönüşür: Ar. defter>Trkm. depder, Ar. fakir>pahır, Fr. fermân>Trkm. permaan, Ar.fikr>Trkm. pikir, Ar. fukara>Trkm.pukaraa, Ar.fursat>Trkm. pursat, Fr. hefte>Trkm. hepde; Ar. musâfir>Trkm. musaapır, Ar. sefer>Trkm. sapar (Kara, 2012: 61).

d>t; t>d değişimi: Bu ünsüz değişimleri, Artvin ve yöresi ağızlarında özellikle önseste ikili kullanışlar şeklinde görülebilir. Türkçede önseste kullanılan d ve t ünsüzleri, Eski Türkçede yalnız t şeklindedir. Yazı dilinde önsesteki t'li şekiller d ve d'li şekiller t olarak kullanılırken Artvin ve yöresi ağızlarında d, t ünsüzleri önses, içses ve sonseste karışık şekilde kullanılmaktadır. Kelime başında d, t ünsüzlerinin yazı dilinden ters yönde kullanımı, bölge ağzını bir taraftan Eski Türkçeye diğer taraftan Eski Anadolu Türkçesine bağlamıştır.

t>d değişimi: Kaşgarlıya göre Oğuzlar ve onlara yakın olanlar kelimede bulunan t ünsüzünü d ünsüzüne dönüştürürler. Oğuz Türkçesinde t>d değişmesi XI. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır (Korkmaz, 2013: 57). Yazı dilinde t'yle başlayan kelimeler, Artvin ağzında genellikle ḍ ve d ünsüzlerinden biriyle başlar: birtaş>birdaş, taraf>ḍėrėp, torununu>dornuni, taşını>daşini, tersledi>-dersledi, topladı>dopladi, toprak>doprak, tavşan>dawşan, tane>dane, tuzak>-duzaḫ, tarak>daraḫ, tuz>duz, tut>dut, taşamaz>daşamaz *İçses ve sonseste:* kontrol>gondurol, atladı>adladı; süt>súd; evet>eved; kart>gard. *Eklerde:* yaptılar>yapdile; taştan>daşdan; gelmişti>gelmişdi; görüşte>gôruşde; çıktı>çıkdı (Acar, 1972: 191-192). Artvin ağızları, bu değişme esnasında eklerde meydana gelen ünsüz uyumsuzluğu bakımından Azerbaycan ve Türkmen Türkçesiyle birleşir. Türkmen Türkçesinde de ekler, t ünsüzü yerine sadece d ünsüzüyle başlar: başda, altdan, öçdi. Türkçe kökenli bazı kelimelerin başında bulunan t'ler Türkmencede d'ye dönüşmüştür: taş >daaş, tan>dañ, tırnak>dırnak, tuz>-duuz (Buran, Alkaya, 2013: 124). Türkmenceye geçen bazı alıntı kelimelerdeki t'ler d sesine dönüşmüştür. Ar. defter>Trkm.depder; Fr. hefte>Trkm.hepde; Ar. iştihâ>işdää; Ar.mekteb>Trkm. mekdep (Kara, 2012: 68-69).

d>t değişimi: Artvin ağızlarında yaygın bir değişiklik olup Eski Türkçedeki şekillerini koruyarak bugüne kadar gelen örnekleri vardır: tepran, tik,

tikán, tikiş, toḫu-,tok- (dök-), tokunti, tomatis, tukan, tut; d>ṭ değişmesi, Ardanuç ağzında kalın ünlüden önce gelen ilk sesteki d'ler yerine d-t arasında bir ses olan ṭ ünsüzü getirilir: ṭalġa, ṭamla, ṭaġıt, ṭavar, ṭayaḫ, ṭoġ, ṭoġri, ṭolan-, ṭon, ṭoy, ṭur, ṭuy (Şenol, 2015: 64). Artvin'in birçok yerel halk şairi ve aşıkları Artvin ağzını yaşatmak ve tanıtmak amacıyla şiirlerini Artvin ağzıyla kaleme alır. Artvinli halk şairi Gülden'in yerel ağızla yazdığı *"Ana"* şiirinin dilinde de bu değişimin bariz örneği görülebilir: *Tökarım* her dili, bilmiyer ana! (Bahadır, 2015: 259).

Türkmencede Türkçe kökenli (Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait) kelimelerin başında bulunan t'lerin bir kısmı muhafaza edilmiştir: EST.tap>Trkm. tap; EST. tayak>Trkm. tayak; DLT. tirsgek>Trkm. tirsek; DLT. toksun>Trkm. toğsan, DLT.topık>Trkm. topuk (Kara, 2012: 69).

v>ğ değişmesi: Artvin ağzında içseste ve tek örnekte görülen ünsüz değişmesidir: cevap ver>coğap veṛ (Acar, 1972: 189).

Türkmen Türkçesine geçen bazı alıntı kelimelerde içseste bulunan *v*'ler, *ğ*'ye dönüşür: Ar.sevâb>Trkm.soğaap; Ar.cevâb>Trkm.coğaap (Kara, 2012: 70).

v>y değişmesi: Artvin ve yöresi ağızlarında birkaç Arapçadan geçen kelimelerde ve koy- ve ver- birleşik fiillere getirildiği durumda içseste görülen bir ünsüz değişmesidir: Tevfik>Teyfiḫ; rivayeten>riyáetán; divan>diyán; koyuver>goyeṛ (Acar, 1972: 189). Yusufeli ağzında Türkçe kökenli bir kelimede bu değişmeye rastlanmaktadır: tavuğum >tayuğum (Koruk, 2019: 90).

Türkmen Türkçesinde bazı iç ve son sesteki *v*'ler, *y* sesine dönüşür: düye, öy, söyün (Buran-Alkaya, 2013: 124).

Ünsüz Düşmesi

Artvin ağızlarında kelime başında, ortasında, sonunda ünsüzler düşer. Özellikle b, g/ġ, h, k, l, n, r, t, v, y, z ünsüzleri düştüğü görülebilir: ***y*** *düşmesi:* yeni>eni, yirmi>igirmi; buğday>buğda, ***n*** *düşmesi:* nasıl>nasi, zaten>zate, hemen>hama; ***r*** *düşmesi:* kadar>ǩada; ***t*** *düşmesi:* çift>çif (Yusufeli ağzı) (Koruk,2019: 72-73).

Türkmen Türkçesinde ünsüzler kelime başında, ortasında, sonunda düşebilir. Eski ve Orta Türkçe döneminde kullanılan birçok kelimelerde bulunan ünsüzlerin ve yabancı kökenli kelimelerdeki ünsüzlerin Türkmen Türkçesinde

düştüğü görülebilir. Çoğunlukla Türkmencede g, h, k, l, n, r, s, t, v, y ünsüzleri düşer: ***y** düşmesi:* yılan>ilân, yüz>üz; ***t** düşmesi:* dost>dōs (Türkmenistan Ahal İli Kaka ilçesi ve yöresi ağızları) (Orazova, 2019: 34); ***h** düşmesi:* Ar. hisse>Trkm. esse, Ar.bahs>Trkm. bääs, Ar. pehlivan>Trkm.päälvaan, Ar. muhtac>Trkm. määtääç, Ar. Allah>Trkm. Allaa, Fr. gunâh>Trkm. günää; *n düşmesi:* Fr. dûrbîn>Trkm. dürbi; *f düşmesi:* Fr.cuft.>Trkm. cüp (Kara, 2012: 76-77).

Ünsüz Türemesi

y türemesi: Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar (ve Kıpçak Türkleri) kelime başındaki y'leri atarak ön seste y bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife dönüştürdüğünü açıklar (Korkmaz, 2013: 47). Artvin ağızlarında yaygın görülen ses türemesidir: inmezdi>yenmazdi, iner>yinar, maaş>mayiş (Yusufeli ağzı) (Koruk, 2019: 74-75). Yaldat, yeniş, yesir, yiraḫ, yiri, ayile, dayima, reyis, dayire (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 71-72).

Türkmen Türkçesinde kelime başında, ortasında, sonunda *y* sesinin türediği görülebilir: DLT.yigren> Trkm.yiğren (iğren), EST. yilik>Trkm. yilik (ilik), EST. yılıg>Trkm. yılı (ılık), Ar.esîr>Trkm.yesiir, Fr. kûze>Trkm. küyze, Fr. vîrân> Trkm.veyraan, Fr. gedâ>Trkm. gedaay (Kara, 2012: 78).

h türemesi: Artvin ağızlarında kelime başında, ortasında, sonunda h sesi türer. ama>hama, elbet>helbet (Yusufeli ağzında) (Koruk, 2019: 74-75). Hama, hayva, helbet, haḳıl, ehtibar, sahat, sahadet, illah (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 71-72).

Türkmen Türkçesi ağızlarında h türemesi: öl>hōl (Türkmenistan Ahal İli Kaka ilçesi ve Yöresi ağızları) (Orazova, 2019: 35).

Ünsüz Benzeşmesi

-nl-> -nn- benzeşmesi: Artvin ağızlarında yaygın olan ünsüz benzeşmesidir. *n* ünsüzüyle biten isim ve fiil kök ve gövdelerinden sonra *-l* 'yle başlayan ekler (-la, -lan,- lar, -laş,-li,-luḫ) getirildiği zaman ekteki ön ses *l* çoğunlukla *-n* ünsüzüne dönüşür: binnuḫ, serinna, enni, koyunnar, onnar, odunnuḫ (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 69). Anladın mı>annadun?, dinlemek>dinnamax (Yusufeli İlçesi Narlık yöresi köyleri ağzı, Sarıgöl Vadisinde bulunan köyler ağzı, Gürcü köyleri) (Artvinli, 2012: 1077).

Türkmen Türkçesi ve ağızlarında yaygın görülen benzeşmedir: insannıḳ, onnar, gelsinner, munnarın, ġoyunnari (Türkmen Şivesi Ersari Urugu Ulu Depe ağzı) (İlker, 1984: 22).

-rl->-ll- benzeşmesi: Artvin ağızları için tipik ola bir ses benzeşmesidir. Bu benzeşme genellikle fiillerin geniş zaman ve şimdiki zamanın 3.çoğul şahıs çekimlerinde yaygın görülmektedir: baḫmiyellar, diyellar, gelullar, veriyellar (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 69). Talla, toplanulla (Yusufeli İlçesi Narlık yöresi köyleri ağzında, Sarıgöl Vadisinde bulunan köyler ağzında, Gürcü köyleri)

nl>ll benzeşmesi: Bu benzeşme, çoğunlukla Artvin'in Yusufeli İli Narlık yöresi köyleri ağzında, Sarıgöl Vadisinde bulunan köyler ağzında, Gürcü köylerinde görülmektedir: bunları>bullayi (Artvinli, 2012: 1077).

Türkmen Türkçesi ağızlarında görülen ünsüz benzeşmesidir: diyeller (Türkmen Şivesi Ersari Urugu Ulu Depe ağzı) (İlker, 1984: 23). günler>güllör (Türkmenistan Ahal İli Kaka İlçesi ve Yöresi Ağızları) (Orazova, 2019: 29).

Ünsüz İkizleşmesi

İç seste, iki ünlü arasında vurgusu bulunan ikinci hece başındaki ünsüzlerin tekrarlanmasıyla ortaya çıkan ses olayıdır (Karaağaç, 2013: 840). Artvin ağızlarında bu ses olayı sayı kelimelerinde görülmektedir. Sayı kelimelerinde meydana gelen bu ikizleşme olayı uzun ünlüden kaynaklı olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. dokuz>doḳḳuz, iki>ikki, sekiz>sekkiz, yedi>yeddi, aşağı>aşşaği (Yusufeli ağzı) (Koruk, 2019: 90).

Türkmen Türkçesi ve ağızlarında ünsüzlerin ikizleşmesi görülmektedir: toḳḳuz, sekkiz, yetti, arrıġlamaz, derran (Türkmen Şivesi Ersari Urugu Ulu Depe ağzı) (İlker, 1984: 23).

Ünsüz Tekleşmesi

İkiz ünsüzlerin bulunduğu alıntı kelimeler bu ünsüzlerden birini düşürür: emi, evel, ḳuvet, lezet, mehle, mezin, tukan, zuḳum (Ardanuç ağzı) (Şenol, 2015: 69).

Türkmencede ünsüz tekleşmesi Arapçadan alınan bazı kelimelerde görülmektedir: Ar. dukkân>Trkm.dükân, Ar. evvel>Trkm. oval, Ar. meyyit>Trkm. meyit, Ar.niyyet>Trkm. niyet, Ar. sirr>Trkm. sır, Ar.hâkimiyyet>Trkm. hääkimiyet, Ar. eziyyet>Trkm. eziyet, Ar.vasiyyet>Trkm. vesyet (Kara, 2012: 78).

Ünsüz Yer Değiştirmesi (Metatez)

Kelimenin bünyesinde yer alan komşu ve uzak seslerin yer değiştirmesine göçüşme denir: Türkmen Türkçesinde Türkçe asıllı ve yabancı kökenli kelimelerde ünsüzlerin yer değiştirdiği görülebilir: EST. küdegü>Trkm. givey, EST. tamga>tağma, EST. yigirmi>yirmi, *Alıntı kelimelerde:* Ar. girbâl>Trkm. galbiir, Ar. hilâfet>Trkm. halifat, Ar. la'net>Trkm. näälet (Kara, 2012: 79).

Artvin ağızlarında ünsüzlerin yer değiştirmesi sık görülen ses olayıdır. Yusufeli'ye bağlı bazı köylerde, ikinci hecesi *r* sesiyle başlayan bazı kelimelerde *r* ünsüzüyle ilk hecedeki son sesin yeri değiştirilerek telaffuz edilir: avrat>arvat, toprak>torpax, mezra>merze/ mezere, çapraz>çarpaz, yaprak>yarpax, uyku>yuxi, eski>eksi (Artvinli, 2012: 1077-1078).

Sonuç

Türkçenin Doğu Karadeniz ağızlarını oluşturan Artvin ağzının, yazı dilinden birçok ses, şekil özellikleri bakımından gösterdikleri farklılıklara karşılık Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri ve Türkmen Türkçesi ve ağızlarıyla gösterdiği benzerlik dikkat çekecek kadar büyük ölçüdedir. Buna Artvin'in ağız özelliklerinin bölgede asırlarca yaşayan çeşitli Türk etnik unsurların etkisinde kaldığı düşünülebilir. Çalışmada Artvin ağzıyla Türkmen Türkçesinin ses özellikleri karşılaştırılmış ve çalışma esnasında karşılaştırılan birçok seslerin büyük oranda benzerlik göstermesi, aynı lehçe grubuna mensup yazı dili ve ağızlarının fonolojik bağlantısını ortaya koymuştur. İnceleme esnasında Artvin ağzında yaygın kullanılan ünlü ve ünsüz değişmelerinin ve diğer ses olaylarının birçoğunun Türkmen Türkçesi ve ağızlarında da benzer yaygınlıkta kullanıldığı tespit edilmiştir. Oğuz Grubu Türk lehçelerine ait yazı dili ve ağızlarıyla ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, söz konusu lehçe ve ağızların kullanıldığı bölgesel farklılığa rağmen dilsel yakınlığı ve benzerliği ortaya çıkarmaya kaynaklık eder.

Kaynakça

ACAR, Turgut (1972), *Artvin ve Yöresi Ağızları*, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

ARTVİNLİ, Taner (2012), *Yusufeli Külliyâtı*, Yusufeli Belediyesi Yayınları, Yusufeli.

BAHADIR, Sedat (2015), *Artvinli Halk Şairi Gülden*, Pamiray Yayınları, İstanbul.

BAYRAMİN, Nazan (2014), *Artvin İli Arhavi İlçesi Derecik Köyü Ağzı*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kıprıs.

BURAN, Ahmet, Alkaya, Ercan (2013), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

COŞKUN, Volkan Mustafa (2010), *Türkçenin Ses Bilgisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

COŞKUN, Volkan Mustafa (2014), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DEMİRÇİZADE, Ebdülezel (2007), *Müasir Azerbaycan Dili* (Fonetika, Orfoepiya, Orfografiya), Şerg-Gerb, Bakı.

ERCİLASUN, B. Ahmet (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Anlara.

ERTEN, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERTÜRK, Harun (2015), *Artvin İli Yusufeli İlçesi Demirkent (Erkinis) Köyü Ağzı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1978). *Erzurum İli Ağızları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

GÜLENSOY, Tuncer (2016), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

GÜNAY, Turgut (2003), *Rize İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

HANSER, Oskar (2003), *Türkmence Elkitabı*, Çev: Zühal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.

İLKER, Ayşe (1984), *Türkmen Şivesi Ersari Urugu Ulu Depe Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KARA, Mehmet (2012), *Türkmen Türkçesi Grameri*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

KARA, Mehmet (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KOÇ, Kenan, DOĞAN, Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.

KORUK, Önder (2019), *Yusufeli Ağzı,* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize.

KORKMAZ, Zeynep (2013), Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

(1971), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S.19 s. 21-32.

NARTIYEV, N (2010), Türkmen Dialektologiyasınıñ Esasları, Türkmen Dövlet Neşriyat Gulluğı, Aşgabat.

ORAZOVA, Ovadan (2019), *Türkmenistan'ın Ahal İli Kaka İlçesi ve Yöresi Ağızları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

ÖZÇELİK, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZIŞIK, Sevi (2007), *Muğla İli Ağızlarının Türkmen Türkçesi Ağızlarıyla Karşılaştırılması*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.

ÖZTÜRK Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ŞENOL Sevgi (2015), *Ardanuç Ağzı*, Rota Barışçı, Bursa.

TURAN, Zikri (2006), *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

9. BÖLÜM

YEŞİL DENİZ: ARTVİN EKONOMİSİ

Doç. Dr. Mehmet NAR*
Doç. Dr. Mehmet Şükrü NAR**

Artvin Ekonomisine Genel Bir Bakış

1924 yılında il statüsü kazanan Artvin, 1933 yılında il statüsünden çıkarılarak Rize'ye bağlanmıştır. 1936 yılında Rize'den ayrılarak Çoruh vilâyeti adıyla tekrar il statüsüne kavuşmuştur. 1956 yılında yapılan kanun değişikliği ile ilin adı tekrar Artvin olmuştur. Özellikle Artvin ili Hopa ilçesinde yer alan sınır kapısının 1989 yılında geçişlere açılması ile birlikte ekonomik (sınır ticareti) ve sosyal açıdan daha dinamik bir sürece girmiştir. Ticari faaliyetlerin yansıra; tarımsal üretim, tarıma dayalı sanayi kolları, madencilik faaliyetleri gibi çeşitli ekonomik faaliyet kollarının varlığı da ilin ekonomik açıdan gelişmesine önemli ölçüde katkı sunmaktadır.

Bir ülkenin ya da bölgenin ekonomik kalkınma ya da gelişim düzeyini ortaya koymada farklı göstergelerden yararlanılır. Bununla birlikte kişi başına düşen milli gelir ya da milli hasıla verileri bu noktada sıkça başvurulan yöntemlerin başında gelir. Çünkü ekonomistler ve sosyal bilimciler uzun süredir gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) yöntemini ya da gayri safi millî hasıla (GSMH) verilerini refah seviyesinin ölçümünde kullanmakta ve söz konusu veriler geleneksel yaklaşımlardan biri olarak dünya genelinde uygulanmaktadır. GSYH ya da GSMH verilerini kullanarak refahı ölçmek güvenilir ve erişilebilir bir yöntemdir. Milli hasıla ölçüm teknikleri, ülkeler genelinde benzer nitelikte olduğundan ülke, bölge ve yerel düzeyde refah karşılaştırmalarında sıklıkla kullanılır (Nar, 2020a). Bu nedenle Artvin ilinin ekonomik açıdan

* Artvin Çoruh Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. 0608mehmet@gmail.com, https: //orcid.org/0000-0002-5887-0178
** Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü mehmett.sukru@gmail.com, https: //orcid.org/0000-0003-4726-3126

değerlendirilmesinde TÜİK 2021 yılı, GSYH (gayri safi yurtiçi hasıla) verilerinden yararlanılmaktadır.

2019 yılı itibariyle ülkemizin TL cinsinden GSYH miktarı ya da milli serveti 4 trilyon 320 milyar 191 milyon 227 bin TL'dir. İllerin bu gelirden ne kadar pay aldıkları dikkate alındığında İstanbul GSYH'den en yüksek payı alan ildir. İstanbul 1 trilyon 327 milyar 452 milyon TL ile GSYH'nin %30,7'sini almaktadır. İstanbul'u, 395 milyar 731 milyon TL ve %9,2'luk pay ile Ankara, 263 milyar 38 milyon TL ve %6,1 pay ile İzmir ili takip etmektedir. İl düzeyinde GSYH hesaplarında son üç sırada 4 milyar 134 milyon TL ile Tunceli, 3 milyar 399 milyon TL ile Ardahan ve 2 milyar 840 milyon TL ile Bayburt yer almaktadır (TÜİK, 2021a).

Şekil 1:
İllerin GSYH'den aldıkları paylar (2019)

Kaynak:
(TÜİK, 2021a).

Şekil 1'de Türkiye genelinde oluşan 4 Trilyon TL'lik hasıladan, Artvin ilinin aldığı pay yüzdelik dilimler itibariyle gösterilmektedir. Buna göre Artvin ili, GSYH'den aldığı pay itibariyle %0.20-0.39'luk dilimler arasında yer alan iller kategorisindedir. GSYH'nin de %0.20'sini almaktadır. Bu oran İstanbul'un GSYH'den aldığı pay olan %30 ile mukayese edildiğinde oldukça küçük bir orandır.

Grafik 1'de ise Artvin ilinin milli gelirden aldığı payın parasal değeri TL cinsinden gösterilmektedir. Bu tutar 2019 yılı için 8 milyar 765 milyon 711

bin TL'dir. Ayrıca ilin GSYH'den aldığı pay her yıl istikrarlı bir şekilde artış kaydetmektedir. Ancak ekonomik kırılmaların görüldüğü dönemlerde (küresel ve ulusal kriz devreleri) kısmı düzeyde oynaklıklar olsa da bu tür olumsuzlukların sonraki yıllarda telefi edildiği görülebilir.

Grafik 1:
Artvin İlinin GSYH'den Aldığı Pay (2004-2019/TL)

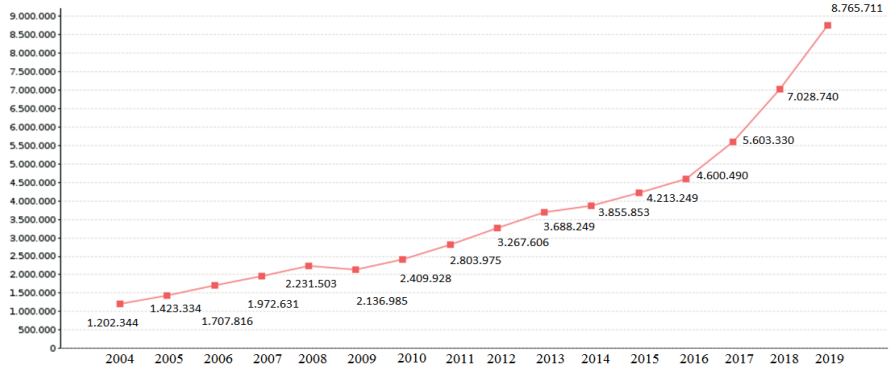

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Kişi başına düşen gelir miktarı bakımından Türkiye genelinde en yüksek il 2019 yılında İstanbul olmuştur. İstanbul 86 bin 798 TL ile ilk sırada yer alırken bu ilimizi 81 bin 228 TL ile Kocaeli ve 71 bin 27 TL ile Ankara izlemiştir. İl düzeyinde kişi başına GSYH hesaplamalarında 18 bin 708 TL ile Van, 17 bin 465 TL ile Şanlıurfa ve 16 bin 727 TL ile Ağrı son üç sırada yer alan iller olmuştur. Artvin ilinde ise kişi başına düşen GSYH miktarı 2019 yılı itibariyle 50.833 TL'dir (Grafik 2). 2019 yılında bir önceki yıla göre %24,7 oranında kişi başına düşen gelir miktarında artış kaydedilmiştir. Bakıldığında 2016 yılından itibaren Artvin ilinin GSYH'den aldığı paydaki hızlı artışa paralel, kişi başı GSYH oranlarında da artış gözlenmektedir. 2021 yılında yayınlanan TUİK verilerine göre Artvin ili kişi başı GSYH oranları itibariyle 81 il içerisinde 15'inci sırada yer almaktadır.

Grafik 2:
Artvin İlinin Kişi Başı GSYH'den Aldığı Pay (2004-2019/TL)

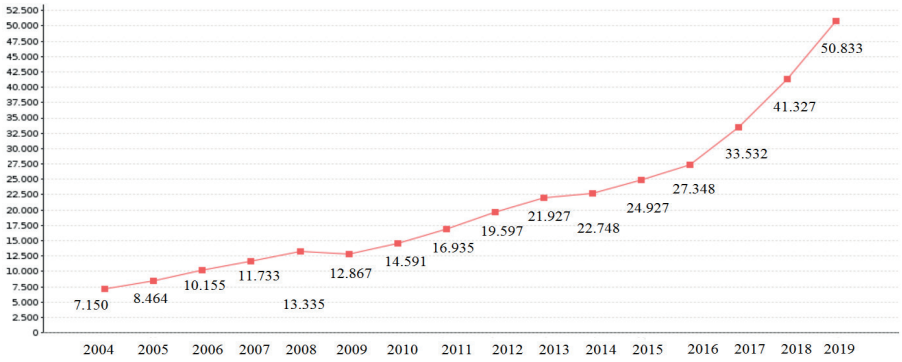

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Artvin iline ait temel makroekonomik göstergelere kısaca değindikten sonra gayri safi yurtiçi hasılanın sektörel dağılımını dikkate almak gerekir (TÜİK, 2021b). Ekonomik işleyişin temelinde üç sektör yer almakta ve bunlar sırasıyla (i) tarım sektörü (ii) sanayi sektörü ve (iii) hizmetler sektörü olarak sıralanmaktadır. Hizmetler sektörünün GSYH'ye katkısı diğer iki sektörden daha fazladır ve gelişmekte olan ülkelerde 1990'lardan sonra bu durum daha da belirgindir (Verma, 2009). Türkiye'nin yakın tarihine bakıldığında da ana sektörler arasında önemli geçişler olduğu görülmektedir. Son yarım yüzyıl boyunca giderek artan kırdan kente göç olgusu, istihdamın tarım sektöründen hizmetler sektörüne doğru kaymasına neden olmuştur. Zamanla "sanayisizleşmeye" doğru bir eğilimin görüldüğü Türkiye ekonomisinde hizmetler sektörü giderek önem kazanmıştır. Tarım sektörünün payı 1968'den 2016'ya kadar olan süreçte %43'ten %7'ye gerilemiştir. Sanayi sektörünün payı ise aynı dönemde oldukça durağan bir seyir izlemiş ve 2016 yılı itibarı ile %19 seviyesinde kalmıştır. Hizmetler sektörünün payı ise son 50 yılda büyük bir artış göstererek %35'ten %61'e çıkmıştır (Koru ve Dinçer, 2018).

Tablo 1:
Faaliyet Düzeylerinin Sınıflandırılması (NACE Rev.2)

TARIM	A	Tarım, ormancılık ve balıkçılık	A	Tarım, ormancılık ve balıkçılık
SANAYİ	BCDE	Madencilik ve taş ocakçılığı, imalat ve diğer sanayiler	B	Madencilik ve taşocakçılığı
			C	İmalat sanayi
			D	Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı
			E	Su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri
	F	İnşaat	F	İnşaat
HİZMETLER	GHI	Toptan ve perakende ticaret, ulaştırma ve depolama, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri	G	Toptan ve perakende ticaret, motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin onarımı
			H	Ulaştırma ve depolama
			I	Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri
	J	Bilgi ve iletişim faaliyetleri	J	Bilgi ve iletişim faaliyetleri
	K	Finans ve sigorta faaliyetleri	K	Finans ve sigorta faaliyetleri
	L	Gayrimenkul faaliyetleri	L	Gayrimenkul faaliyetleri
	MN	Mesleki, bilimsel ve teknik, idari ve destek hizmet faaliyetleri	M	Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler
			N	İdari ve destek hizmet faaliyetleri
	OPQ	Kamu yönetimi ve savunma, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	O	Kamu yönetimi ve savunma; zorunlu sosyal güvenlik
			P	Eğitim
			Q	İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri
	RST	Diğer hizmetler	R	Kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor
			S	Diğer hizmet faaliyetleri
			T	Hanehalklarının işverenler olarak faaliyetleri; hanehalkları tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak ayrım yapılmamış mal ve hizmet üretim faaliyetleri

Kaynak:
(TÜİK, 2021b).

TÜİK tarafından il bazında yapılan GSYH hesaplamaları da yukarıdaki açıklamalara uygun olarak iktisadi faaliyet kollarına göre "sanayi, tarım, hizmetler" başlığı altında gösterilmektedir. Böylece daha ayrıntılı veriler üzerinden tüm girişimlerin hesaplamalara dahil edilmesi, ekonomik faaliyetlerin daha görünür kılınması amaçlanmaktadır (Tablo 1). Faaliyet düzeylerinin sınıflandırılmasında NACE Rev.2 sistematiğinden yararlanılmaktadır. NACE Rev.2 sınıflandırma düzeyi Avrupa Birliğinde ekonomik faaliyetlerin istatistiki sınıflaması olarak bilinmektedir.

Artvin ilinin ekonomik analizi de bu sistematiğe uygun olarak yapılmaktadır. Tablo 2'ye bakıldığında Artvin ilinin sektörel dağılımı ve Türkiye GSYH büyümesine katkısı açıklanmaktadır. Buna göre Artvin ilinde tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün 2010-2019 yılları arası ülkemiz GSYH büyümesine katkısı yüzde -0.01 ile +0.02 arasında değişmektedir. 2019 yılında bu büyümeye en önemli katkı inşaat, madencilik ve diğer sanayiler şeklinde sanayi sektöründen gelmektedir.

Tablo 2:
Artvin ilinin sektörler toplamı ve Türkiye GSYH büyümesine katkısı

YIL	**A** Tarım orman balıkçılı	**BCDE** Sanayi	**C** İmalat sanayi	**F** İnşaat	**GHI** Ticaret Ulaştır Hizmet	**J** Bilgi ve iletişi	**K** Finans ve sigort	**L** Gayri menkul	**MN** Mesleki, idari ve destek hizmetleri	**OPQ** Kamu yönetim eğitim, sosyal hizmet	**RST** Diğer hizmet faaliyeti	Vergi Sübvansiy	**GSYH**
2010	0,09	0,00	0,00	-0,11	0,00	-0,01	0,01	0,02	0,00	0,00	0,00	0,03	**0,01**
2011	-0,09	0,02	0,00	0,15	0,02	0,00	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	**0,01**
2012	0,08	0,01	0,00	0,00	0,02	-0,01	0,00	0,01	0,01	0,00	0,01	0,01	**0,02**
2013	0,00	0,02	0,00	0,10	0,00	-0,01	0,03	0,00	0,00	0,01	0,00	0,02	**0,02**
2014	-0,04	0,00	0,00	-0,12	0,02	0,00	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	-0,01	**-0,01**
2015	0,04	-0,01	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	-0,01	0,01	0,00	-0,01	0,01	**0,00**
2016	0,01	0,02	0,00	-0,07	0,00	0,00	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	0,00	**0,00**
2017	0,00	0,03	0,00	0,07	0,01	0,00	0,01	-0,01	0,01	0,00	0,01	0,01	**0,02**
2018	0,04	0,01	0,00	0,01	0,01	0,00	-0,01	0,00	0,00	0,03	0,00	0,01	**0,01**
2019	0,01	**0,04**	0,00	**0,05**	0,01	0,00	0,01	-0,01	-0,01	0,01	0,00	0,02	**0,02**

Kaynak:
(Çalık, 2021).

Grafik 3'de Türkiye GSYH büyümesine pozitif ve negatif katkı veren ilk 20 il gösterilmektedir. İllerin Türkiye GSYH büyümesine katkısı, zincirlenmiş hacim endeksiyle değerlendirildiğinde ilk sırada Ankara %0,43 ile Türkiye büyümesine (%0,9) en fazla katkı sağlayan ildir. Ankara'yı %0.40 ile İstanbul izlemektedir. Türkiye GYSH büyümesine negatif yönlü katkı veren illerin başında ise yüzde -0.23 ile Kocaeli gelmekte ve onu İzmir takip etmektedir. Bartın ise son sırada yer almaktadır. Bununla birlikte şunu da açıklamak gerekir ki Tablo 2'de Artvin ilinin büyümeye yaptığı katkı ondalık değerler itibariyle iki basamaklı olarak verildiği için 0,02 olarak görünmektedir. Oysaki ondalık değeri artırdığımızda Artvin ilinin Türkiye GSYH büyümesine daha az katkı yaptığı görülebilir (0.018).

Grafik 3:
İllerin Türkiye GSYH Büyümesine Katkısı, Zincirlenmiş Hacim Endeksiyle (2019)

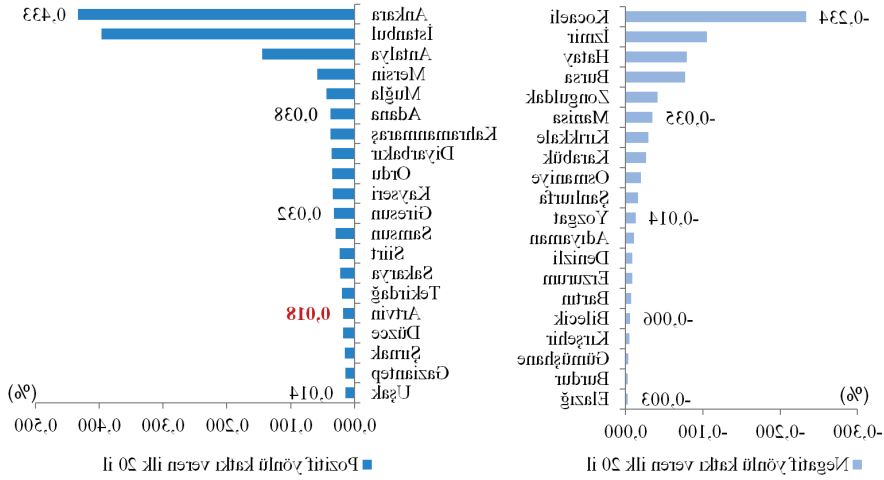

Kaynak:
(Çalık, 2021).

Sonuç itibariyle Artvin 2019 yılında %0,018'lik değer ile Türkiye GSYH'ye pozitif yönlü katkı veren 57 il arasında 16. sırada yer almıştır.

Öte yandan illerin büyüme hızları değerlendirildiği (Grafik 4), Artvin ilinin GSYH büyüme hızının pozitif olduğu görülmektedir. Büyüme hızı kavramı esasen GSYH'deki reel artışları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. En yüksek GSYH büyüme hızına sahip illerin başında ise sırasıyla Siirt, Giresun ve Artvin gelmektedir. Artvin ilinde bir önceki yıla göre büyüme hızı

%9,8 oranında artış göstermektedir. Negatif büyüme hızına sahip illerin başında ise sırasıyla Karabük, Kırıkkale, Zonguldak ve Hatay gelmektedir. Türkiye genelinde 81 ilin 24'ünde ekonomik açıdan küçülme yaşanırken, geriye kalan 57 ilde ise ekonomik açıdan büyüme kaydedilmektedir (Yüksel, 2021).

Grafik 4:
İl Bazında GSYH Büyüme Hızı, Zincirlenmiş Hacim Endeksiyle (2019)

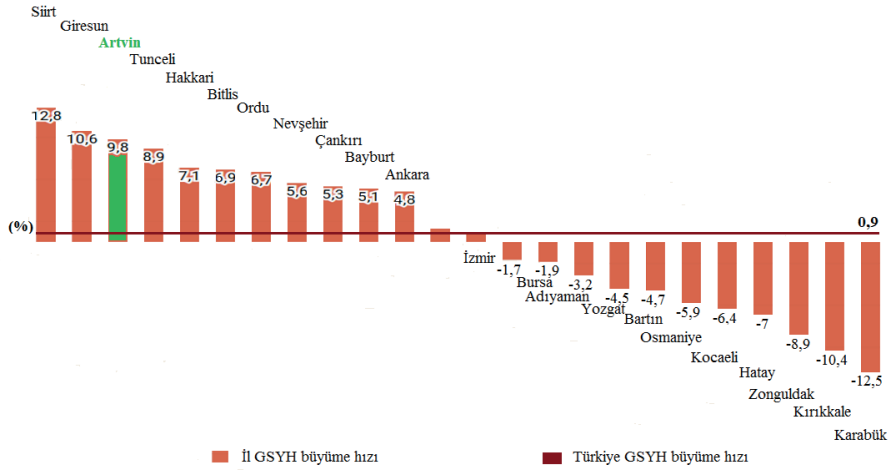

Kaynak:
(Yüksel, 2021) tarafımızdan düzenlenmiştir.

Artvin Ekonomisinde Tarım Sektörü

Artvin ilinin ekonomik analizi sektörel bazda Tablo 1/ NACE Rev.2 sistematiğine uygun olarak öncelikle tarım sektörü açısından incelenmektedir. Tarım sektörü; tarım ürünleri, su ürünleri ve ormancılık faaliyetleri olmak üzere üç başlıkta değerlendirilmektedir.

Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine göre Artvin (i) zengin flora ve faunası sebebiyle özelikle piyasa değeri yüksek ve kaliteli organik bal üretiminin yapılması ve Saf Kafkas Ana Arı Irkı Gen Merkezi'nin bulunması (ii) büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık için elverişli geniş düzlüklere ve mera alanlarına sahip olması ve hayvansal ürünlerin üretimi için uygun koşulların varlığı (iii) mikroklima özelliği ile özellikle Yusufeli ilçesinin ilk ve son turfanda meyvecilik için uygun alanlara sahip olması (iv) tarımsal ticaret ve üretim açısından Gürcistan ve Kafkasya' ya açılan Sarp Sınır Kapısının ilimizde olması (v)

bitki çeşitliliği ile Türkiye' de 1. sırada olup birçok ülkeden fazla bitki çeşidinin bulunması (vi) su ürünleri yetiştiriciliği açısından Çoruh nehri üzerine yapılan barajların somon balığı yetiştiriciliği için uygun olması (vii) göç ve işsizliğin önlenmesi noktasında tarımsal teşviklerin artırılmış olması (viii) çevresel kirleticilerin, sanayi atıklarının olmaması (ix) tarımsal üretimde ilaç ve kimyasal gübre kullanımının çok az olması nedeniyle organik tarım için uygun alanların bulunması (x) ahududu, böğürtlen, kivi, yaban mersini gibi yeni ürünlerin üretilmesine uygun iklimsel koşulların varlığı (xi) eşsiz doğal güzellikleri, şelaleleri, gölleri, barajları, yaylaları ve organik üretimi ile kırsal turizm yatırımlarına elverişli olması, ekonomik açıdan kârlı bir bölge olması gibi daha pek çok faktör nedeniyle önemli bir ilimizdir.

Artvin ilinin toplam yüzölçümü 736.700 hektar olup, bunun %9'u tarım arazisi, %15'i çayır-mera, %57'si orman arazisi ve %19'u diğer arazilerden oluşmaktadır. Buna göre Artvin ili yüzölçümünün %10'undan daha az bir alanda tarımsal üretim yapılmaktadır. Subtropik iklimden, karasal iklime kadar çeşitli iklim biçimlerinin görüldüğü ilde bu durum çok çeşitli ürün yetiştirilmesine olanak tanımaktadır. Artvin 2727 bitki türü ile Türkiye'nin bitki çeşitliliği yönümden en zengin ili olup bunlardan 198 endemik olmak üzere 500 tür nadir türler kapsamındadır. Artvin, Doğu Karadeniz'in orman arazisi bakımından da en zengin ilidir. Su ürünleri yetiştiriciliği bakımından zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan ilde, barajların tamamlanmasıyla birlikte kafes balıkçılığının önemli bir potansiyele ulaşacağı tahmin edilmektedir (DOKA, 2021).

Artvin ilinde ekonomi genellikle tarımsal üretime dayalı olup bu ürünlerin başında çay ve fındık tarımı gelmektedir. Toplam tarım alanlarının yaklaşık %18'inde fındık %13'ünde çay tarımı yapılmaktadır. Özellikle çay, sadece Doğu Karadeniz bölgesinde yetiştirildiği için ildeki çay fabrikaları yöre halkına da önemli oranda iş imkânı sunmaktadır. Ayrıca Yusufeli ilçesinde küçük miktarlarda zeytin üretimi gerçekleştirilmektedir. Benzer şekilde kivi üretimi de bölgede kısıtlı düzeyde yetiştirilen ürünler arasındadır. Murgul ve Şavşat civarında ise mısır üretimi yaygındır. Artvin ilinde tarım geleneksel anlamda ve genelde insan gücüne dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Makineli tarım ise yok denecek kadar azdır. Artvin ilinde gerçekleştirilen tarımsal üretimin kapsamı ise 2020 yılı verileri itibariyle Tablo 3'de sunulmaktadır (Artvin Valiliği, 2020; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Tablo 3:
Tarımsal Üretimin Dağılımı (2020)

Tarım Alanlarının Dağılımı (2020)	Üretim Alanı (hektar)	Üretim Miktarı (ton)
Meyve Ürünleri	188.365	162.757
Sebze Ürünleri	11.489	21.230
Tarla Ürünleri	30.883	18.814

Meyve Ürünleri (2020)	Türkiye Üretimi (ton)	İl Üretimi (ton)	Türkiye Payı
Çay (Yaş)	1.417.685	141.471	% 9.98
Fındık	665.000	4.921	% 0.74
Elma	4.300.486	3.104	% 0.07
Armut	545.569	1.790	% 0.33
Ceviz	286.706	1.433	% 0.50
Genel Toplam	23.585.768	162.757	% 0.69

Sebze Ürünleri (2020)	Türkiye Üretimi (ton)	İl Üretimi (ton)	Türkiye Payı
Domates	13.204.015	8.119	% 0.06
Hıyar	1.886.239	3.672	% 0.19
Fasulye (Taze)	547.349	3.085	% 0.56
Biber	2.636.905	1.547	% 0.06
Lahana	851.648	1.085	% 0.13
Genel Toplam	31.177.124	21.230	% 0.07

Tarla Ürünleri (2020)	Türkiye Üretimi (ton)	İl Üretimi (ton)	Türkiye Payı
Patates	5.200.248	15.056	% 0.29
Mısır (Dane)	6.500.000	2.042	% 0.03
Fasulye (Kuru)	279.518	1.188	% 0.43
Arpa	8.300.000	250	% 0.00
Buğday	20.500.000	203	% 0.00
Genel Toplam	71.362.848	18.814	% 0.03

Kaynak:
(Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Artvin ilinde hayvancılık faaliyetleri ise arıcılık, büyükbaş ve küçükbaş ve kanatlı hayvan besiciliği şeklinde yürütülmektedir. DOKA verilerine göre dünyadaki en verimli arı ırkından biri olan Saf Kafkas Ana Arı Irkı, Borçka ilçesinde yer almaktadır. Son verilere göre Artvin ilinde 1.073 ton bal üretilmiştir. Organik bal üretimi konusunda ise 39 ton ile Türkiye sıralamasında ikincidir. Diğer bir deyişle organik üretimin %12'si Artvin ilinde gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde küçük ve büyükbaş besiciliği yanında, tatlı su balıkçılığı da (Tablo 4) il ekonomisinde önemlidir (DOKA, 2021; Okan vd, 2020).

Tablo 4:
Hayvan ve Su Ürünleri İstatistikleri

Hayvan Varlığı (Baş)	**2019**	**2020**
Arıcılık (Arı Kovanı)	**109.238**	**112.374**
Manda	36	46
Sığır	63.864	78.119
Büyükbaş Toplamı	**63.900**	**78.165**
Hindi	147	73
Kaz	138	361
Ördek	152	210
Tavuk	21.746	21.403
Kanatlı Toplamı	**22.183**	**22.047**
Keçi	17.271	20.339
Koyun	129.850	159.661
Küçükbaş Toplamı	**147.121**	**180.000**

Su Ürünleri (Deniz-Tatlı Su)	**Avcılık (ton)**	**Yetiştiricilik (ton)**	**Toplam Üretim (ton)**	**Tesis Sayısı (adet)**
2017	8	1.900	1.908	45
2018	7	3.232	3.239	45
2019	8	5.353	5.361	44

Kaynak:
(Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine göre Artvin ilinde tarıma dayalı sanayi işletmeleri dokuz başlık altında sıralanmaktadır. 2021 yılı verileri itibariyle il genelinde tarıma dayalı işletmelerin sayısı 211'dir (Tablo 5).

Tablo 5:
Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri

Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri	Sayı
Meyve-Sebze işleme- paketleme	4
Hububat ve Bakliyat Üretimi	1
Zeytinyağı	2
Pastacılık Ürünleri Üretimi	40
Unlu mamuller üretimi	56
Ekmek ve ekmek çeşitleri üretimi	73
Hazır Yemek, Tabldot Yemek	20
Bal, polen, arı sütü ve temel petek üretimi ve ambalajlama	14
Gıda ile Temas Eden Maddeler	1
Toplam	211

Tarım sektörünü, ormancılık faaliyetleri açısından değerlendirdiğimizde Artvin ilinde ormanlık alanların bölgenin yaklaşık %57'sini kapladığı görülmektedir. Geriye kalan %43'lük bölüm ise açık alanlardır (Grafik 5). Ormanların %72'si ekolojik ormanlardır. Artvin ormanlarının 293.388 ha (hektar) (%72) büyüklüğündeki bölümü ekolojik ve sosyo-kültürel fonksiyonlu orman alanlarıdır. Bu alanlar odun üretiminden ziyade milli park, tabiat parkı, toprak ve su koruma alanları, erozyon önleme sahaları, estetik görünümlü dinlenme alanları, bilimsel fonksiyonlu araştırma alanları gibi odun üretimi dışında insanoğluna hizmet sağlayan alanlardır. 110.307 hektarlık bölüm ise ekonomik fonksiyonlu olarak işletilmektedir. Yani Artvin orman alanlarının %28'inde bakım ve gençleştirme amacıyla kesim yapılmaktadır. İlde gerçekleştirilen yıllık kesim miktarı ortalama 345.095 m^3 olarak planlanmıştır. Artvin ormanları piyasaya yaklaşık olarak her yıl bu miktar kadar (endüstriyel, yakacak) odun hammaddesi sağlamaktadır (Güner, 2020).

Grafik 5:
Artvin Ormanları

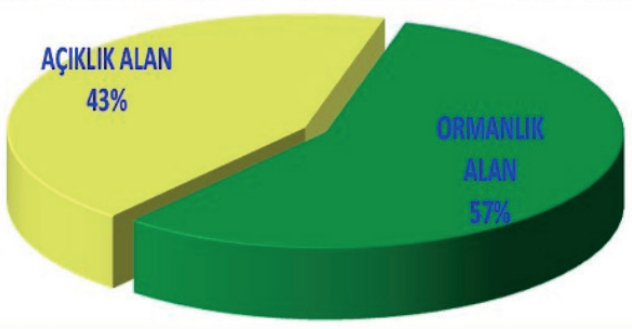

Kaynak:
(Güner, 2020).

Dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olan Artvin'de ormanlar, en temel ekosistemlerdir. Bu nedenle ormancılık gerek ilin sosyal ve ekonomik gelişiminde gerekse yöre halkı ve ülkemizin kalkınmasında önemli bir yere sahiptir. Öte yandan Artvin ormanları ağaç türleri bakımından: Doğu Ladini, Doğu Karadeniz Göknarı, Sarıçam, Doğu Kayını, Sapsız Meşe, Anadolu Kestanesi, Sakallı Kızılağaç, Kafkas Ihlamuru, Yaygın Gürgen, Akçaağaç, Dişbudak, Ceviz, Üvez, Titrek Kavak, Söğüt, Gürgen Yapraklı Kayacık, Karaağaç, Huş, Ardıç, Şimşir, Fıstıkçamı, Porsuk gibi önemli ağaç türlerine ev sahipliği yapmaktadır (Eminağaoğlu, 2015).

Artvin'de kereste üretimine dayalı işletmecilik faaliyetleri önemlidir. Her yıl 300 bin metreküp inşaat kerestesi ile 500 bin ster yakacak odun üretimi il ekonomisine önemli ölçüde katkı sunmaktadır. Doğu Karadeniz'in orman varlığının en zengin ili olan Artvin'de odun dışı orman ürünlerinin; kültür mantarı, kestane, yaban mersini, yaban çileği vb. yetiştirilmesi de ekonomik anlamda önemli bir gelir kaynağıdır (Okan vd, 2020; Türkçe Bilgi, 2020).

Öte yandan Artvin ilinin %57'sini oluşturan orman alanları, birçok yaban hayvanı için de yaşam alanı olmaktadır. Belirli sezonlarda avlanmalarına izin verilen ayı, dağ keçisi, yaban domuzu, kurt, tilki, çakal, keklik, bıldırcın ve alabalık gibi av hayvanları da il açısından potansiyel gelir kaynağı olma özelliğine sahiptir. Avcılık faaliyetleri özellikle yurtdışından önemli ölçüde talep görmekte olup yılda yaklaşık 40 farklı ülkeden 1000'e yakın yabancı avcı ili ziyaret etmektedir. Bu aktivitelerin toplamda ekonomiye katkısı yaklaşık 80.000 TL civarındadır (Halisoğlu, 2020).

Artvin Ekonomisinde Sanayi Sektörü

Sanayi sektörünün Artvin ekonomisine katkısı düşük seviyededir. Daha çok tarıma dayalı sanayi önemlidir. Sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmeler, daha çok ilin doğal kaynak potansiyelini değerlendirmeye yönelik faaliyet gösteren gıda, maden (Murgul Bakır İşletmeleri) endüstrilerine yönelik işletmelerdir. Ayrıca orman ürünleri sanayi ağırlıklı bir yapıya sahiptir. İlçeler genelinde metal ürünleri, ağaç ve mantar ürünleri, mobilya ve dokuma ürünleri üzerine çalışan küçük ve orta ölçekli faaliyet kolları vardır. İlde sanayi sektöründe faaliyet gösteren 8 adet küçük sanayi sitesi mevcut olup bunlar Merkez, Arhavi ve Hopa ilçelerinde yer almaktadır (Artvin Valiliği, 2020).

Artvin ilinde 2019 yılı itibariyle 9.332 adet toplam girişim bulunmaktadır (Tablo 6). Bu sanayi işletmelerinin %81,85'i mikro ölçekli, %15,41'i küçük, %2,05'i orta ölçekli ve %0,68'i de büyük ölçekli işletme kapsamındadır (Grafik 6). İl genelinde Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında yer alan sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Bununla birlikte Artvin Organize Sanayi Bölgesinin tam anlamıyla kurulumunu tamamlamasıyla birlikte gerek Artvin gerekse ülke ekonomisine önemli ölçüde katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Böylece il kaynaklarının daha rantabl kullanımı yanında çarpık sanayileşmenin de ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Ayrıca OSB'nin kısmen de olsa çarpık kentleşme sorununa bir çözüm getirmesi beklenmektedir.

Tablo 6:
Artvin İlinde Toplam Girişim Sayısı Grafik 6: Artvin İli Sanayi Ölçek Dağılımı

Toplam girişim	Artvin
2009	8.357
2010	8.313
2011	8.220
2012	8.201
2013	8.156
2014	8.132
2015	8.252
2016	8.438
2017	8.666
2018	9.017
2019	9.332

Kaynak:
(TÜİK, 2021c). Kaynak: (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Artvin ilinin coğrafi konumuna bağlı olarak hammadde ve tüketim pazarlarına uzak oluşu, sanayi altyapısının zayıf oluşu ve en önemlisi de ilde sanayi için yeterli arazinin olmayışı, il genelinde sanayi sektörünün gelişim sürecini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Artvin'de özel sektörden ziyade kamu kesiminin (kamu ekonomisi) orman ürünleri, bakır madeni ve çay gibi hammadde kaynaklarını değerlendirmeye yönelik gerçekleştirdiği yatırımlar gelişmiştir. Ancak bölgede son yıllarda yaşanan özelleştirmeler, kamu yatırımlarının daha çok enerji vb. büyük projelere kayması, altyapı yetersizliği, yer sorunu, yeterli girişimci ve sermayenin bölgeye çekilememesi gibi nedenlerle sanayi istenen seviyelere ulaşamamıştır. Kapasite raporu başvurularında, ilde en fazla kodlanan 5 faaliyetten 3 tanesinin inşaat, birinin de hidroelektrik enerji üzerine olması, kamu yatırımlarının il ekonomisi üzerindeki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2020). Genel olarak değerlendirildiğinde Artvin ili sanayi işletme sayısı bakımından Karadeniz Bölgesinde 18 il arasında 15. sırada yer alsa da, firmaların yarısından fazlasının mikro ölçekli işletmelerden oluştuğu gerçeği göz ardı edilmemelidir (DOKA, 2021).

Grafik 7'de Artvin ilinde yer alan sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı verilmektedir. Buna göre Artvin ilinde yer alan sanayi sektörü, daha çok tarımsal ürünlere dayalı işletmeler şeklindedir. İlk sırada yer alan gıda ürünleri sanayi ise esasen çay ve fındık fabrikalarına ilişkin istihsal tesislerini ifade eder.

Grafik 7:
Sanayi İşletmelerinin Sektörel Dağılımı

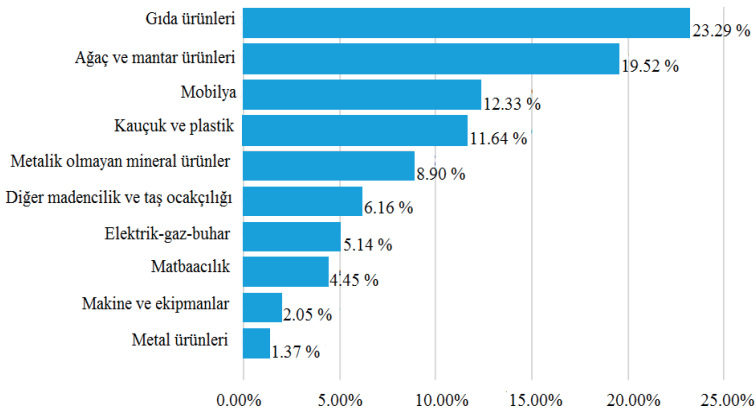

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Artvin ilinde sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 3.403 kişidir. Bunların %41.08 ile gıda sektöründe %17,37'si metal cevheri sektöründe, %13,72'si ise elektrik sektöründe istihdam edilmektedir. Artvin ilinde çalışanların istihdam olanağı bulduğu 5 büyük işletme ise sırasıyla ETİ Bakır İşletmeleri, Arhavi Çaykur Çay Fabrikası, Hopa Çaykur Çay Fabrikası, Muratlı Çaykur Çay Fabrikası ve EÜAŞ Deriner hidroelektrik santral (HES) işletmeleridir (Tablo 7).

Tablo 7:
Sanayi Sektöründe İstihdamın Dağılımı

Sektör Adı	Çalışan Sayısı	İl Payı
Gıda ürünleri	1.398	% 41.08
Metal cevherleri	591	% 17.37
Elektrik-gaz-buhar	467	% 13.72
Ağaç ve mantar ürünleri	184	% 5.41
Diğer madencilik ve taş ocakçılığı	173	% 5.08
Mobilya	163	% 4.79
Metalik olmayan mineral ürünler	138	% 4.06
Kauçuk ve plastik	117	% 3.44
Matbaacılık	61	% 1.79
Makine ve ekipmanlar	54	% 1.59
Diğer sektörler	57	% 1.67
Toplam	3.403	% 100.00

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

İl genelinde, teknolojik düzeyin artırılmasına yönelik teknogirişim, sermaye destek programları, Ar-Ge desteklerine ilişkin faaliyet ve uygulamalar sınırlı düzeyde kalmaktadır. Bununla birlikte ilde faaliyet gösteren 18 sektörden 7'sinde Ar-Ge çalışması yapılmaktadır. Ar-Ge çalışması yapan işletme oranı %12.1'dir. Madencilik ve taş ocakçılığı sektörü ise %50'lik pay ile AR-GE faaliyetlerinde ilk sırada bulunmaktadır (Grafik 8).

Grafik 8:
Ar-Ge Çalışması Yapan İşletmeler

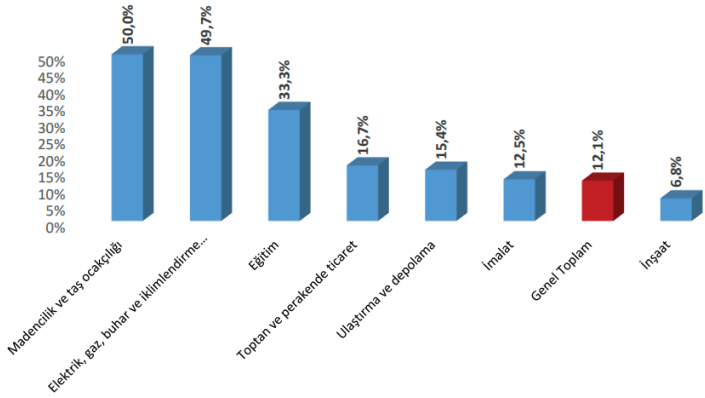

Kaynak:
(İŞKUR, 2020).

İlde marka, patent, faydalı model ve tasarıma yönelik gerçekleştirilen faaliyetlerin toplamı ise 305'e ulaşmıştır (Tablo 8).

Tablo 8:
Artvin İli Marka, Patent, Faydalı Model ve Tasarım İstatistikleri

Yıl	Marka	Patent		Faydalı Model	Tasarım
2010	25	0		1	0
2011	31	0		0	0
2012	31	0		0	0
2013	35	1		0	0
2014	35	2		2	0
2015	31	1		0	1
2016	32	2		0	2
2017	42	1		0	0
2018	43	9		0	0
Toplam	**305**	**16**		**3**	**3**
Tescilli Coğrafi İşaret			**Tescil Tarihi**		
Hopa Laz Böreği			08.01.2019		
Puçuko			26.12.2017		

Kaynak:
(Türk Patent ve Marka Kurumu, 2021).

Öte yandan il bünyesinde son 10 yılda gerçekleştirilen baraj yatırımları, kamu harcamalarının önemli oranda büyümesine ve Artvin ilinin sosyo-ekonomik açıdan diğer birçok ilden daha iyi konumda yer almasına neden olmuştur (Grafik 9). Normalde bölgesel teşvik uygulamaları bakımından 5. veya 6. bölgede olması gereken Artvin, teşvik sıralamasında 4. bölge'de bulunmaktadır. Başka bir deyişle kamu yatırımları ilin gerçekte olduğundan daha gelişmiş görünmesine ve daha fazla ihtiyaç duyulan teşviklerden ilin daha az yararlanmasına yol açmaktadır. Bu yüzden kamu yatırımlarındaki bu geçici durumun göz önüne alınarak, ildeki sektörlerin gelişimi adına Artvin için özel bir teşvik programı hazırlanması gereklidir. Ayrıca ilde 2001-2019 yılları arasında tüm yatırımlar için Ekonomi Bakanlığından 129 adet teşvik belgesi alınmıştır. Teşvik belgelerinin 9'u yabancı 120'si yerli sermayeye verilmiş olup önemli bir bölümü turizm başta olmak üzere hizmet ve enerji sektörlerini kapsamaktadır. Bu dönemde yatırım teşvik belgesi kapsamındaki sabit yatırım tutarı 3 milyar 175 milyon Türk Lirasıdır. Yatırımların istihdama katkısı ise 2.358 kişi olarak planlanmaktadır (Artvin, 2017; DOKA, 2021).

Grafik 9:
Artvin İline Yönelik Kamu Yatırımlarının Dağılımı

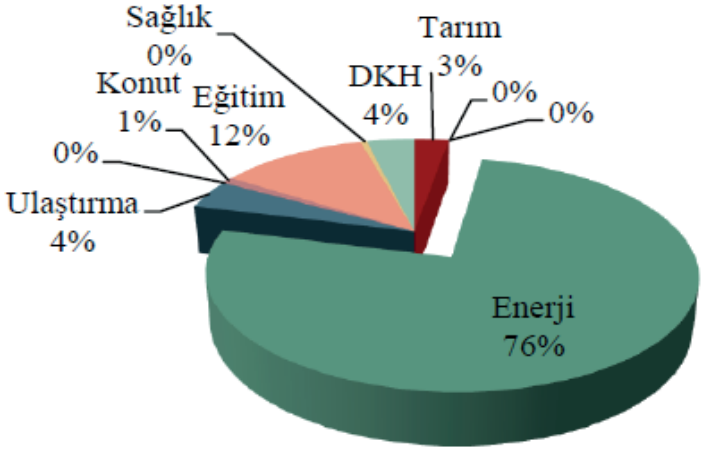

Kaynak:
(Artvin, 2017; DOKA, 2021).

Su kaynakları bakımından Artvin oldukça şanslı konumdadır (Görsel 1). Çoruh nehri üzerinde inşa edilen Muratlı, Borçka, Deriner ve Artvin barajlarından (HES), Mart-2021 sonuna kadar toplam 33.487.000.000 kilovatsaat enerji üretilmiştir. Barajların ülke ekonomisine katkısı ise 20.291.000.000 TL'dir.

2005 yılında tamamlanan ilk baraj olan Muratlı Barajı'ndan 6 milyar 172 milyon kilovatsaat enerji üretilmiş olup ülke ekonomisine katkısı 3 milyar 740 milyon TL'dir. En fazla elektrik üretimi ise Deriner Barajından sağlanmıştır. Deriner Barajından 11.945 milyon kilovatsaat enerji üretimi karşılığı bugüne kadar 7 milyar lira gelir sağlanmıştır.

Görsel 1:
Artvin İlindeki Barajlar

Kaynak:
(Okan vd, 2020).

2007'de hizmete giren Borçka Barajı'ndan ise yine bugüne kadar 11.558 milyon kilovatsaat enerji üretimi gerçekleştirilerek 7,3 milyon liralık kazanç sağlanmıştır. Yapımı 2015 yılında tamamlanarak hizmete alınan son baraj olan Artvin Barajından ise bugüne kadar 3.812 milyon kilovatsaat enerji üretilmiş ve karşılığında 2.309 milyon lira gelir elde edilmiştir. Çoruh nehri üzerinde yapımı süren Yusufeli Barajı ise tamamlandığında 275 metre gövde yüksekliği ile Türkiye'nin en yüksek dünyanın ise 3'üncü en yüksek barajı olacaktır. Yıllık 1 milyar 888 milyon kilovat saat enerji üretimi ile milli ekonomiye yıllık 1 milyar 500 milyon lira katkı sağlayacak olan baraj, yaklaşık 3 milyon kişinin enerji ihtiyacını karşılayacak büyüklüktedir (Beyaz Gazete, 2021; DSI, 2020; Okan vd, 2020).

Öte yandan enerji verileri ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin de bir göstergesidir. Özellikle enerji çeşitleri içinde elektrik, herkes tarafından kullanılan nihai ürün olması nedeniyle daha da önemlidir. Elektrik üretim ve tüketimine yönelik toplam enerji verileri milli gelirdeki eşitsizlikler yanında yoksulluğun ortaya konması bakımından da gösterge niteliğindedir (Nar, 2021). Bu nedenle Tablo 9'da Artvin iline ilişkin elektrik tüketim verileri, tüketici türleri bakımından verilmekte, böylece Artvin ilinin ekonomik düzeyi diğer illerle mukayese edilmektedir *(Ceteris Paribus)*. Elektrik tüketim miktarları itibariyle İstanbul 3.759.235 MWh ile ilk sırada yer almaktadır. Son sırada yer alan Bayburt ilinin tüketim miktarı ise 8.042 MWh'dır. Artvin ili ise 81 il içerisinde 67. sırada yer almaktadır.

Tablo 9:
Artvin İli Elektrik Tüketimi-Tüketici Türleri Bakımından Dağılımı (MWh-%)

İl Adı	Tüketici Türü	2019 Ocak		2020 Ocak		Değişim (%)
		Miktar	Pay(%)	Miktar	Pay(%)	
ARTVİN	Aydınlatma	3.167,45	0,016	3.350,91	0,017	5,79
	Mesken	10.276,73	0,053	10.299,49	0,051	0,22
	Sanayi	11.532,46	0,060	9.437,56	0,047	-18,17
	Tarımsal Sulama	12,05	0,000	4,62	0,000	-61,64
	Ticarethane	10.626,95	0,055	16.846,04	0,084	58,52
	İl Toplam	35.615,65	0,185	39.938,63	0,199	12,14

Kaynak:
(EPDK, 2020). 1000 kWh = 1 MWH eşittir.

Öte yandan Artvin ili önemli maden yatakları bakımından da dikkat çekicidir. MTA verilerine göre kentte 81 adet maden yatağı bulunmakta ve bu madenlerden bakır, altın, gümüş, çinko gibi değerli madenler çıkarılmaktadır. Maden sahaları daha çok Artvin ve Murgul ilçelerinde yoğunlaşmaktadır.

Artvin Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Hizmet sektörü , nihai ürünler (mal) yerine hizmet üretiminden oluşur. Ayrıca hizmetler sektörü, ürünlerin yaşam döngüsü (Şekil 2) boyunca hep vardır. Hammaddenin çıkarılmasından imalat üretimine (sanayi sektörü), ma-

mulün taşınmasından yeniden kullanımına (geri dönüşüme) kadar geçen tüm döngüsel süreçlerde hizmetler sektörü değişik meslek grupları ile katkı sunar.

Şekil 2:
Ürünün yaşam döngüsü

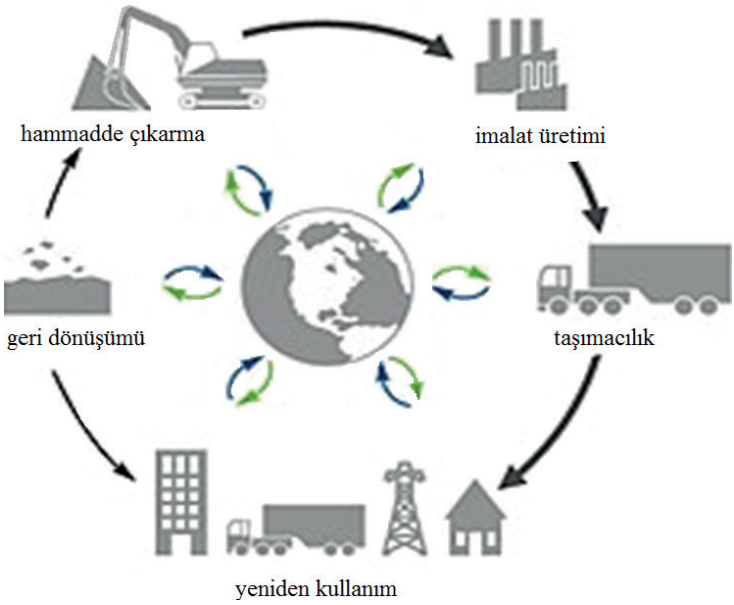

Kaynak:
(Wikipedia, 2021) Tertiary sector of the economy.

Diğer bir deyişle hizmetler sektörü, maddi olmayan mallardır. Patent, depolama, otel, bilgi iletişim, finans sigorta, eğitim, sosyal hizmet, lokanta, kuaför gibi fiziki varlığı bulunmayan malları içerir. Özen, bilgi, erişim, deneyim ve duygusal emeğe dayalıdır. Üçüncül sanayi sektörü olarak ifade edebileceğimiz hizmetler sektörü şekilde görüldüğü gibi diğer işletmelere ve nihai tüketicilere (evlere) hizmet sağlanmasını içerir. Hizmetler toptan satış ve perakendecilik, eğlence malların üreticiden tüketiciye taşınması, dağıtımı ve satışını da içerebilir. Mallar, restoran endüstrisinde olduğu gibi hizmet sağlama sürecinde dönüşebilir. Bununla birlikte, fiziksel malları dönüştürmek yerine, hizmetler sektöründe insan odaklı bir yaklaşımla, etkileşime dayalı müşteriye hizmet esastır (Wikipedia, 2021; Nar, 2020b).

Günümüzde global entegrasyon ve teknolojik gelişmeler, hizmet ticaretinin hızla artmasına neden olmaktadır. Daha önce yapılması mümkün olmayan veya pahalı olan uluslararası işlemler daha ucuz hale gelirken, hizmet

sektörü kapsamında yer alan faaliyetler birçok firma tarafından üretilebilir ve satılır hale gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde imalat sanayiinin gelişimi ile ortaya çıkan refah artışı ve yüksek gelir düzeyi, hizmet sektörünün önemini gün ve gün artırmaktadır. Bu durum başta ticaret, bankacılık, pazarlama, dağıtım, iletişim, turizm olmak üzere diğer faaliyet alanlarında küresel mahiyette artış yaşanmasına neden olmaktadır. Pek çok ülkede, hizmet sektörünün milli gelir ve istihdam içindeki payının diğer sektörlere nazaran (tarım-sanayi) daha fazla olduğu görülür. Bu pay içinde dış ticaret verilerinin ise önemli bir yeri vardır (Türkiye Vakıflar Bankası, 2007).

Dış Ticaret

Artvin ili dış ticaret rakamları 2002-2019 yılları arası dönem itibariyle Grafik 10'da izlenebilir. Buna göre Artvin ili dış ticaret verileri dalgalı bir seyir göstermektedir. 2002 yılında ithalat 26 milyon dolar civarında iken ihracat 9 milyon dolar seviyesindedir. Bakıldığında dış ticaret rakamları son yıllarda azalma eğilimi göstermektedir. En yüksek ihracat düzeyi 91 milyon dolarla 2008 yılında kaydedilirken en yüksek ithalat düzeyi ise 72 milyon dolarla 2012 yılında gerçekleşmiştir. 2019 yılında, önceki yıla göre %7 azalan ihracat 48.8 milyon dolar olurken, %1.4 oranında artan ithalat ise 23.7 milyon dolara ulaşmıştır.

Grafik 10:
Artvin İli Dış Ticaret Verileri (2002-2019)

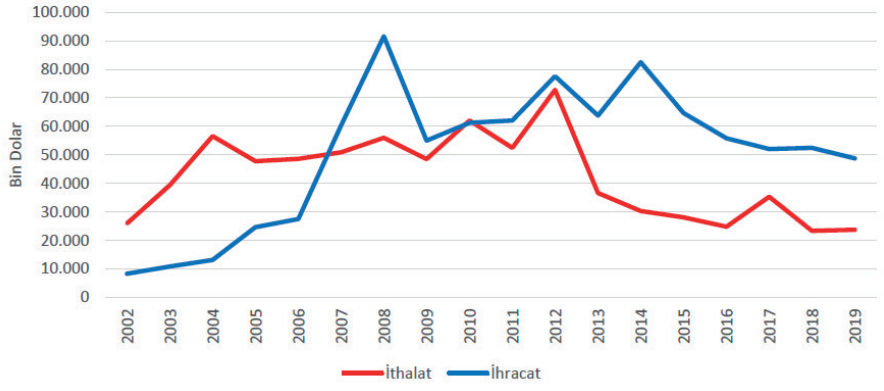

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Tablo 10'da, TÜİK dış ticaret istatistikleri-özel ticaret sistemi verilerine göre Artvin ilinin en çok ithalat ve ihracat yaptığı başlıca ülkeler sıralanmaktadır. 2019 yılı dış ticaret verileri ışığında yapılan sıralamaya göre il bazında ihracatın %98,84'ü, ithalatın ise %99,97'si on ülkeyle gerçekleştirilmiştir. Artvin ilinde dış ticaret ağırlıklı olarak komşu ülkelerle sürdürülmektedir. 2019 yılında en fazla ihracat yapılan ülke 42.297.270 $ ile Gürcistan'dır (%86). 2019 yılında en fazla ithalat yapılan ülke ise 21.710.977 $ ile Rusya Federasyonu'dur (%91).

Tablo 10:
Artvin İlinin En Çok Ticaret Yaptığı Ülkeler Sıralaması (2019)

İhracat Ülkeler	Paylar (%)	İthalat Ülkeler	Paylar (%)
Gürcistan	86,69	Rusya	91.68
İran	3.53	Gürcistan	4.15
Almanya	3.16	İran	2.61
Azerbaycan	3.12	Azerbaycan	0.92
Polonya	0.75	Özbekistan	0.23
İngiltere	0.57	Almanya	0.20
Irak	0.32	Kazakistan	0.08
Avusturya	0.26	İngiltere	0.05
Ürdün	0.24	Ukrayna	0.03
Sırbistan	0.20	Irak	0.02

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020) TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

Ana sektörler bazında Artvin ilinin 2018-2019 dönemi dış ticaretin sektörel dağılımı ise Tablo 11'de verilmiştir. İl ihracatından imalat sanayinin aldığı pay son derece önemlidir. 2018 yılında %78 olan imalat sanayinin ihracat içerisindeki payı 2019 yılında 39 milyon 559 bin $ ile %81,08'e yükselmiştir.

Tablo 11:
Sektör Bazında Artvin İli İhracat Verileri (2018-2019)

Sektörler	2018		2019	
	İhracat (Bin Dolar)	İl Payı (%)	İhracat (Bin Dolar)	İl Payı (%)
A. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	11.161	21.27	8.799	18.04
B. Madencilik ve Taş Ocakçılığı	169	0.32	428	0.88
C. İmalat	41.103	78.34	39.559	81.08
E. Su Temini; Kanalizasyon, Atık Yönetimi	31	0.06	2	0.00
J. Bilgi ve İletişim	5	0.01	0	0.00
Genel Toplam	**52.470**	**100**	**48.789**	**100**

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020) TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

En çok ihraç edilen ürünlerin başında 13 milyon dolarla ana metal sanayi gelmektedir. İhracatta ilk sırada yer alan ana metal sanayi ürünleri daha çok inşaat sektöründe kullanılan demir çelik ürünlerini kapsamaktadır. İhracatın ikinci sırasında yaş meyve sebze ürünleri (bitkisel) ve hayvansal ürünler ile avcılık ve ilgili hizmet faaliyetleri gelmekte bunlardan da yaklaşık 10 milyon dolar (9.759.900) ihracat geliri sağlamaktadır. İhracatın üçüncü sırasında ise demir ve demir dışı metal ürün ihracatı gelmektedir. Çelik, alüminyum ve özellikle bakır ürünler gibi fabrikasyon metal ürünler bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu anlamda toplam ihracat geliri 6 milyon doları aşmaktadır. Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri ihracatı ise 4,6 milyon dolardır. Makine ve ekipman ihracatı kapsamında değirmen makineleri parçaları, süt ve süt ürünleri dolum makineleri, PVC kapı pencere doğrama ihracatı gelirleri 4 milyon dolardır. Mermer, blok taş imali, çimento, kireç gibi diğer metalik olmayan mineral ürünlerin ihracatından 3,6 milyon dolar gelir sağlanmıştır. Motorlu kara taşıtı kapsamında, römork ve yarı römork, treyler ihracatından 2 milyon dolar; plastik ürünlerin imalatından 1,3 milyon dolar; elektrikli aydınlatma ekipmanları (elektrik kabloları, elektrikli ev eşyaları vs.) ihracatından ise 1 milyon dolar gelir elde edilmiştir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020; TÜİK, 2021c).

Tablo 12:
Sektör Bazında Artvin İli İthalat Verileri (2018-2019)

Sektörler	2018		2019	
	İthalat (Bin Dolar)	İl Payı (%)	İthalat (Bin Dolar)	İl Payı (%)
A. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	131	0.56	340	1.44
B. Madencilik ve Taş Ocakçılığı	22.298	95.53	21.716	91.70
C. İmalat	913	3.91	1.624	6.86
J. Bilgi ve İletişim	0	0.00	0	0.00
Genel Toplam	**23.342**	**100**	**23.680**	**100**

Kaynak:
(Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020) TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

Sektör bazında Artvin ili ithalat verileri Tablo 12'de gösterilmiştir. Buna göre il ithalatında madenciliğin aldığı pay %95'den %91'e gerilemektedir. Bununla birlikte madenciliğin ithalat içindeki ağırlığı kendini göstermektedir. En çok ithalata konu unsur maden kömürü ve linyit olup yaklaşık 22 milyon dolarla ilk sırada yer almaktadır. Yine tablo verilerine bakıldığında imalat sanayinin ithal içindeki payı 2018 yılında %3.91 iken 2019 yılında %6.86'lara kadar yükselerek 1 milyon 624 bin dolara ulaşmaktadır. Ana metal sanayi imalatı, giyim eşyaları imalatı ve gıda ürünleri imalatına yönelik ekipman ithalatı 1.624.000 $ bulan ithalatın temel gerekçeleridir Dikkat edilirse imalat sanayi ihracatının artan payına paralel, imalat sanayi ithalatının da arttığı görülmektedir. Ayrıca tarımsal ve hayvansal üretim ve avcılık ile ilgili ithalat ise 340.000 $ olarak gerçekleşmiştir.

Tüm bu açıklamalara ilave olarak ilin dış ticarete konu oluşturabilecek nitelikte önemli potansiyele sahip yeraltı zenginlikleri vardır. Bunlar:

- Artvin Cerattepe – Kafkasör'de altın, gümüş yatağı 8.200.000 ton rezerv
- Yusufeli Balcılı'da pirit-bakır yatağı 145.000.000 ton rezerv
- Murgul'da bakır, kurşun, çinko ve pirit yatağı 37.802.029 ton rezerv
- Hopa Hendek sahasında 60.000.000 ton kireçtaşı rezervi bulunmaktadır

Yeraltı zenginliklerinin büyük bir kısmı ise halen çıkarılmayı beklemektedir. Hopa Limanın geliştirilmesi ve yeraltı kaynaklarının çıkarılması ile dış ticaretin önemli ölçüde ivme kazanacağı düşünülmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021).

Turizm

Turizm verilerine göre Artvin'de turizm işletme belgeli 13 otel ve mahalli belgeli 106 otel bulunmaktadır. İl geneli, 119 konaklama tesisi, 4815 yatak kapasitesi ile hizmet vermektedir. Turizm konusunda cazibe merkezi olma yolunda ilerleyen Artvin'e, turist olarak Sarp sınır kapısından giriş yapanların sayısı TÜİK tarafından açıklanan son verilere göre 2.292.412 kişidir (Tablo 13). 2020 yılı itibariyle Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin en çok giriş yaptıkları iller sıralamasında ise İstanbul birinci, Edirne ikinci, Antalya üçüncü sırada yer almaktadır. Artvin ise dördüncü sıradadır. Bu veriler Sarp sınır kapısının, koşullar iyi değerlendirildiğinde Artvin turizmine ve ülke ekonomine önemli katkılar sunabilecek potansiyele sahip olduğunu göstermektedir (Sınır Bülteni, 2021).

Tablo 13:
Artvin Turizm Verileri

Yıl	Toplam geliş sayısı (kişi)	Yabancı geliş sayısı (kişi)	Yabancı geceleme sayısı (kişi)
2017	3.573.381	2.666.046	42.102
2018	3.393.942	2.360.370	45.652
2019	3.385.820	2.292.412	47.770

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Artvin ilinde yer alan turizm faaliyetleri ise temelde 4 başlıkta incelenmektedir (Grafik 11). Bunlar: doğa turizm, deniz turizmi, kültür ve tarih turizmi, bilim turizmi olarak sıralanabilir. Ayrıca kırsal tarıma dayalı agro-turizm, yayla turizmi, festival-şenlik turizmi, sağlık (kaplıca) turizmi, av turizmi, çevreye duyarlı eko-turizm gibi diğer turizm faaliyetlerinin tamamı da Artvin ilinde yapılabilmektedir (DOKA, 2021; TÜİK, 2021c).

Grafik 11:
Artvin İli Turizm Olanakları

Kaynak:
(Kalkınma Bakanlığı, 2020).

Eğitim

Artvin'de okuma yazma oranı erkeklerde %98.96, kadınlarda %93,85 olup genelde okuma oranı %96.42'dir. İlde, ilk ve orta öğretim okullaşma oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir. İlköğretim, ortaöğretim, mesleki ve genel liselerin toplam sayısı 232'dir (DOKA, 2021). İlin devlet üniversitesi olan **Artvin Çoruh Üniversitesi** ise 17 Mayıs 2007 tarihli ve 5662 sayılı kanunla kurulmuştur. Artvin kent merkezinde iki ana yerleşke olan Merkez Yerleşke, Seyitler Yerleşkesi yanında Arhavi ve Hopa yerleşkeleri de mevcuttur. Üniversite bünyesinde 9 fakülte, 2 enstitü, 2 yüksekokul, 7 meslek yüksekokulu, 10 araştırma merkezi bulunmaktadır. 554 akademik personelin görev yaptığı üniversitede, 597'si yabancı olmak üzere 10.667 öğrenci eğittim görmektedir (https: //www.artvin.edu.tr). Nitelikli personel yetiştirme misyon ve vizyonu

ile üniversitemiz, dün olduğu gibi bugünde il ve ülkemiz geneline katma değer oluşturma adına eğitim faaliyetine devam etmektedir

Sağlık

TÜİK verilerine göre (Tablo 14) il genelinde bin kişi başına düşen toplam hekim sayısı 1 (bir)'dir. İlde 8 hastane, 346 yatak kapasitesi ile hizmet vermekte olup Artvin ilinin üniversite hastanesine sahip olmaması büyük bir eksikliktir.

Tablo 14:
Karşılaştırmalı Sağlık Verileri

İl Adı	Bin Kişi Başına Düşen Toplam Hekim Sayısı	Hastane sayısı	Hastane yatak sayısı
Artvin	1	8	346
Giresun	1	17	1.575
Ordu	1	17	2.144
Rize	2	11	1.109
Trabzon	2	21	3.247

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Ulaştırma

Ulaştırma, taşımacılık, lojistik alanında Artvin ili konum itibariyle ana ulaşım bölgelerine uzak olması yanında çetin coğrafik şartlara da sahiptir. Bu nedenle karayolları, dar ve virajlı yolları takip etmek zorunda kalır. Artvin ilinin iki önemli karayolu bağlantısı, Artvin-Hopa bağlantısı ve Artvin-Erzurum bağlantısıdır. İl sınırları içinde otoyol bulunmamakta, ulaşım problemi dün olduğu gibi bugünde sorun teşkil etmeye devam etmektedir (DOKA, 2021).

Hatta Batum konsolos yardımcısı Guarracino'nin 1845 yılında kaleme aldığı tespitler zamanın şartlarını özetlemesi bakımından manidardır. Ona göre bölgenin gelişmesini engelleyen temel neden, ulaşım altyapısının yokluğudur:

"Çoruh (Joruk) yatağı beklediğim kadar geniş değil. Bu nedenle bölge için tehlike oluşturmakta. Borçka (Botchka) ile Artvin arasındaki birçok yerde kıyı-

lar ani yükseliyor ve su kayalıklara ulaşacak kadar yoğun. Bazen demir ve diğer mallar Batum'dan gönderilebiliyor, ancak Trabzon'dan veya İstanbul'dan gelen malların Artvin'e nakli çok zor. Bunun için malları Hopa'ya (Khoppa) çıkarmak daha akıllıca. Khoppa ile Artvin arası mesafe sadece 18 saat. Batum ve Hopa'dan Artvin'e giden yol bazı kısımlar üzerinden genişletilir ve iyileştirilebilirr ise malların taşınması daha kolay olur. Böylece karayolu taşımacılığı hem daha hızlı hem de daha ucuz olur. Buraların gelişmesi, ancak ulaşımın gelişmesiyle mümkün olabilir. Ama yollar bu durumdayken bu pek mülkün değil. Çünkü yollar çok yerde yüklü bir atın geçmesine dahi müsaade etmeyecek kadar dar. Bu durum ticari kervanlar için fazlasıyla tatsız ve zahmetli bir iş. Dolayısıyla sürücülerin bu yolun yorgunluğuna tahammül etmeleri imkânsız gibi bir şey. Bu nedenle Artvin'e sağlanacak bir transit ulaşım, nehrin belirli alanlarında buharlı gemilerle yapılacak taşımacılık, ticareti de önemli oranda artırır. Aynı zamanda Artvin ve Kars arasındaki ulaşımın bir o kadar kolay, daha az masraflı, ekonomik ve zaman açısından da tasarruflu olmasını sağlar" (Guarracino, 1845).

Günümüzde ulaşım alanında gerçekleştirilen hamlelere yoğun kamu yatırımları eşlik etmektedir. Bu amaçla yapımı tamamlanan Cankurtan Tüneli, Hopa ve Borçka'yı birbirine bağlayan önemli Cumhuriyet eserlerindendir. 5300 metre uzunluğundaki köprü ülkemizin sayılı tünelleri arasındadır. Projenin toplam bedeli ise 444.052.000 TL'dir.

Görsel 2:
Hopa-Borçka–Artvin Yolu (Cankurtaran Tüneli)

Kaynak:
(Artvin, 2019).

Keza 207.704.000 TL proje bedeline sahip Hopa-Borçka yolu bitirildiğinde ülkemize ve yöre halkına önemli ölçüde katkı sunacaktır. Yusufeli Barajı Relokasyon Yolları 207.704.000 TL proje bedeli ile yine bölgeye yönelik önemli projelerden bir diğeridir. Öte yandan Sarp sınır kapısı karayolu taşımacılığı ve dış ticaret açısından önemli bir koridorudur. Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ticaretin neredeyse tamamı buradan yapıldığı dikkate alındığında sınır kapısı daha da önemli hale gelmektedir. Yine Hopa Limanı yükleme, boşaltma, terminal, depolama, tank termalini gibi faaliyetlerle ülke ekonomisine önemli ölçüde katkı sunmaktadır. Rize-Artvin havalimanı tamamlandığında ise ülke ve bölgenin gelişimini destekleyecektir. Yine TÜİK verilerine göre il genelinde 40.826 adet motorlu kara taşıtı bulunmaktadır. Bin kişi başına düşen otomobil sayısı ise 99'dur (Artvin, 2019; DOKA, 2021; TÜİK, 2021c).

Finans

Artvin ilinde ekonomik gelişime paralel kaynak akışı ve finans hareketliliği de artmaktadır. Finans akışkanlığı içerisinde kredilerin dağılımı önemli olup (Tablo 15) kredi hareketliliği (i) toplam nakdi krediler (ii) nakdi krediler (ii) bankalar tarafından tahsil edilmeye çalışılan takipteki alacaklar üzerinden değerlendirilmektedir. Buna göre, İl genelinde 2019 ve 2020 yıllarında ödenemeyen banka alacaklarının arttığı ve takipteki alacakların toplam krediler içindeki oranının yükseldiği anlaşılmaktadır. Kişi başına düşen takipteki alacak tutarı ise ilde 613,64 TL'dir. Bununla birlikte 2020 yılında bankalar tarafından kullanıma sunulan toplam nakdi kredilerin tutarı da önemli miktarda artış göstermektedir. Gayri nakdi kredilerde ise bankalar tarafından nakit olarak değil, teminat mektubu, akredif gibi işlemleri üzerinden gerçekleştirilen garantörlük işlemleridir. Tablo verileri değerlendirildiğinde, 2020 yılında toplam nakdi kredilerin bir önceki yıla göre %27,3 oranında gayri nakdi kredilerin ise %26,2 oranında artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bankaların takipteki alacakları ise yine 2020 yılında bir önceki yıla göre %20,5 oranında azalmıştır. Bu durum ilin ödeme kabiliyetinin nispeten arttığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 15:
Yıllara Göre Kredilerin Dağılımı (Bin Tl)

Yıl	Toplam Nakdi Krediler	Nakdi Krediler	Takipteki Alacaklar	Gayri nakdi Krediler
2015	1.536.711	1.496.606	40.105	84.535
2016	1.714.115	1.651.970	62.145	119.502
2017	2.112.372	2.043.082	69.290	141.694
2018	2.243.065	2.157.305	85.760	164.997
2019	2.640.750	2.514.385	126.365	172.321
2020	3.363.499	3.531.644	104.855	217.470

Kaynak:
(BBDK, 2021 veriler tarafımızdan derlenmiştir).

Tablo 16'da ise Artvin ilinde yıllara göre mevduatların dağılımı gösterilmektedir. Öncelikle tasarruf mevduatlarının toplamı TL ve DTH (döviz tevdiat hesabı) toplamından oluşmaktadır. Diğer mevduat kalemi ise yine TL ve DTH ilişkin diğer mevduatların toplamından oluşur. Tasarruf mevduatları ve diğer mevduatların toplamı ise bize Artvin ilinde toplam mevduatların miktarını TL cinsinden verir. Buna göre Artvin ilinde 2020 yılı sonu itibariyle bir önceki yıla göre toplam mevduatlar %39 oranında artmıştır. İl genelinde döviz mevduatları ise bir önceki yıla göre %86,7 oranında yükselmiştir. 2020 sonu itibariyle Artvin genelinde 33 banka şubesi hizmet vermektedir. Şubeye düşen nüfus sayısı ise 5.178 kişidir. Artvin'de kişi başına düşen tasarruf mevduatı ise 13.974.82 TL'dir.

Tablo 16:
Yıllara Göre Mevduatların Dağılımı (Bin Tl)

Yıl	Tasarruf Mevduatı	Tasarruf Mevduatı (TL	Tasarruf Mevduatı (DTH)	Diğer Mevduat	Diğer Mevduat (TL)	Diğer Mevduat (DTH)	Toplam Mevduat
2015	760.863	584.817	176.046	261.229	236.486	24.743	1.022.092
2016	906.706	711.324	195.382	307.308	271.354	35.954	1.214.014
2017	1.043.472	807.763	235.709	376.076	324.232	51.844	1.419.548
2018	1.283.621	922.054	361.567	339.465	275.954	63.511	1.623.086
2019	1.698.381	1.087.199	611.182	362.258	309.903	52.355	2.060.639
2020	2.387.947	1.246.547	1.141.400	476.997	344.227	132.770	2.864.944

Kaynak:
(BBDK, 2021).

Konut

İnsanların barınma ihtiyacı, konut tarafından karşılanmakta ve başka bir nesne ile ikame edilememektedir. Konut diğer mallardan farklı olarak doğrudan doğruya piyasa sürecini etkilemektedir. Çünkü konut sadece bir barınak olmaktan öte ekonomik bir mal, dayanıklı bir tüketim aracı, yatırım kaynağı, aileler ve kişiler için bir güvence, emeğin yeniden üretildiği bir alan ve yaşam kalitesinin temel belirleyicisidir (Öztürk, 2020). Bu nedenle il genelindeki konut verileri refah değerlendirmelerini ortaya koymada önemlidir. Tablo 17'ye ilişkin veriler değerlendirildiğinde, il genelinde ekonomideki daralmaya rağmen konut satışlarının hız kesmeden devam ettiği, yapı kullanım izni (iskan) almış daire sayısının ise arttığı anlaşılmaktadır. Konut satışları Türkiye genelinde 2020 yılında bir önceki yıla göre yüzde 11,2 artarken (1 milyon 499 bin 316 konut satışı), Artvin ilinde bir önceki yıla göre konut satışları %1,5 oranında artmıştır.

Tablo 17:
Artvin İli Konut Verileri (2019-2020)

Konut Verileri	2018	2019	2020
Konut satış sayıları (toplam)	1.783	2.044	2.075
Yapı kullanma izin belgesine göre bina sayısı	99	84	98
Yapı kullanma izin belgesine göre daire sayısı	968	769	1.371
Yapı ruhsatına göre bina sayısı	83	43	73
Yapı ruhsatına göre daire sayısı	1.198	369	567

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) Sektörel Dağılımı

GSYH, bir ekonomide belli bir dönemde (bir yıl) yurtiçinde üretilen mal ve hizmetlerin cari değerden ifadesidir. Artvin GSYH ise bize Artvin ilinde bir yılda üretilen mal ve hizmetlerin cari değerden fiyatını gösterir.

Tablo 18'de Artvin ilinde, gayrisafi yurt içi hasılanın iktisadi faaliyet kollarına göre cari fiyatlarla değeri açıklanmaktadır. Buna göre 2010-2019 yılları arası 10 yıllık dönemde, Artvin ekonomisine en fazla katkı sunan sek-

tör hizmetler sektörü olmuştur. Artvin ilinde ekonomik faaliyetlerin yaklaşık %50'si de hizmetler sektörü tarafından gerçekleştirilmektedir.

2019 yılında Artvin ili GSYH değeri 8.765.711.000 TL'dir. Bunun 3.769.243.000 TL'si hizmetler sektöründen, 2.938.289.000 TL'si sanayi sektöründen, 1.189.260.000 TL ise tarım sektöründen gelmektedir. İl genelinde toplanan vergiler yanında sübvansiyonlar da hesaplamaya dahil edildiğinde Artvin ili GSYH tutarı TL cinsinden ortaya çıkmaktadır.

Tablo 18:
Artvin İli GSYH-İktisadi Faaliyet Kollarına Göre (2010-2019)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Sektörel Toplam	Vergi Sübvansiyon	GSYH (Bin TL)
2010	496 384	589 163	1 035 223	**2 120 770**	289 158	**2 409 928**
2011	430 822	836 215	1 202 077	**2 469 114**	334 860	**2 803 975**
2012	550 270	942 290	1 394 335	**2 886 895**	380 711	**3 267 606**
2013	544 092	1 170 484	1 519 803	**3 234 379**	453 870	**3 688 249**
2014	550 132	1 104 823	1 757 545	**3 412 500**	443 353	**3 855 853**
2015	656 060	1 117 824	1 941 288	**3 715 172**	498 077	**4 213 249**
2016	682 863	1 139 036	2 236 267	**4 058 166**	542 324	**4 600 490**
2017	768 907	1 648 073	2 553 556	**4 970 536**	632 794	**5 603 330**
2018	960 943	2 179 624	3 160 345	**6 300 912**	727 828	**7 028 740**
2019	1 189 260	2 938 289	3 769 243	**7 896 792**	868 919	**8 765 711**

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Grafik 12'de ise sektörlerin il ekonomisindeki payı 2019 yılı verileri itibariyle yüzdelik dilimler şeklinde ortaya konmaktadır.

Grafik 12:
Sektörlerin İl Ekonomisindeki Payı

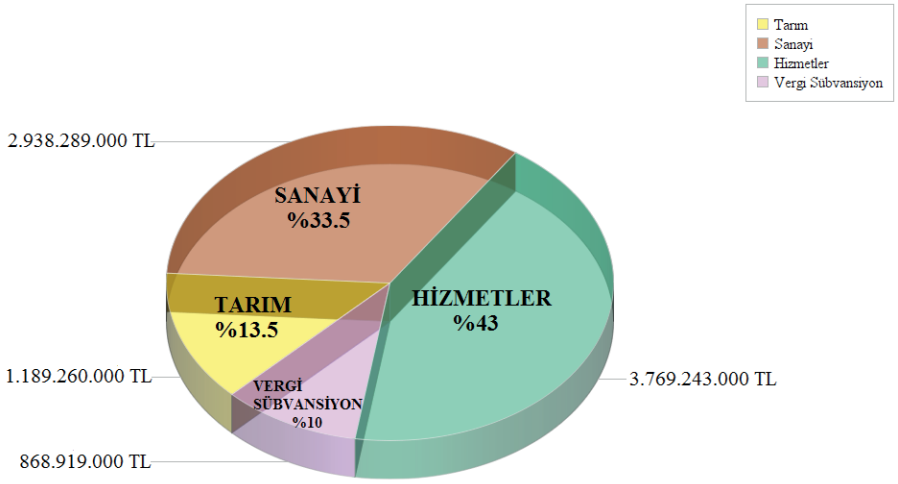

Kaynak:
(TÜİK, 2021c)

Tablo 19'da ise Artvin ilinin diğer illerle karşılaştırması yapılmaktadır. Görüldüğü gibi benzer karakteristiğe sahip diğer illerde hizmetler sektörü il ekonomilerinin temel faaliyet alanı olmaktadır.

Tablo 19:
İl Bazında GSYH-İktisadi Faaliyet Kollarına Göre (2019)

İl Adı	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Sektörel Toplam	Vergi Sübvansiyon	GSYH (Bin TL)
Artvin	1 189 260	2 938 289	3 769 243	**7 896 792**	868 919	**8 765 711**
Rize	2 327 999	5 488 494	4 871 962	**12 688 455**	1 396 167	**14 084 622**
Giresun	2 094 793	4 654 412	5 940 826	**12 690 031**	1 396 340	**14 086 371**
Ordu	4 057 863	7 133 794	9 614 836	**20 806 493**	2 289 430	**23 095 923**
Trabzon	2 452 206	8 789 501	15 934 197	**27 175 904**	2 990 285	**30 166 189**

Kaynak:
(TÜİK, 2021c).

Değerlendirme ve Sonuç

Artvin ilinin 2019 yılında milli gelirden aldığı pay 8 milyar 765 milyon 711 bin TL'dir. Kişi başına düşen GSYH miktarı ise 50.833 TL'dir. GSYH oranları itibariyle 81 il içerisinde 15'inci sırada yer almaktadır. Türkiye GSYH'ye pozitif yönlü katkı veren 57 il arasında ise16. sıradadır. Artvin ilinin bugün sahip olduğu ekonomik düzey yapılan kamu yatırımlarının bir sonucudur. Ancak bu durum ilin olduğundan daha fazla gelişmiş görünmesine ve ekonomik teşviklerden yeterince yararlanamamasına neden olmaktadır. Bu nedenle bölgesel teşvik uygulamaları bakımından Artvin'in, 4. bölgeden 5. ya da 6. bölgeye alınması gereklidir. Bu durum ilin kalkınması açısından da son derece önemlidir.

İlde üniversite-sanayi işbirliği (collaboration) uygulamaları yok denecek kadar azdır. Bu eksikliğin giderilmesine yönelik sanayi-ticaret odaları gibi meslek odaları ile üniversite arasında koordinasyon merkezleri oluşturulmalıdır. Mesleki eğitim ve öğretim faaliyetleri, bölge sanayinin ihtiyaç duyduğu alanlara yönelik olarak yeniden düzenlenmelidir. Ayrıca markalı ürünlerin üretilmesi, kaynakların uygun alanlara tahsis edilmesi, Artvin organize sanayi bölgesinin alt ve üst yapı eksiklerinin giderilmesi için merkezi ve yerel yönetimler tarafından gerekli koşullar oluşturulmalıdır.

Dolayısıyla ilin önündeki temel sınırlamalar coğrafik engeller, ulaştırma ve lojistik alanındaki yetersizlikler noktasında karşımıza çıkmaktadır. Bu durum hizmetlerin sunumunu da engellemektedir. Bu noktada ulaşım sorununa akılcı çözümler üretilmeli, özellikle Hopa limanı genişletme çalışmaları ve modernizasyonu tamamlanmalıdır. Aynı zamanda Sarp Sınır Kapısı iyileştirilmeli ve geliştirilmelidir. İl ekonomisine katma değer oluşturacak yeni ürünlerin üretimine ağırlık verilmelidir. Nüfusun önemli bir bölümünün tarımcılıkla ve hayvancılıkla geçindiği dikkate alındığında bu alandaki devlet destekleri artırılmalıdır.

Teşekkür

Çalışmanın hazırlanmasında katkılarından dolayı TÜİK, Ulusal Hesaplar Daire Başkanlığı, Bölgesel Hesaplar Grup Başkanlığı, Grup Başkanı **Sayın Seçil ÇALIK**' a teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKÇA

Artvin. (2017). *Yatırım destek tanıtım stratejisi*. Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı, Artvin Yatırım Destek Ofisi.

Artvin. (2019). *Ulaşımda ve iletişimde Artvin*. Ankara: T.C. Ulaştırma Bakanlığı.

Artvin Valiliği. (2020). *Artvin ili çevre durum raporu*. Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü.

BBDK. (2021). *Coğrafi dağılım*. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. bddk.org.tr/BultenFinTurk

Beyaz Gazete. (2021). *Çoruh nehri'ndeki barajlar ve HES'ler ülke ekonomisine katkı sağlamaya devam ediyor*. BeyazGazete.Com18.

Çalık, S. (2021). *Artvin ilinin sektörler toplamı ve Türkiye GSYH büyümesine katkısı*. Ulusal Hesaplar Daire Başkanlığı, TÜİK.

DSI. (2020). *2019 yılı faaliyet raporu.* T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, DSİGM, Ankara.

DOKA. (2021). *Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı*. https: //www.doka.org.tr/bolgemiz_Artvin-TR.html

Eminağaoğlu, Ö. (2015). A*rtvin'in doğal bitkileri*. İstanbul: Promat Basım yayın San.

EPDK. (2020). *Elektrik piyasası sektör raporu*. T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu.

Guarracino, M.F. (1845). Guarracino's notes of an excursion from Batum to Artvin. *The Journal of the Royal Geographical Society-JRGS, 15*, 296-305.

Güner, S. (2020). *Artvin ormanları*. Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi.

Halisoğlu. T.A. (2020). *Artvin ekonomik görünüm raporu*. TOBB Projesi.

İŞKUR. (2020). *İşgücü piyasası araştırmaları*. Artvin Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü.

Kalkınma Bakanlığı. (2020).*Yatırım destek tanıtım stratejisi: Artvin.* TCKB.

Koru A.T., & Dinçer N. (2018). Türkiye'de sanayi ve hizmet sektörleri. *İktisat ve Toplum*, *88*(1), 55–11.

Nar, M. (2020a). The relationship between human capital and financial development: A case study of Turkey. *International Journal of Financial Research*, *11*(1), 157–170.

Nar, M. (2020b). *Kamu ekonomisi: Teori, politika ve uygulama*. 2. baskı. Ankara: Nobel.

Nar, M. (2021). The relationship between income inequality and energy consumption: A Pareto optimal approach. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, *8*(4), 613–624.

Okan, S., Yüzbaşıoğlu, B., Aksu, E., Bülbül, İ., Güneş, N., Özbayrak, S. (2020). *Şehrimiz Artvin*. Artvin İl Milli Eğitim Müdürlüğü.

Öztürk, N. (2020). *Maliye politikası*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2020). *Artvin il sanayi durum raporu*. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Artvin Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021). *81 il sanayi durum raporları*. Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. https: //www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayınlar/81-il-sanayi-durum-raporlari

Sınır Bülteni. (2021). *2021 yılı sınır istatistikleri*. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). *Artvin tarımsal yatırım rehberi*. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi.

TÜİK. (2021a). *Haber bülteni: İl bazında gayrisafi yurt içi hasıla 2019*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

TÜİK. (2021b). *İl bazında gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) hesaplarında yapılan revizyonlar*. TÜİK Ulusal Hesaplar Daire Başkanlığı.

TÜİK. (2021c). *İstatistiksel göstergeler*. https: //tuikweb.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=ist

Türkçe Bilgi. (2020). *Artvin ekonomisi*. https: //www.turkcebilgi.com/artvin_ekonomisi

Türk Patent ve Marka Kurumu. (2021). *Türk patent: Şehir istatistik listesi*. https: //www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/cityStatisticsList/

Türkiye Vakıflar Bankası. (2007). *Küreselleşme sürecinde dünya ve Türkiye ekonomisinde sektörel yapıdaki dönüşüm üzerine bir inceleme*. Hazine Başkanlığı.

Verma H.V. (2009). *Services marketing: Text and cases*. Pearson Education.

Wikipedia. (2021). *Tertiary sector of the economy*. https: //en.wikipedia.org/wiki/ Tertiary_sector_of_the_economy

Yüksel, E.C. (2021). *Türkiye'de en zengin iller hangileri*? https: //www.dogrulukpayi.com/bulten/tuik

ARTVİN ARAŞTIRMALARI

- 3 -

Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Artvin, sahip olduğu tarihsel, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal birikimleriyle geçmişten günümüze nev-i şahsına münhasır özelliğini korumuş bir sınır şehridir. Bu özellikleri itibariyle Artvin, her dönemde zengin bir mirasa sahip olmuştur. Sosyal bilimler açısından Artvin, her şeyden önce, araştırılmayı, incelenmeyi, keşfedilmeyi bekleyen bakir bir toprak ve zengin bir kaynak konumundadır. Artvin'in sözü edilen ayrıcalıklı özellikleri, Artvin'le ilgili bilimsel ve akademik çalışmaları yapmayı gerektirmektedir. Bu kitap böyle bir ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmıştır.

Elinizdeki kitap, Artvin hakkında sosyal bilimlerin muhtelif alanlarında yer alan akademisyenlerin yaptıkları araştırmaları bir araya getirmektedir. Daha önce "Artvin Tarihi Araştırmaları 1" ve "Artvin Araştırmaları 2" isimleriyle yayınlanan kitapların devamı niteliğinde olan "Artvin Araştırmaları 3" kitabı, Artvinle ilgili birbirinden farklı konulara odaklanmaktadır. Kitapta, Osmanlı-Rus Savaşlarından Şavşat Sancağı'nın demografik yapısına, Kiskim/Yusufeli Hapihanesinden şehrin anavatana katılma süreçlerine, kuruluş döneminden günümüzdeki milletvekillerine, şehrin ağız yapısıyla ilgili bibliyografik çalışmalardan fonolojik bağlantılara ve ekonomiye dek uzanan geniş bir yelpazede Artvin ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

9 786056 237799